Kovács András Ferenc

K. D. ismét japánokat műfordít

Mono no avare

Bánat, halastó...
S ha bolygok őszi erdőn,
mi roppan, hörg didergőn
lábam alatt? Hó,
vagy monoton avar-e?
Ó, mono no avare!

Hosszasabb haiku

(Hódolat Sikinek)

Ó, Maszaoka
Siki, csak kicsi kacatok a
haikuk! S mi e sok maszat oka?

Elrontott haiku

(Siki sírjára)

Innét, Maszaoka
Siki, már se ki, se be –
nem mész haza soha.

Mi kell egy japán vershez?

Tó, cseresznyefák,
hold, szél, tücsök, kabóca,
krizantém, köd, falóca,
hó, hegy, lepke, mák,
eső, gém, kakukk, pára –
Dezsőkém, hagyjuk mára...

Zen-mester és a tanítványai

Egy búcsúverset
kértek tőle még... Csak egy
(szinte hibátlan)
kört festett az ecsettel,
s mihelyt letette, meghalt.
Fénylett a szent üresség.

2006 márciusa

istentelen ég
hó szakad át a testen
apátlan árnyék

2007 nyara

nyárfát jegenyét
áram rezget ezüst szél
zizzen henye rét

Teremtmények

Gyermekként kiskutyákat,
Lágy macskakölyköket, víg
Csízt, teknőcöt, galambot
Is hazahordtam –

S vihettem vissza rögtön,
Ahonnan hoztam őket...
Szabad lények kimért, szűk
Tömbházlakásban

Tarthatatlanok –
Tőlünk függetlenülten
Élik a mindent.

Tarthatatlanok
Vagyunk mi is, de megtart
Olykor egy isten.

Mindenszentek

Halottak napja. Ismét
Megnőtt hajam, szakállam.
Ideje készülődnöm...
Borotválkozni,

Aztán fürdőzni hosszan –
Forró gőz, fölhevült test
Mély kádban, elmerülten.
Majd később megyünk

Ki anyámmal a
Sírhoz. Gyertyákat gyújtunk,
Két koszorút is

Viszünk... Fagyott láng,
Fény reszket rideg éjben –
Fáznak a lelkek.

Thébai változatok

1.

Egyiptomban sem
voltam, csak vágytam. Már nem
is fáj... Fekszem nagy éjben,
álmatlan ágyban,
bepólyált, néma báb – én,
névtelen, kis fáraó.

2.

Még Egyiptomban
sose voltam... Itt csak úgy
hanyatt fekszem feledett
királyként – hosszan,
álmatlan ragyog arcom
égbolt tört aranyában.

3.

Nem Egyiptomban
voltam... Éjszakák mélyén
fekszem álmatlan, tágra
nyitott szemekkel,
s csak ámulok halotti
maszkok mögött, hogy élek.

Pethő Sándor

Lovag, Halál és Ördög

Hangjáték két részben

Szereplők
Friedrich Nietzsche
Elisabeth-Förster-Nietzsche, Nietzsche húga
Franziska Nietzsche, Nietzsche anyja
Dr. Carl Friedrich Jensen, pszichiáter, a bázeli egyetem professzora
Franz Overbeck, teológus, a bázeli egyetem professzora
Davide Fino, Nietzsche szállásadója Torinóban
Dr. K. F. Wille, a bázeli Friedematt Klinika vezetője
Dr. Otto Binswanger, a jénai elmegyógyintézet igazgatója
Dr. Koegel, szerkesztő
Hang (Nietzsche hangján)
Szolgálólány

Írisznek

I. rész: A Hádész kapujában

1. jelenet. Bázel, 1940, Jensen lakása

JENSEN: A halálára készülő öregember őszinteségével mondom: semmilyen hiúság nem vezérel Nietzsche-emlékeim formába öntésével. Kilencven év fölött az ember már maga mögött hagy minden hiúságot. Szakmámban, a pszichiátriában semmi olyat nem alkottam, ami emlékezetemet az utódok számára megőrizné. Dr. Carl Friedrich Jensennek, a pszichiátria nyilvános és rendes bázeli professzorának neve alighanem csak addig marad fenn, amíg a Hörli temetőben az a fekete márványoszlop áll, amely alatt feleségem és fiam várja örökre szóló találkozásunkat. Közel ötven éve, az alábbi emléktöredékek első, vázlatos lejegyzése idején alig valamivel túl a negyvenen, még rendíthetetlenül hittem abban, hogy a rendkívüli emberek sorsa – legyen még oly tragikus is – rendkívüli, az emberiség jobbítását munkáló tanúságot hordoz. Hittem, hogy én leszek az, aki

pányvát vet majd arra a démonra, aki Nietzschét, ezt a szikrázó elméjű embert a Hádész kapujáig, majd még onnan is tovább, mélyebbre, egyre kiúttalanabb útvesztőbe vezette.

Nem az orvostudomány – ma már tudom: fogyatékos – eszköztárával leírható démonra, a betegségre gondolok. Ellenkezőleg. Arra a belső, kizárólag a szív zsenijeinek, nagy rejtőzködők lelkének legmélyebb bugyraiban megbújó halálos késztetésre, mely meggátolja őket abban, hogy a mi világunkban elvegyüljenek. És jeges, ritka levegőjű magányukért csupán annyit nyújt nekik cserébe, hogy – mint a kristálytiszta tükör – visszatükrözzék koruknak azokat az ellentmondásait, amelyek megfogalmazásától mi rettegve visszaborzadunk. S végül szilánkokra törjenek a rájuk rótt feladat súlya alatt.

(*Rövid szünet. Zene.*)

JENSEN: Bevallom, e fél évszázaddal ezelőtti történet kezdetén, a ritka találkozások alkalmával kölcsönösen kinyilvánított rokonszenv ellenére sem ismertem közelről Franz Overbecket. Tudtam, hogy a természetétől fogva magányos Nietzsche kevés közeli barátainak egyike. Valószínűleg ő is hallotta rólam, hogy Fritzcel földiek vagyunk. Teológiai munkáit nem olvastam, nem is hiszem, hogy megértettem volna őket. Érdekelni egészen biztosan nem érdekeltek. Negyvenegynéhány éves voltam akkor. Társadalmi rangot jelentő professzúra, jól menő magánpraxis és harmonikus családi élet biztos bástyái védtek. Mögülük a XIX. század természettudományának akkor még rendíthetetlennek tűnő magabiztosságával néztem le a teológiát.

Éppen ezért vegyes érzelmekkel fogadtam, mikor 1890 januárjának első napjaiban valamilyen közelebbről meg nem nevezett, de halaszthatatlan fontosságú ügyre hivatkozva esti látogatásra jelentkezett be hozzánk. Elhatározásomat, hogy a vizit idejét a lehető legrövidebbre korlátozom, maga Overbeck segítette azzal, hogy az egyenrangú kollégák között szokásos udvariassági formulák után rögvest jövetelének céljára tért. Elmondta, hogy néhány közös barátunk aggasztó, számára súlyos betegség tüneteire utaló jelekkel teli leveleket kapott Nietzschétől Torinóból.

A hír meglepett. Úgy tudtam, Nietzsche valahol Nizzában van, melynek éghajlatát beteges szervezete télen jobban viselte, mint Svájcét vagy Észak-Olaszországét. Azt, amit Overbeck a szellemi összeomlás biztos jelének tekintett, hogy barátainkhoz írt leveleiben mitológiai alakokat azonosított élő személyekkel, és a görög istenek nevében írta alá őket, orvosként hajlamos voltam filológiai tréfának tekinteni. Ezen túl semmi kedvem sem volt ahhoz, hogy télvíz idején azt a háromnegyed napos vonatutat megtegyem, ami Bázelt Torinótól elválasztja. Amiért mégis az utazás mellett döntöttem, az részben Overbeck nyomorúságos egészségi állapota volt. Folytonos szörcsögő köhögése súlyos hörgőgyulladásra utalt. Úgy éreztem, ha ő ilyen betegen, Nietzsche iránti kétségbevonhatatlanul

őszinte aggodalomból nekivág az útnak, én sem tehetek másképp. Emellett volt azonban egy másik, sokkal rémisztőbb ok is. Az az akkor még halványnak tűnő lehetőség, hogy Nietzsche *tényleg* beteg. Tudtam, hogy ebben az esetben gyors és hatékony beavatkozásunk nélkül örökre eltűnhet a szemünk elől az itáliai tébolydák sötét alvilágában.

2. jelenet. Torino, Piazza Carlo Alberto, Nietzsche szállása 1890. január első napjai

CSELÉDLÁNY: (*kétségbeesetten kiáltva*) Signore Fino! Signore Fino! Jöjjön gyorsan, kérem! Az a német professzor az emeleti szobában…

FINO: Mi van vele? Napok óta ki sem teszi onnan a lábát…

CSELÉDLÁNY: Uram!... Azt hiszem (*halkan, ijedten*)… megőrült…

FINO: Mi? Már megint leskelődtél, mi? Te, te…

CSELÉDLÁNY: Az üdvösségemre esküszöm, hogy a szobája közelébe sem merek menni, mióta *úgy* láttam táncolni! Hallgassa csak!

NIETZSCHE: (*a szobából, az ajtón keresztül, pátosszal*) Halljátok hát, Dionüszosznak, a lét mélyéből sötét örvényként feltörő extázis és mámor istenének üzenetét! Zeusz gyermeke ő, akinek anyját, Szemelét nagy isten a legszörnyűbb szerelemmel szerette, amellyel csak isten halandót szerethet. Hallgassátok a rettenetes apától született parancsát, akit a fényglóriában megjelenő Zeusz látásától szörnyethalt anyja hasából magzatként ragadott ki. Combjába varrva vitte Nüsza hegyére, a legborzalmasabb helyre, melyet még az istenek is rettegve kerülnek. A Nüsza hegyén született ezt üzeni néktek, drága véreim! Vessétek meg a földtől elszakadókat, üdvösségükért a mennyországba botorkálókat! Az emberben az a szép, hogy nem cél, hanem híd, mely a mostani embert felülmúló emberhez vezet! Most ütött a Nagy Dél, az emberfölötti ember eljövetelének órája! Isten meghalt, hogy az emberfölötti ember éljen!

FINO: Még csak ez hiányzott! Most már biztos, hogy a szájára vesz az egész város! A múltkor az az átkozott eset a lóval, a *piazzán,* most meg ez a kántálás… Remélem, nem hallatszik ki az utcára!

NIETZSCHE: (*gyűlölettel*) Hiába minden! Negyven éven át gyötörtél, hajszoltál, de most már vége! Már senki sem tudja megakadályozni az emberfölötti ember evangéliumának győzelmét! (*gúnyosan kacagva*) Eredj a naumburgi tölgy alá! Ott a helyed! Sötét felhőkből hulló ólmos cseppek hirdetik a villám közeledtét. Antikrisztus nevében átok legyen mindenen, ami gyenge, ami elszakít a lét örök körforgásától! Átok legyen mindenen, ami keresztény…

CSELÉDLÁNY: Istenem, ezt még hallgatni is halálos vétek! Mintha pörölne valakivel… Talán magával az ördöggel… (*könyörögve*) Kérem, uram, menjünk innen! Ki tudja, mire képes…

FINO: (*erélyesen*) Ne nyavalyogj már! Meg kell szabadulni tőle, mielőtt híre megy, hogy Davide Fino egy őrültet tart a fedele alatt! Fuss a postára és táviratozz Bázelbe… (*zavarban*) annak a... hogy is hívják azt a professzort?... Tudod, a barátját…, aki pap is…?!... Overberg?... Nem! Overbeck, hogy azonnal jöjjön és szállítsa el innen! A lakbérhátralékot sem kell kifizetnie, csak vigye minél messzebbre!

(*A Cselédlány el*)

FINO: (*utánakiáltva*) És orvost is hozzon magával! (*magában*) Még csak az kéne, hogy az orvost is én fizessem! Szép kis újévi meglepetés! Egy hibbant filozófus az én házamban… Boldog 1890-es évet, signore Fino!

3. jelenet. Torino, 1890. január 7. A pályaudvaron és útban Nietzsche szállása felé

(A pályaudvar zajait, Overbeck köhögését halljuk.)

JENSEN: Ne vegye rossz néven, professzor, de ez az utazás egyáltalán nem tett jót az egészségének. Ha egyetért vele, szívesen adok magának valami csillapítót. (*elgondolkozva, belső feszültséggel*) Bármi elébe is nézünk, egy ráadásként érkező tüdőgyulladás egészen biztosan nem hiányzik hozzá...

OVERBECK: Tizennyolc órányi vonatút, rosszul fűtött vasúti kocsi és (*öniróniával*) Antonelli szörnyű tornya ebben a szörnyű városban. Tudja, nem vagyok már fiatal, és ki nem állhatom Torinót. Erre már vagy harminc éve nem találok orvosságot. Mihelyst visszaindulunk, máris jobban leszek, higgye el. Bázelből táviratoztam Nietzsche szállásadójának. Megígérte, hogy elénk jön a pályaudvarra. Ha jól sejtem...

FINO: Buon giorno, signore! Ha nem tévedek, Overbeck profeszor és... (*zavarban*)

OVERBECK: Jensen professzor, pszichiáter. (*rövid szünet után, bizonytalanul*) Ha esetleg orvosi segítségre lenne szükség...

FINO: Lesz, lesz, sajnos azt hiszem.

OVERBECK: Pontosan mi történt, signore Fino?

FINO: Semmi jót nem mondhatok, *professore!* Signore Nietzsche már napok óta nem enged be látogatókat. A szobájából hol halálos csönd, hol pedig hangos... (*keresi a szót*), hogy is mondjam... furcsán szaggatott...

JENSEN: Hisztérikus?

FINO: Igen, hisztérikus… nevetés vagy sírás hallatszik. Máskor motyogás, kiáltozás és ...a zongora hangjai...

OVERBECK: (*csodálkozva*): Zongorázás?

FINO: Igen, igen *professore*! Bár nem is zene ez, inkább hangok zavaros áradata. Csak itt-ott hallatszik ki belőle egy-egy olasz *canzone.* És olykor valami furcsa, szinte sátáni kacagás… Az ember háta borsózik tőle.

JENSEN: (*tárgyilagosan*) Szélsőséges kedélyállapot, ez biztos. Ez azonban még nem betegség. A megfeszített munkából eredő feszültség éppúgy okozhatja, mint a krónikus álmatlanság ellen szedett szerek túladagolása. Nietzsche pedig szinte Valium-függő.

FINO: Bárcsak igaza lenne, *professore*. De tudja, Torino kis város, és az emberek mindenfélét beszélnek. Most már olyasmiket is, ami szerény házam nehezen megszolgált jó hírnevét teszi kétségessé. Így például a minap a takarítást végző szolgálólány arról számolt be, hogy amikor Nietzsche úr szobájába lépett... vad táncban találta az urat. Isten bocsássa meg: *nudo*…

JENSEN: Úgy érti, meztelenül táncolt?

FINO: Úgy, úgy, *professore*… meztelenül. Az én házamban a legfontosabb elv a diszkréció. De, hogy őszinte legyek, nem hiszem, hogy ezt a feltűnő esetet a lány titokban tartotta. Ha pedig csak a szeretőjének mondta is el... az itt már elég… tudják, kis város ez… Meg aztán ott van az istenverte igásló esete is, amit, hogy úgy mondjam, az egész város látott.

OVERBECK: (*csodálkozva*) Jól értettem, hogy lovat mondott?! Miről beszél, signore Fino?

FINO: Épp a személyzet napi eligazítását végeztem. Ekkor az egyik kifutófiú berontott hozzám. Elfulladó hangon azt kérte, azonnal menjek le vele Piazza Carlo Albertóra, ha el akarom kerülni a botrányt. A téren signore Nietzschét egy a földre rogyott igásló mellett fekve találtam. Két kézzel ölelte az állat nyakát, és úgy zokogott, hogy a járókelők összefutottak. Szemüvege, amely nélkül alig lát, szegény, törötten feküdt mellette a földön. Testével védelmezte a nyomorult párát a gazdája ütlegelésétől, aki így akarta lábra állítani a terhe alatt összeroskadt állatot. Signore Nietzsche haja, bajusza csupa vér volt… Lehet, hogy ő is kapott az ütésekből. Amennyire csak lehetett, diszkréten a szobájába kísértem. De kérdem én önöktől, professzor urak: mit mondanak az emberek? Davide Fino kit fogad be házába?! Szép kis eset! Nagy szerencse, hogy a hatósággal jók a kapcsolataim… az olasz *polizia* nagyon szigorú… És a tegnapi *profezia*, amit az úr szobájában mondott… remélem, hogy nem hallották kint a *piazzán*…

OVERBECK: Hogy mondta, signore Fino? Prófécia?... Úgy érti...?

FINO: Az volt, drága uraim, prófécia. Alig értettünk belőle valamit, de jobb is. Szörnyű káromlásokat mondott, meg valami Zeusz nevű illetőről beszélt. Ez az eset viszont, a tisztelt professzor urak is láthatják, az előzőeknél is kellemetlenebb. Istent káromolni egy köztiszteletben álló keresztény házában… Én szegény déli családból származom. Amim csak van, saját erőmből, sok munkával építettem fel… Ami az ügy kirívó botrányosságát illeti, professzor úr...

JENSEN: Nézze, signore Fino! Mi hajlandók vagyunk 25 márkát áldozni a kényes hírnevéért. Ám, jól figyeljen, ezzel nemcsak a jó hírét fizettük meg, hanem azt is, hogy a lehető legdiszkrétebben jár el a német konzulátuson. (*kis gondolkodás után*) Feltéve, hogy Nietzsche úr állapota indokolja az elszállítást.

OVERBECK: (*aggodalommal, tanácstalanul*) …tánc… prófécia, mitológia… Nietzsche egy igáslovat védelmezett…? Soha nem vonzódott az állatokhoz...

JENSEN: Azt javaslom, ne aggódjunk előre. Amit olasz barátunk elmondott, kevés bármiféle orvosi diagnózis felállításához. Az emberi lélek furcsa emésztőgödör, Overbeck. A legváratlanabb pillanatokban a legbizarrabb és legfojtogatóbb mérges gázokkal teli emlékek bugyborékolnak a felszínre belőle. Ki tudja, *valóban* mi történt? Talán csak egy fiatalkori, még katonakorában szerzett erőszakos tartalmú emlékmorzsa tört elő ilyen módon. (*elgondolkozva*) Meglátjuk… meglátjuk…

FINO: Pár perc múlva megérkezünk a szállodámhoz. Kérem, uraim, mindaz, amit elmondtam... az intézmény és a magam jó hírneve érdekében...

JENSEN: Magától értetődően közöttünk marad, signore Fino. Mint ahogyan az is, hogy *ön* lesz az, aki megállapodásunk értelmében a német konzulátuson eljár, ha erre sor kerülne.

FINO: Természetesen, uraim. Haladéktalanul megteszem a szükséges lépéseket. A német képviseletnek éppen olyan kínos lenne bármilyen botrány, mint nekem. És mint mondtam, a városon belül szerencsére sokfelé kiterjednek a kapcsolataim...

(*Megérkezés zajai*)

FINO: Mutatom az utat, uraim.

4. jelenet. Nietzsche torinói szobája. 1890. január 7. kora délután

(*Kopogtatás*)

FINO: Signore Nietzsche!

(*Csend*)

OVERBECK: (*bizonytalanul*) Talán alszik... Esetleg próbáljuk meg később...

FINO: Sosem alszik. Reggeltől másnap reggelig hallani a járkálását az alatta lévő szobában. A legerősebb altatót hozattam neki a Rosetti patikából, de ha él is vele, nemigen használ neki. (*az udvarias szállásadó behízelgő hangján*) Signore Nietzsche! Látogatói érkeztek.

NIETZSCHE: (*rendkívül udvariasan, higgadtan*) Többször kértem már, hogy ne zavarjanak, signore Fino. Minden kapcsolatot megszakítottam mind a családommal, mind a németekkel, az összes európai nép e leghitványabbikával. Száműzetésem önkéntes és végleges. Ezért egyre kevésbé van ínyemre, hogy választott magányomba bárkinek is bepillantást engedjek. Különösen egy ilyen nyomasztó szürke téli délutánon, mint ez a mai. Kérem, a jövőben ezt fokozottan tartsa szem előtt. Most pedig udvariasan szólítsa fel a látogatókat, hogy távozzanak.

JENSEN: (*Finóhoz*) Köszönjük a segítségét, signore Fino. Most már nyugodtan magunkra hagyhat minket. De ha kérhetem – (*iróniával*) már csak a háza jó híre érdekében is –, tartózkodjon a közelben.

FINO: (*alázatosan)* Úgy lesz, úgy lesz… signore Jensen… a közelben leszek... Ha bármire szükségük lenne...

JENSEN: Megtaláljuk a módját, hogy értesítsük. (*Orvosként veszi kezébe a helyzetet. Bekopogtat, de nem kap választ.*) Szervusz, Fritz! Carl Jensen vagyok. Tiszteletben tartom a magányodat. Itt áll azonban mellettem Franz Overbeck, aki kizárólag azért tette meg nagybetegen a Bázeltől idáig vezető hosszú utat, hogy néhány percre láthasson téged. Biztos vagyok abban, hogy régi barátságotok során egyszer sem szolgált rá arra, hogy megbántsuk.

NIETZSCHE: Carl, tényleg te vagy? És Franz is eljött?! Az istenek hoztak és egy isten üdvözöl benneteket ebben az új világban.

(*Ajtónyílás*)

NIETZSCHE: A legjobb pillanatban érkeztetek! Kerüljetek beljebb! De kérlek benneteket, ne gyertek hozzám túlságosan közel, nehogy kárt tegyek bennetek! Amióta elváltoztam, nagyon kell vigyáznom, miképpen érintkezem a halandókkal.

HANG (1): Örvénylő, sötét mámor istene, te szívedben változtál el. Mennyivel több ez, mint a Názáreti színe változása! A szín változása a külvilágnak szól, a szívé önmagunk-

nak. A szív elváltozása azért nemesebb, mert alkalmatlan arra, hogy bűvészmutatvánnyá silányítva mások előtt kérkedjünk vele. Vigyázz hát, mert halandó szemük csak esendő emberi alakod látására alkalmas. Túláradó örömöd éppúgy elpusztíthatja őket, mint haragod villáma.

NIETZSCHE: Sajnos túláradó örömöm éppúgy elpusztíthat benneteket, mint haragom villáma.

OVERBECK: (*döbbenten*) Hogy érted ezt, Fritz?

NIETZSCHE: Tudod te azt jól, barátom, hiszen a halott isten szolgája vagy! Az istenek a legrettentőbb feladatot bízták rám, amit halandó csak véghezvihet. És a legszörnyűbb hatalommal ruháztak fel ennek elvégzéséhez. Már csupán egyetlen lépésnyire vagyok attól, hogy maguk közé fogadjanak. Hah, ha Lou látná ezt… a némber… Kimaradt egy új világ teremtéséből… Mindegy… feleségnek amúgy is túl okos lett volna, tanítványnak pedig túlságosan nő… Hanem a kacagása, barátaim… mint a mazsolaízű napfény a rapallói öböl felett… a világ tartóoszlopai is beleremegtek, mikor nevetett… (*megbántva*) Engem sokszor kinevetett… És mindig arra unszolt, hogy nevessek… Mert az élet szép… állítólag…

HANG (2): Csak semmi filozófushoz méltatlan érzelgés, Nietzsche! Maga is tudja jól, hogy mi olyanok vagyunk, mint a daimónok. Mihelyst egyik arcunkat megpillantják, rögvest egy másikat mutatjuk. Lelkünk ezer darabra tört kristálytükör, melynek minden aprócska szilánkja ugyanazt a valóságot más-más fénytörésben vetíti vissza. És minden apró szilánkban tükröződő képről hittel hisszük, hogy az a teljes igazság. Miért lettem volna épp én más? Csak nem azért, mert maga másnak akart látni? Hibás érvelés, Nietzsche! Ahhoz, hogy olyan legyek, amilyennek látni akar, egyetlen férfinak sincs elég hatalma, pénze vagy esze, barátom.

NIETZSCHE: (*gyötrődve*) …ez a hang… sirályok fejfájdító vijjogása… Egyetlen érv létezik számotokra… a korbács…

OVERBECK: Mit mondasz, Fritz…?

JENSEN: (*erőteljesen közbevágva*): Bízza ezt rám, Overbeck! (*Nietzschéhez*) Beszélnél nekünk a feladatról, Fritz?

NIETZSCHE: Nem biztos, hogy rögtön mindent megértetek majd. Új vagyok, homályos, névtelen. Még kevesen vannak, akik ennek a tanításnak a ritka levegőjét szédülés nélkül be tudják lélegezni. (*a szálloda személyzetére célozva*) Azt hiszem, ezek itt mind bolondnak tartanak valami szerencsétlen ló miatt, de ne gondoljátok, hogy haragszom érte. Őszintén szólva, azt sem tudom, milyen lóról sustorognak. Igaz, valóban volt egy lovam 1868-ban. Egyszer azonban levetett a hátáról úgy, hogy eltörtem a szegycsontomat. Azóta félek ezektől a nagy állatoktól. Az orvos akkor valamilyen fájdalomcsillapítót adott…

JENSEN: Én is emlékszem erre az esetre. Morfiumot kaptál akkor, Fritz.

NIETZSCHE: ...attól viszont álmomban minden éjszaka odaállt az ágyam lábához az a rettenetes fekete alak. Nem volt arca. Mint az ágyúgolyótól széttépett katonáknak a porosz háborúban. Artikulálatlan, nem emberi hangon kiabált velem. Minden éjjel a félelemtől izzadtan zokogva ébredtem, és könyörögtem, hogy múljon már el a fájdalom. Azt hittem, a fájdalommal ő is elmegy… De sokszor még ma is visszajár. (*elgondolkozva*) Akkor még nagyon fiatal voltam, és nem ismertem fel, hogy az istenektől rám bízott feladat új eszközt kíván: a legvidámabb egészséget. Még vagy húsz évet éltem betegen, vaksin, könnyes, gyulladt szemmel, gyötrő fejfájással. Mérgeket hívtam segítségül az álmatlanságom elűzésére. Közben köröket vontam magam köré, bizony, szent határokat. Egyre kevesebben kapaszkodtak velem az egyre magasabb csúcsokra. Én pedig egyre szentebb hegyekből építettem egyre szédítőbb magasságú hegységeket. És most felértem a legmagasabb csúcsra. Oda, ahonnan a legmesszebb látni.

JENSEN: Elmondod nekünk, mit látsz?

NIETZSCHE: A legvidámabb és legegészségesebb világot, amelyet én hoztam el nektek. Ebben az új világban már nincs helye a jónak, és nincs helye a rossznak. Túl van ezeken.

JENSEN: Úgy érted túllép a morálon?

NIETZSCHE: A régi, dekadens morálon. Egykor, még az új tanítás előtt, a jó feltételezte a rosszat. Ha jobban meggondoljuk, nem is tehetett mást, mint azt, hogy kijavítandó hibának bélyegezte. Ezzel viszont leértékelte, és megfosztotta a méltóságától. Értitek? Magát tolta fölébe, és orcátlan bátorsággal megbélyegezte. A jók, barátaim, soha nem az igazság nyelvén beszélnek. Nem tudnak teremteni, csak tagadni. Bizony mondom néktek, a világ rágalmazói ők. Az új tanítás elevenen lüktető szíve: túllépés a jó és a rossz ellentétén!

OVERBECK: És a kereszténység? Mi marad így a kereszténység majd kétezer éves üzenetéből?

NIETZSCHE: Értsétek meg jól: a kereszténység az új tanítás legnagyobb ellensége. A csordaállattá züllesztett ember erkölcse. A világ úgynevezett jó szerinti megítélésének Káin-bélyegét a kereszténység égette a bőrünkbe.

JENSEN: A te feladatod ennek az új tanításnak a hirdetése?

NIETZSCHE: (*beteges pátosszal*) Ó nem, sokkal több, barátom. Az új isten parancsára először azt a feladatot kellett elvégeznem, melytől eddig mindenki szűkölve visszariadt. Le kellett győznöm a halálos ellenséget: a kereszténységet.

OVERBECK: (*döbbenten*) Legyőzni a kereszténységet…? Szegény, drága barátom…

NIETZSCHE: (*ügyet sem vet rá*) Nevemhez ez a tett úgy tapad hozzá a történelemben, mint Pilátus kezéhez a Názáreti vére. Tettem örökre kizárt az emberiség köréből. Bizony, barátaim, semmi szükség többé a kereszthalált halt Istenre! Művemet, *Az Antikrisztus*t, melyben ezt a rettenetes feladatot elvégeztem, egykor még úgy fogják emlegetni, mint az új világkorszak bibliáját. Nem is sejtik majd, milyen sértő számomra ez az összehasonlítás. (*nevetve*) Biblia?! Aljas egyházpolitikai szempontok szerint összelapátolt, rossz stílusban írt fércművek zavaros egyvelege! Hol van ez ahhoz, amit én, Friedrich Nietzsche ajándékoztam azoknak, akiknek füle számára száj vagyok?! A *Zarathustrá*m négy része örökre a történelem lomtárába süllyeszti a négy keresztény evangéliumot!

JENSEN: És mit helyez az új isten a legyőzött keresztény csordamorál helyére?

NIETZSCHE: Az új vallás forrása csakis maga a jón és a rossz megkülönböztetésén bátran túllépő, emberfölötti ember lehet.

HANG (1): Vajon nyilad nem lő-e túl a célon? Száj vagy-e igazán e fülek számára?

NIETZSCHE: (*a Hanghoz, ingerülten*) Hallgass már! Elég volt negyven év a kétségekből! Új hangot! Hódolatot és dicséretet várok tőled! Ahogy illik.

JENSEN: (*feszült érdeklődéssel*) Kivel beszélsz, Fritz?

NIETZSCHE: (*zavarban*) Senki… nem fontos… egy régi… barát… vagy olyasféle... Néha vitatkozunk, máskor tanácsot ad nekem… (*halkan, bizalmasan*) gyűlöli Lámát. De ezt ne mondjátok el neki! (*elbizonytalanodva*) Tudjátok ki Láma?

OVERBECK: Persze, hogy tudjuk, Fritz. Elisabeth, a húgod.

NIETZSCHE: (*meg sem hallja, az előző gondolatot folytatva*) A természetben minden teremtett valami önmagánál nagyobbat. Éppen az ember ne lenne erre képes? Nem, barátaim! Az emberfeletti emberé a jövő.

OVERBECK: És az Isten?

NIETZSCHE: (*kioktatóan*) Isten meghalt a régi morállal. Amíg élt, az ellene elkövetett vétek volt az elképzelhető legnagyobb. Ám vele együtt kihaltak az ellene vétkezők is. Ezért a legnagyobb vétek most az, ha hűtlenné váltok a földhöz. Ne higgyetek azoknak, akik a túlvilág vérszegény árnyainak ígéretével hitegetnek benneteket! Méregkeverők ők egytől egyig!

JENSEN: Miféle teremtmény az emberfölötti ember?

NIETZSCHE: Az emberfölötti ember vallása, meglátjátok, hamarost mint villám hasít a lila, morajló felhőkkel terhelt jövőbe. Az ő lelke a legbölcsebb, mert a balgaság szava a legédesebb a fülének. Nemet mond mindenre, amire korábban igent mondtak.

JENSEN: Ő a minden eddigit megtagadás szelleme?

NIETZSCHE: Ó nem, nem! Nem a puszta tagadás szelleme, hiszen az általa mondott *nem* légiesen könnyű, mint Zarathustra tánca. Ő maga a mindenre kimondott *igen*, lelkének létrája olyan hosszú, hogy az emberi lélek minden szakadékának mélyére elér örökös igenlésével. Ha a világ kígyói suttyomban megmarják, kegyesen visszaadja mérgüket. Bölcsességében tudja jól, hogy a sárkánynak mit sem árthat a kígyóméreg. Rezzenéstelen pillantással néz szembe a valósággal és annak örökös, megújuló visszatérésével.

OVERBECK: És a szeretet? Mondd, Fritz, mi a helyzet a szeretettel, ha forrása, Isten elhagyta ezt a világot?

NIETZSCHE: Az embert felülmúló embert a szeretet vágya égeti, és annak nyelvén beszél. Bár koldus, keze nem fárad bele az adakozásba, nem ismeri az örökös elvevők alantas örömét. Saját fényében él, de visszanyeli kitörő lángjait, hogy kárt ne okozzon. Lelke, mint éjjel a római szökőkutak, hangosan énekel, s ezer forrásból önti az elfogadó szeretetet. Kőtömb, megformálandó anyag számára az ember, Franz. És tudja, hogy feladatának eszköze a romboló kalapács is. Távol, nagyon távol él a keresztény Isten emlékétől, hiszen ő aztán tudja jól, ha a keresztény Isten még létezne, számára értelmetlen lenne minden alkotás.

OVERBECK: Úgy érted, a Megfeszített helyét elfoglaló Zarathustra az új isten, akinek tanítása az emberfölötti ember?

NIETZSCHE: Nem, nem. Zarathustra csak az első mennydörgése volt a közelgő viharnak. Az új istennek nincs szüksége arra, hogy elfoglalja a dekadens keresztény Isten halálával támadt űrt. Ő magában foglalja a létezés extatikus mélységét és szépséges magasságát. Minden űrt kitölt.

JENSEN: Meg tudod nevezni ezt az istent, Fritz?

NIETZSCHE: (*szelíden*) Már nagyon régen megneveztem őt, Carl, csak nem tudtam, hogy róla beszélek. *A tragédia születésé*ben, 1872-ben. Haha… Hogy háborgott a sok papirosszagú, tintát lefetyelő filológus! Dionüszosz ő, az ösztönök és extázis istene, a lét labirintusának legbelsőbb körét birtokló hatalmas úr.

JENSEN: Te magad is találkoztál ezzel az istennel? Le tudod nekünk írni őt?

NIETZSCHE: Olyan pontosan, barátom, mint ahogyan a Palazzo Carignano kopott épületét láthatod, ha kipillantasz ennek a szobának az ablakán.

JENSEN: Mondd hát, kicsoda a lét legmélyén lakó isten? Kicsoda Dionüszosz?

NIETZSCHE: Ó Carl, drága barátom! Azt hiszem, sajnos még te sem értesz! (*kis szünet*) Dionüszosz én magam vagyok.

OVERBECK: (*megrettenve*) Magasságos Isten... A levelek… az aláírás…

NIETZSCHE: (*szigorúan*) Isten meghalt, Franz, nem érted?! (*lassú, tárgyilagos hangon*) Mi öltük meg azzal, hogy üzenetét a törpék és rabszolgák vallásává tettük, és ezeknek a nyomorultaknak a vérén felhizlaltuk magunk fölé az egyház vérhólyagját. Ez a fekély most végre az én kezemtől felfakadt. Metsző szikeként kellett belehasítanom a kultúránk hullafoltos testébe.

OVERBECK: (*kétségbeesetten*) Mondd, mit tehetünk érted, Fritz?

NIETZSCHE: (*derűsen*) Velem már nem kell törődni, csakis azzal, amit csináltam. Jól érzem itt magam. Énekelek, zenével és tánccal dicsérem az új istent. Legjobban Dionüszosz táncát szeretem. Gyakran örömkönnyekre fakaszt. Tudtátok, hogy ezt a táncot meztelenül kell táncolni? (*rövid szünet*) Az új isten érkezésének jó hírét már úgysem lehet megállítani. Még a félelmetes röckeni varjak is ezt az üzenetet viszik hamarosan világgá.

JENSEN: (*halkan, félre Overbeckhez*) Eleget láttunk. Megkövetem, Overbeck. Sokkal nagyobb a baj, mint hittem. Szóljon Finónak, kérem, hogy hívasson kocsit és foglaltasson jegyet a legközelebbi bázeli vonatra. Azonnal. (*Nietzschéhez*) Istenné válásod hírét is a röckeni madarak hozták neked, Fritz?

NIETZSCHE: Ó dehogy! A naumburgi kertünkben mondta gyermekkoromban egy furcsa éjszaka a *daimón* hangja... az öreg tölgyfa alatt… Azóta izzik az isteni szikra bennem, és most eljött az idő, hogy lángra gyújtsa a világot! (*vált*) Carl, te ugye már nem is emlékszel az öreg röckeni paplak parkjának madaraira? Cinkék, verebek, rigók… minden madár, amely nem repül télen délre, odagyűlt. Te pedig nem is emlékszel rájuk! (*csöndes fájdalommal*) Akkor biztosan apámra sem emlékszel. A régi isten papja volt Röckenben. Már meghalt. Láma röpködő copfjaira sem, és arra sem, hogy a vén paplak korhadt tetőgerendái minden télen beszakadtak a hó súlya alatt?

JENSEN: Persze, hogy emlékszem! A varjak telente tömött fekete rajokban ültek a kopasz, öreg tölgyfákon. Beköltöztek a parkba, mintha melegedni akarnának az emberek közelében.

NIETZSCHE: *(sírásba hajlón)* Látod, ők legalább hűségesek.

HANG (2): (enyhe gúnnyal) Csak nem vádol valakit, Nietzsche? A filozófus tükröt tart, de nem ítélkezik. Valamikor ezt mondta nekem, ugye? Én pedig jó tanítvány vagyok…

NIETZSCHE: (*a Hanghoz*) Hitvány hála a mesternek, ha örökre tanítványok maradunk. Te pedig még az sem lettél! (*folytatva az előző gondolatot*) Sok madár inkább a fagyhalált vállalja, semhogy meleg éghajlatra szökjön. *(tárgyilagosra váltva)* Én, ha csak tehettem, télen délre menekültem a fagy elől. Sokszor nem volt még télikabátom sem, olyan szegény voltam. Szégyelltem az elrongyolódott kézelőimet, és cipőmbe befolyt a hólé. A szegénység álruhájában jártam, és restelkedtem miatta, míg a feladatomat fel nem ismertem. Nem tudtam, hogy én vagyok a leggazdagabb, aki mindig csak adhat. De ennek már örökre vége. (*szomorú tárgyilagossággal*) Az emberek nem adnak meleget. Olyan hideget árasztanak még maguk körül, mint Sils-Mariában a Surlei szikla tetején a hó. Az emberfölötti ember pedig a föld és az élőlények iránti túláradó szeretetével melegíti majd fel őket.

JENSEN: Emlékszel? Néha féltünk elmenni a nagy tölgyfákkal szegélyezett sétányon, mert azt hittük, hogy a varjak megtámadnak és elragadnak minket.

NIETZSCHE: Fényesek voltak, feketék, és félelmetesen csillogott apró szemük. Mintha egy kútba pillantanál. Nem mertem a szemükbe nézni. Meg talán nem is láttam odáig. Vaksi, koravén, boldogtalan gyerek voltam én, Carl… Anyámra emlékeztettek. A gyászruhájára, melyet a papa miatt hordott. Pedig az isteneket nem kell meggyászolni... A legmagányosabb gyerek voltam, aki valaha csak élt. Egyetlen szép emlékem sincs a gyermekkoromból. Mindent, ami jó bennem, az apámtól örököltem. Valahányszor viszont alantas ösztönöket fedezek fel magamban, az anyám és a húgom német vére vigyorog vissza rám önmagamból.

OVERBECK: Hogy mondhatsz ilyet, Fritz? Láma szeret téged. Nem emlékszel, mikor Bázelben tanítottál, még a háztartásodat is ő vezette.

NIETZSCHE: Tanítás? Halál. Láma kígyóhajú Gorgó-fő. Meneküljetek tőle! Gyermekkorom boldogtalanságának okozója. És felnőttkoromé. Gyűlölte Íriszt... Ti Lounak ismeritek, de az csak a nektek látható alakja. Ő valójában istennő. Maga a szivárvány… Én csak 1879-ben születtem, mikor a bázeli tanári állásomról lemondtam. Harminchat éves voltam. Annyi idős, mint az apám, amikor meghalt. Vagy öregebb. Mindennél öregebb… Az istenek időtelenek.

HANG (3): Ügyelj a szavaidra, Fritz! Ideátról látszik csak igazán, hogy a halandók milyen törékenyek. Nem mindenikük füle képes elviselni azt, amit mondasz. Szavaid lelkükben vihart kavarhatnak. Ez a vihar pedig úgy roppantja össze a világukról felépített illúzióikat, mint Sils-Mariában a fiatal fenyőket a hegyekből lezúduló hó.

NIETZSCHE: (*a Hanghoz*) Bocsáss meg, papa! Ők a barátaim. (*folytatva a többiekhez*) Közös időnk az egyetemmel, a tudománnyal és a világgal lejárt. Ne legyen bennetek sem fájdalom a búcsúzás miatt, barátaim. Minden elmúlik, és minden visszatér majd egyszer. Ezt üzeni nektek Engadinból, Sils-Mariából a Surlei szikla. Tőle kaptam a *Zarathustrá*t ajándékba 1881 augusztusában, életem legboldogabb svájci nyarán. Hálából halhatatlanná teszem ezt a helyet. Durischék panziójához zarándokok csapatai járnak majd, hogy megnézzék a szobámat, ahol a hűvös őszi délutánokon a füstöt okádó kis kályha mellett, könnyező szemmel, sort sor alá tapogatva lejegyeztem nektek mindazt, amit Zarathustra üzent a világnak.

(*kis szünet után*)

A madaraktól pedig nagy butaság volt félni, Carl! Nem tudod, hogy a madarak mind-mind alküonikus lények? Pszüchopompok. Lélekvezetők. Hozzák-viszik a friss és megfáradt lelkeket a két világ között. Messzi északon élnek, ott, ahol Zeusz jégmadárrá változtatta Alküoné királynőt. Valahányszor születik egy ember, elhozzák a lelkét északról. A halála után pedig ugyanoda visszaviszik. Közben, míg keresik a rájuk bízott lélekhez rendelt testet, kétségbeesetten vijjognak, mintha sírnának, mert nem tudják teljesíteni a rájuk bízott feladatot. Én a fejfájós, álmatlan éjszakáimon, mikor már sem a Veronál, sem a Chloral nem segít, nagyon gyakran hallom a hangjukat. Te nem?

OVERBECK: (*halkan Jensenhez*) Minden készen áll az indulásra.

NIETZSCHE: *(csodálkozva, értetlenül*) Hogyan? Már indultok is?

JENSEN: Szeretnénk, ha te is velünk tartanál, Fritz.

NIETZSCHE: (*csodálkozva*) Miért mennék el ebből a kedves városból, ahol ismernek és szeretnek engem? A Piazza Carlo Albertón a térzenét vezénylő karmester külön a kedvemért játszat el mindig egy dalt, ha arra járok. A gyümölcsöskofák a legszebb darabokat válogatják ki nekem. Érted ezt, Carl? *Így* kell filozófusnak lenni, nem az előadótermek lidérces homályában. Ő tudja, hogy én *valójában* ki vagyok.

OVERBECK: *(türelmetlenül)* A bérkocsi már megérkezett.

NIETZSCHE: (*halkan, szinte motyogva*) Bérkocsi....?! (*tanácstalanul*) lovak... kocsik... Mit akarhat mindenki azokkal a lovakkal?

JENSEN: (*injekciót készít elő*) Csak azért van szükségünk a kocsira, hogy gyorsabban odaérjünk a pályaudvarra! A tisztelőidet, az új isten híveit ugye, te sem szeretnéd sokáig várakoztatni? Tartsd ide a karod egy pillanatra, kérlek! Csak egy kis erősítőt adok neked, nehogy nagyon kifárasszon a rád váró ünneplés. Idejövet láttam, hogy a pályaudvaron a híveid egész tömege vár. Signore Fino

nem mondta neked? Olaszok, franciák, és akár hiszed, akár nem, még németek is. Úgy tudom, maga Strindberg is itt lesz, aki olyan szépeket írt a Wagner-írásodról. Zenélni is fognak talán. Lehet, hogy éppen a te kedves karmestered.

NIETZSCHE: (*elbizonytalanodva*) Igaz... igaz... Az új ember evangéliuma nem maradhat rejtve a világ előtt. Zarathustra is alászállt tíz év után a hegyekből... Bizony, nekem is mennem kell. Éppen letelt a tíz magányos évem. (*emlékfoszlány*) Emlékszel erre a *canzonettára*, Carl?... Úgy emlékszem, 1881-ben a genuai kikötőben hallottuk...

Pria che spunti in ciel l'aurora...

JENSEN: Bizony, Fritz, Genuában… Mintha tegnap lett volna… (*félig magának*) Vagy egy örökkévalósággal ezelőtt? Induljunk, barátom! Franz is velünk jön. Egy egész világ szeretne kezet rázni veled. (*halkan Overbeckhez)* A nyugtató hamarosan hatni fog.

NIETZSCHE: (*váratlanul kirobbanó félelemmel és dühve*l) De ugye nem Lámához megyünk? Carl? Őt soha többé ne engedjétek a közelembe! Megtagadtam! Méltatlan arra, hogy a vérem legyen. Gyűlölöm! Gyűlölöm! Tönkretette az életemet! Mindenki életét tönkretette!

OVERBECK: Dehogyis megyünk hozzá! Hiszen tudod jól, Láma nincs is Európában.

JENSEN: Bázelbe megyünk, ahol már nagyon várják az ottaniak, hogy nekik is elmondd az új isten evangéliumát. Az is lehet, hogy még Brandes is eljön Koppenhágából. Tudod, az a tudós, aki előadást tart a filozófiádról az ottani egyetemen. Azt mondják, már nagyon szeretne személyesen is megismerni téged.

(*pillanatnyi szünet*)

NIETZSCHE: Megígéred, hogy Láma nem lesz ott, Franz?

OVERBECK: Szavamat adom rá.

NIETZSCHE: Akkor induljunk! Fino majd utánunk küldi a számlát. (*elragadtatásba átcsapva*) A legmagányosabb, aki valaha is e földre született, most elindul a sorsa elébe. Üzenetet hoz mindazoknak, akiknek van bátorságuk figyelni a szavára. Morc, acélszínű hajnal hasad. Új világkorszak kezdetéhez méltó.

OVERBECK: (*Jensenhez döbbenten*) Nem hittem volna, hogy még felnőttként is ennyire tart a húgától. Ebben az esetben lehet, hogy hibát követünk el, ha a családja közelében helyezzük el. Talán egy helyi szanatórium…

JENSEN: E pillanatban nincs választásunk. Orvosként azonban én is félek, hogy az igazi tragédia csak ezután veszi kezdetét. Imádkozzon, hogy tévedjek, Overbeck. Ahol az én tudományom csődöt mond, ott a magáé még segíthet. Induljunk! Lassan megnyugszik. (*Nietzschéhez*) Karolj belém, Fritz! (*keserűen*) Így lesz csak igazán méltóságteljes a bevonulásod! Meglásd, micsoda diadalmenet vár rád!

NIETZSCHE: (*Halkan, magának dünnyögve, egyre halkulva dúdolja az előbbi olasz dalt*. A *dallam lassan a vonatkerekek egyre erősödő kattogásába megy át*.)

(*rövid szünet*)

JENSEN: (*Overbeckhez*) Ha szerencsénk van, átalussza az utat. Pihenjen maga is egy keveset, Overbeck! Ki tudja, ebben a pokoli hóviharban mikor érkezünk haza.

OVERBECK: Van már elképzelése, hová vigyük?

JENSEN: A Friedematt Klinikára megyünk. Ez idő tájt ez a legjobb bázeli intézmény. A vezetője, dr. Wille kitűnő diagnoszta. Ha valakitől, tőle biztosan megtudjuk, milyen természetű és mekkora a baj.

(*Mindketten gondolataikba mélyülnek. A vonatkerekek kattogását, az utazás zajait halljuk.*)

NIETZSCHE: „Mely tájra értünk, milyen nép városa ez?"* Nyálkás sötétség tapad mindenfelől rám.

HANG (1): A vak Oidipusz királyt idézed. Jól teszed. Ő is azt látta Kolónosz szent ligetében, amit most te. A világtalan Homérosz is egy hosszú életen át, Hölderlin a tübingeni torony magányában, és a Názáreti a kereszten, a napnak abban az órájában, mikor sötétbe borult körülötte a világ és a templom kárpitja kettéhasadt. Ezt látják mindazok, akik életük során posványos kút vizét nem ízlelték, szikkadt tanítások penészes kenyerét nem kóstolták. Nem sötétség az, ami körülvesz, csak szemed és elméd nem szokta még meg ezt a világosságot.

NIETZSCHE: A hangod hallom, de nem látom az arcod. Sokszor hallottalak már, de ritkán hallottalak meg életem folyamán. Ki vagy te?

HANG (1): A név csak füst, a hang csak pára. A halandók érzékeinek valók, hogy saját jelentéktelenségüket másokéitól megkülönböztessék. A nagy körforgásban eloszlanak, mint a reggeli pára a nizzai öböl fölött. Ne félj tőlem! Én te vagyok, te pedig én, és mi ketten többek, mint bármely halandó, aki eddig valaha is élt. Sokszor találkoztunk már. Genuában

---

* Szophoklész, *Oidipusz Kolónoszban* 2 (Babits Mihály fordítása)

a kikötőben, és Sils-Mariában a Silvaplana-tó partján. Naumburgban azon az éjszakán. Dionüszosz hangja vagyok, és a Surlei szikláról mormolva alágördülő hóé. Dürer harcba induló páncélos lovagjának hangja is én vagyok, de az ördög és halál álarcában is meg tudok jelenni neked. Mindez én vagyok, mert mindez te magad vagy. Emlékezz a delphói jósdára! Gnóthi szeauton. Ismerd meg önmagad! Csak magad ismerd meg! Most azért jöttem, hogy az utat mutassam neked abban az új világban, melynek kapujában állsz.

NIETZSCHE: (*kétségbeesetten*) A leggyötrelmesebb feladatot rótták rám, a leggyengébbre! Az emberiség sorsa nehezedik a vállamra. Miért engem választott ki a sors? Miért engem?

HANG (1): Önmagad lelkében keresd a választ. Tíz hosszú éve már, hogy felálltál a tanári székből, és útra keltél egy halovány sejtelem nyomában. Nagy utat bejártál: Bázeltől Lipcséig, Sorrentótól, a gyűlölt keresztény Rómáig és Sils-Maria fenyőtűillatú magányáig kereste a lelked azt a választ, amit önmaga sugall. Hegyeket jártál be és átkeltél a tengeren. Sokszor kell annak meghalnia élete során, aki a halhatatlan istenek világába vágyik. Most elérkezett a te idődd. Az utolsó nagy próba előtt állsz. Az istenek szent ligetének bejárata előtt, ahonnan még vezet visszafelé is út a halandók világába. Míg idáig eljutottál, mindenre nemet mondtál, ami a halandók életét kormányozza. Lemondtál a hivatásról, a szerelemről, a halandók társaságáról. Magányod hétszeres falként vesz körül, melyen már csak egyre halkuló zümmögésként hatol át a világ zaja. Az utolsó próbatételed is a tagadásé. Most újra meg kell tagadnod az istenek színe előtt mindent, ami valaha a világhoz kötött. Csak így találkozhatsz a labirintus legmélyebb körében önmagad isteni másával.

NIETZSCHE: Nagyon félek. Ki hisz majd egy könnyező szemű, félig vak, fejfájós, otthontalan, mindenhonnan továbbűzött vándornak? A világ talán mégsem érett még meg erre a tanításra. Hiszen máris őrültnek tartanak.

HANG (1): Minden megváltó megfizeti a maga evangéliuma árát. A te kiválasztottságod ára a borzasztó egyedüllét. Magad vagy önmagad törvénye és bírája. Neved egykor majd nagy lesz a percéletűek előtt, de füled már süket a világ által hirdetett nagyság meghallására. A halandók szemében szánalom lesz, ha rád pillantanak. De emlékezz csak: vajon árthat-e a sárkánynak a kígyóméreg? Miért gondolsz még mindig a világgal, hiszen már olyan régen magad mögött hagytad? Most elérkezett az idő, hogy magad alatt hagyd.

5. jelenet. A bázeli Friedematt Klinika igazgatói irodája. 1890. január 12.

WILLE: Gyakorlati szempontból helyeslem az eljárását, professzor úr. A *chloral hidrat* alkalmazása szerintem is az egyetlen lehetséges megoldás volt arra, hogy a beteg szedált állapotban töltse az utat Torinótól idáig. Orvosi szempontból talán kétséges, hogy a beteget saját téveszméi megerősítésével vette rá az utazásra, de azt hiszem, az adott helyzetben én sem tettem volna másként. Minden vizsgálatot elvégeztünk. Kétséget kizáró módon megállapítottuk, hogy Nietzsche úr

betegsége szifiliszes fertőzésből származik, és a negyedik stádiumába lépett. Ez a kór, mint ön is jól tudja, a mai orvosi tudásunk szerint gyógyíthatatlan. Éppen ezért javasoltuk, hogy a beteg állandó szakszerű felügyelet alá kerüljön valamely szanatóriumnak látszó zárt intézetben.

JENSEN: A legkevésbé sem kételkedem a diagnózisa helyességében, igazgató úr. Annál is inkább, mert a közvetett forrásból nyert adatok a szifiliszes fertőzés körülbelüli idejére is engednek következtetni.

WILLE: Ez esetben mi szükségét látja további vizsgálatoknak, professzor úr?

JENSEN: Félek, hogy félreért, igazgató úr. Nem az ön diagnózisát felülvizsgáló vizsgálatokra gondolok. Sokkal inkább a beteg mindenkori fizikai és szellemi állapotát figyelemmel kísérő – mondjuk így – beszélgetésekre. A Torinóban történtek alapján meggyőződésem ugyanis, hogy Nietzsche betegségének nem minden vonatkozása magyarázható meg a szifilisz lefolyásán alapuló diagnózis alapján. Az ehhez szükséges beszélgetések lefolytatásához kérem a szakmai segítségét.

WILLE (*enyhe idegességgel*) A torinói esetet inkább ne is emlegesse! Mindannyiunk jó hírneve érdekében csak remélni tudom, hogy a történetek nem jutottak a hatóságok tudomására. Képzelje el, milyen visszhangja lenne, ha kiderülne, hogy az ön őrizetére bízott beteg a pályaudvaron boldog-boldogtalannak a nyakába borult, s örömkönnyek között, mint régi tisztelőjével, rázott kezet vadidegen emberekkel. Teológus jelenlétében nem ragadtatnám magam erre, de mivel egymás között vagyunk, engedje meg a profán hasonlatot: Krisztus bevonulása a torinói pályaudvarra.

JENSEN: Vagy az Antikrisztusé. Vagy Dionüszoszé, a bor, mámor és extázis görög istenéé. Vagy... pontosan nem is tudjuk még kié. Hiszen nem tudhatjuk, hogy Nietzsche éppen abban a pillanatban kivel azonosította még magát.

WILLE: *(felfigyelve)* Mire céloz ezzel, professzor?

JENSEN: Mindössze kifejtem, amit korábban mondtam. A szifiliszes infekció hipotézisem szerint egy önmagában is veszélyes és öndestruktív személyiségszerkezetre épült rá. Mivel fiziológiai és pszichikai folyamat egymással párhuzamosan zajlott, a betegség végső stádiumának kialakulásában mindkettőnek meglehetett a szerepe. Más szavakkal...

WILLE: ...a szifiliszes fertőzés a kórképnek csak egyik lehetséges komponense, de semmiképpen sem kimerítő magyarázata. Ha jól értem, azt feltételezi, hogy Nietzsche személyisége több részre hasadt.

JENSEN: Ettől többet feltételezek, igazgató úr. Úgy tűnik, Nietzsche egy keresztény és antik elemekből összeszőtt önálló mitológiát épített fel a maga számára.

WILLE: Nem ritka tünet az elmebetegségek bizonyos fajtáinál.

JENSEN: Valóban. Csakhogy a kifejtés módja és színvonala Nietzsche esetében nagyon is egyéni. Hogy úgy mondjam, kultúrtörténeti jelentőségű lehet. Ha tehát ennek a mítosznak további elemeit is megismerjük...

WILLE: (*halk, fáradt sóhajjal*) Nézze, professzor úr, ne kerteljünk! Amit most mondok, soha nem mondanám el egyetlen betegem hozzátartozójának sem, hacsak nem akarnám másnap a saját kezemmel örökre bezárni ezt a klinikát. Javíthat-e bármennyit is az ön vizsgálatának – vagy használjuk az ön kifejezését: (*megnyomva a szót*) beszélgetéseinek – eredménye a beteg állapotán? A szifiliszes folyamatok lefolyását befolyásolni alig tudjuk, végkimenetelét azonban mindketten jól ismerjük. Ez pedig a teljes szellemi leépülés, majd valamilyen, többnyire másodlagos ok miatt bekövetkező exitus.

JENSEN: Orvosi szempontból támadhatatlan az érvelése, igazgató úr.

WILLE: (*értetlenül*) Akkor hát....? Nietzsche különleges beteg. Bizonyos, jelenleg még szűk körben igen népszerű is. Ámde orvosi szempontból nem tehetünk érte többet, mint azt, hogy éppen különlegessége jogán megóvjuk attól, hogy élőhalott bálvánnyá stilizálja az úgynevezett egészséges külvilág.

JENSEN: Egyetértek, igazgató úr. Félek azonban, hogy még ettől is sokkal többről van szó. Nietzsche nem egyszerűen rendkívüli ember, hanem írásai tanúsága szerint olyan kultúrtörténeti jelenség, aki még jelenlegi, beteg állapotában is képes a nyugati kultúra alapjait megváltoztatni.

WILLE: Ugyan már! Maga sem hiszi, hogy bármilyen szuggesztív filozófia meg tudja változtatni ezt a kicsinyessége kerekein olajozottan gördülő világot?!

JENSEN: A filozófia önmagában talán nem. De a köré szerveződő mítosz, melynek immár a beteg Nietzsche is része, robbanásveszélyes lehet. Nietzschét ma még csak kevesen ismerik. De ki tudja, mit hoz a holnap? A piac törvénye ma a törpe középszert és ennek ízlését juttatta hatalomra Európában. Egy olyan világban, mely íratlan szabályként kanonizálja a meggazdagodás szolgálatába állított törvénytelenséget, a mítosz könnyen megtalálja a maga útját. És tudja kikhez? Azokhoz, akik ebből a gazdagodásból ki vannak zárva, vagy akik már belecsömörlöttek abba. Ők azok, akik leginkább érzik azt az űrt, amit a transzcendens értékek száműzése okoz. Néha azt hiszem, igazgató úr, egyetlen társadalom sem élhet a mítosz nyújtotta menedék nélkül.

WILLE: (*kétkedve*) Gondolja, hogy az ön által feltételezett majdani Nietzsche-mítosz, ha ugyan lesz ilyen, ennyire veszélyes lehet? Én ugyan nem sokat olvastam tőle, de, már megbocsásson…, hogy a pokolba lehetne egy ennyire tőrőlmetszett elitista filozófiát popularizálni, és a fogyasztói áruesztétika produktumává tenni?

JENSEN: A magatehetetlen, beteg, tiltakozásra már képtelen Nietzsche zászlóként való meglobogtatásával. És meghamisításával. Dionüszosz, Antikrisztus, emberfölötti ember… Ugye el tudja képzelni, hová vezethet, ha a dionüszoszi ösztönök kiélését hirdető filozófia gyökeret ver a társadalom javak megszerzéséből kiszorított rétegében?

WILLE: Nem szeretném elképzelni.

JENSEN: Konszolidált, szolid, olykor sunyi gyarapodásra épülő nyugati civilizációnk tehetetlen Nietzsche páratlanul éles elmével rá irányított fegyverei ellen. Más szavakkal: védtelenek vagyunk a mítoszokkal szemben, hiszen tudni sem akarunk a létezésükről. Tankönyvekbe és az elmekórtan világába száműztük őket. Ezért legfeljebb sejthetjük, miképpen reagál majd a kultúránk, ha az antikvitás óta legszuggesztívebb, sokak lelkét megérintő mitológiával találja szemben magát. Félek, a szelíd, halk szavú Nietzsche filozófiája hamarosan dinamittal töltött vonatszerelvényként száguld végig Európán. Ez a robogó pokolgép pedig az első szikrától akkorát robbanhat, hogy egy egész kultúrát tüntethet el a föld felszínéről. És ne legyenek illúziói, barátom: ez a robbanás vele együtt minket is maga alá temet.

WILLE: (*halvány iróniával*) Nem tudtam, hogy ilyen mély kultúrfilozófiai érdeklődése is van, professzor. Mindez azonban nem szigorú értelemben vett orvosi kérdés, így szerencsére nem is az én kompetenciám. Annyit azért értek, hogy mindent meg szeretne tenni, hogy barátja szellemi örökségét jó kezekben tudja. (*fáradtan*) Ám legyen. Tegyük fel, hogy meggyőzött, és engedélyt adok, hogy amíg az általam vezetett intézményben kezeljük (*erősen megnyomja a szót*) *beszélgetéseket* folytasson Nietzschével. Néhány ténnyel azonban feltétlenül tisztában kell lennie.

JENSEN: Hallgatom, igazgató úr.

WILLE: Overbeck professzor, aki magára vállalta azt a szomorú feladatot, hogy a beteg édesanyját a történtekről értesítse, arról tájékoztatott, hogy Nietzsche asszony ragaszkodik ahhoz, hogy a beteg az ő házi ápolásába kerüljön. Ezt én a betegség jellegére és jelenlegi fázisára tekintettel orvosi szempontból a legmesszebbmenőkig ellenzem. Megakadályozni azonban nem áll módomban. Ez azt jelenti, hogy Nietzschét valószínűleg hamarosan elszállítják innen, úgyhogy aligha marad ideje alaposabb vizsgálódásra a Friedematt falai között. Áthidaló megoldásnak látszik, ha Nietzschét ideiglenesen Jénában helyezzük el. Ez a megoldás egyszerre biztosítja a beteg szakszerű felügyeletét és a rokonok közelségét.

JENSEN: Jénában? Otto Binswanger klinikáján?

WILLE: Igen. Úgy tudom, önök régi barátok. Ezért semmi kétségem sincs azt illetően, hogy nem fog akadályokat gördíteni az ön vizsgálatai – bocsánat: *beszél-*

getései – elé. És még valami. Ami engem illet, e beszélgetések értelmét az ön szakmai tudása iránti minden respektusom ellenére is fölöttébb kétségesnek érzem. Nemcsak a *paralysis progressiva* irreverzibilitása, hanem a beteg esetében nyugtatóként használt *Sulfonal* erősen szedatív természete miatt is. Ezen túl, mint tudja, a betegséggel együtt járó szellemi leépülés üteme kiszámíthatatlan. Így kétséges, mennyi ideje marad arra, hogy Nietzsche úgynevezett mitológiáját megfejtse. Ezek azonban csak orvosi szempontok. Mindettől nagyobb súllyal esik latba az a körülmény, hogy akár Binswanger, akár az én engedélyem a család beleegyezése nélkül fabatkát sem ér. Ami pedig ezt illeti..., ne vegye tőlem rossz néven, mint a család felületes ismerőjének, főként Elisabeth Förster asszony beleegyezését illetően... (*elgondolkodva*)... hm... szkeptikus vagyok. (*rövid szünet*) A maga érdekében kérem, professzor, legyen nagyon óvatos. Olyan darázsfészekbe nyúl, amelyről még csak nem is sejtheti, milyen mérges rovarokkal van tele.

(*rövid szünet*)

JENSEN: (*témát váltva*) Hol találom most Nietzschét, igazgató úr?

WILLE: Előírásomra újabb dózis nyugtatót kapott. Valószínűleg alszik.

HANG (1): Légy résen, Dionüszosz! Hamarosan küldetésed legsötétebb órái kezdődnek. A megkísértés órái.

NIETZSCHE: Megkísértés? Vajon mi kísérthet? Az emberek fölötti hatalom vágyát régen magam mögött hagytam… A gonoszban pedig nem hiszek.

HANG (3): Én mint pap mondom neked fiam, hogy rosszul teszed. A gonosz a keresztény teológia leghatékonyabban működő hipotézise. Sötét jolly joker, akit a legjámborabb hívő is bármikor előhúzhat eszméi kártyapaklijából, ha az értékek csatájában vesztésre áll. Teológiai szempontból akár meg is engedhetjük a gonosz létezését, akkor se hidd, hogy olyan ravasz próbák elé állíthat, mint azok a halandók, akik eszközül használják őt a megkísértésedre.

NIETZSCHE: Akkor hát emberek által érkezik a megkísértésem?

HANG (2): (enyhe gúnnyal) Maga nem túlságosan éles eszű ahhoz, hogy filozófus legyen, kedves Nietzsche. Aki ennyire fél az emberektől, mint maga, azt sikerrel csak emberek kísérthetik.

NIETZSCHE: Felér-e még hozzám az emberek kísértése? Vonuljak a pusztába és böjtöljek negyven napig a kedvükért? Változtassam kenyérré a köveket, vagy csendesítsem le a háborgó tengert? Halottakat támasszak fel?

HANG (3): Halálos gőg lenne a mi Uruk csodáinak megismétlésével próbálkozni, Fritz.

HANG (2): És nem is mindenki számára meggyőző, mint azt az evangéliumokból tudja.

HANG (1): A halandók bizony balgák. Balgaságuk egyik bizonyítéka, hogy a szemüknek, és nem a lelkük legmélyebb sugallatainak hisznek. Nem a régi csodák megismétlését várják tőled, hanem azt, hogy önnön szavaiddal hirdesd nekik örömhíredet, és ekképpen tégy tanúságot magad és tanításod isteni mivoltáról.

HANG (2): És utána rögvest szélesre tárják maga előtt a legkényelmesebb elmegyógyintézet kapuját. Mert ez a civilizáció foggal és körömmel védekezik a megváltás ellen. De hiszen ezt már maga is tudja, kedves Nietzsche, n'est pas?

NIETZSCHE: (*tanácstalanul*) Nem azért küldtetek közéjük, hogy az új tanítást hirdessem? Most pedig azt kívánjátok, hogy némuljak el?

HANG (2): A szószátyár nyugati filozófia egyik ismérve, hogy a beszédet hatékonyabb eszköznek tartja, mint a hallgatást, barátom.

NIETZSCHE: Hallgatok hát. Mennyi ideig kell kiállnom a próbát?

HANG (2): Csak nem hiszi, hogy ezt elárulják magának, Nietzsche? Ugye belátja, hogy így a próba elveszítené az értelmét? A kísértés igazi értelme, hogy soha nem tudjuk, melyik irányból érkezik, meddig tart és melyik pontunkon támad.

NIETZSCHE: Magányom talán csak negyven napnyi lesz, mint a Názáretié. Talán tíz év, mint Zarathusztráé. Talán negyven év, mint Hölderliné.

HANG (1): Páratlan ajándékot adtak az istenek neked. Nem holmi kontár kezek, hanem hallgatásoddal te magad írhatod meg tanításod evangéliumát.

HANG (3): Szegény, szegény, árva kisfiam.

7. jelenet. Jénai elmegyógyintézet, Nietzsche szobája előtt és a szobában, 1890. március

JENSEN: Binswanger igazgató úr éppen az imént tájékoztatott, hogy Nietzsche és Förster asszony vonata később érkezik, mint jelezték. Így lehetőségünk nyílik arra, Hogy Nietzschével a távollétükben néhány percre találkozzunk.

OVERBECK: (*izgatottan*) Alig várom, hogy láthassam.

JENSEN: Kérem, ne vegye kioktatásnak, ha mint szakmabeli ellátom néhány tanáccsal. Nietzsche betegsége mindeddig tipikus lefolyású. A csöndes, passzív, magába zárkózó időszakokat ritkán szakítják meg váratlan dührohamok. Mivel azonban mindkettőnket régóta ismer, meglehet, hogy ez a körülmény kiszámíthatatlan reakciót vált majd ki belőle. Ezért Wille igazgató úr kifejezetten kért, hogy beszélgetésünk során törekedjünk a nyugodt állapot fenntartására. Másfelől

szeretném megóvni egy csalódástól. A szifilitikus eredetű paralízis lefolyása néha megrázó tüneteket produkál.

OVERBECK: Mire céloz?

JENSEN: Kérem, ne lepődjön meg, ha nem *azt* a Nietzschét látja viszont, akit ön egykor ismert. Azon se, ha esetleg *több*, különböző, a maga számára összeegyeztethetetlen Nietzschét lát majd. És még valami: ne tegyen semmilyen célzást arra, hogy hamarosan a húga és az édesanyja is meglátogatja. Ennek a látogatásnak az előkészítése Binswanger doktor feladata. (*elgondolkodva*) Nem irigylem érte…

(Rövid szünet. Kopogtatás. Nincs válasz. Újabb kopogtatás.)

JENSEN: Carl vagyok, Fritz. Bejöhetünk néhány percre Franzcal hozzád?

(*Bentről halk, néha zokogásba erősödő sírás hangjai hallatszanak. Ajtónyílás.*)

JENSEN: Szervusz, Fritz! Miért rongálod a szemed olvasással ebben a félhomályban? Már alig esik fény a kanapéra.

NIETZSCHE: *(abbahagyva a sírást, elgondolkozva)* Fény... Binswanger doktor nem is szólt az érkezésetekről...! De nem bánom, hogy itt vagytok. Carl, veled együtt játszottunk a röckeni parkban. Emlékszel mi történt akkor velem?

JENSEN: Mire gondolsz, Fritz?

NIETZSCHE: Azon a nyáron, amikor először megtagadtam az úrvacsorai szentségek felvételét, nagy fényt láttam álmomban. Mikor éjfélt ütött a röckeni templom harangja, felpattant az ágyam melletti éjjeliszekrényen az öreg Biblia teteje. Pörögtek a lapok, mintha forgószél hajtotta volna őket. Minden lappal egy új istenség vagy megistenült halandó lépett az ágyam mellé. A Védák istenei, bizarr állatformájú hindu istenek, esőmosta, kopott ősi bálványok. Eljött Buddha, Mohamed, talán még a Názáreti is ott volt valahol. Mind körülállták az ágyam, és mindegyik érkezésével egyre fényesebb lett a szoba. Rettenetes félelem fogott el. Emlékszel erre, a félelemre, Carl?

JENSEN: Nem. Nem emlékszem, Fritz. De azt hiszem, ez már inkább Naumburgban lehetett.

NIETZSCHE: Eh… nektek, halandóknak oly rövid az emlékezetetek… Röckenben volt, ha mondom… Minden fontos ott történt velem, amíg élt az apám... (*zavartalanul folytatja az előző gondolatot*) Nem bántottak, csak álltak, és néztek rám furcsa emberi, isteni, állati szemükkel. Akkor értettem meg, hogy várnak tőlem valamit. Mintha minden porcikájuk azt sugározta volna felém: holtak vagyunk, add vissza a létünket. Teremtsd újra a világunkat, és mi hálából örökre magunk

közé fogadunk téged. Mi csak a mítosz világában élhetünk valós életet. Add vissza nekünk a mítosz világát, hogy kiszabadulhassunk árnyéklétünkből. Itt a Hádészban port eszünk s poshadt vizet iszunk. Adj ennünk friss kalácsból, és innunk tiszta forrás vizéből. (*sírásba fordulva*) Zokogva ébredtem, mert éreztem, hogy gyenge vagyok ehhez a feladathoz... Azóta sem láttam akkora fényt... Most egyáltalán nincs fény... Ezen a világon talán nincs is fény...

OVERBECK: Szeretnéd, hogy villanyt gyújtsak, Fritz?

NIETZSCHE: (*csodálkozva*) Hogyan..? Villanyt? A sötétséget a filozófia terjeszti, Franz, amely Descartes óta az ész puszta fogalmaival manipulál.

OVERBECK: (*erőltetett tréfálkozással*) Hiszen ettől filozófia, nem?

NIETZSCHE: (*meg sem hallva folytatja a monológot*) Nem feltámasztja az isteneket, hanem az ész borotvájával kimetszi azt az érzékszervünket, ami lehetővé teszi, hogy érzékeljük azt, hogy minden pillanatban istenek között járunk. Pedig az istenek ott lapulnak a párnánk alatt, ránk kacsintanak a tautenburgi bokrok mögül, ott mosolyognak az alpesi vízesések szivárványaiban, naumburgi öreg tölgy zsíros leveleinek fonákján… Rómában, a Capitoliumon gyakran sétálgat Minerva. Pedig a Názáreti hívei nem szeretik. Én tudom, hogy így van, mert láttam. Megemeltem a kalapom és ő visszaköszönt nekem. Tudtátok, hogy minden istennek számtalan alakja van? Minden halandónak azt az arcukat mutatják meg, amelyiket képes elviselni. A filozófia énelőttem jégmezőkön botorkálás, és ha küldetésem teljesíteni tudtam volna, ma ti mind látnátok, hogy istenektől zsibongó világ vesz körül benneteket. A legszebb isten pedig az önmagát felülmúlni képes emberfölötti ember, aki...

JENSEN: Mesélj nekünk az emberfölötti emberről, Fritz!

HANG (1): Vigyázz, nehogy a tanaikat a piacon áruló filozófus-kofák kelepcéjébe ess! Az erdő magánya, a csend és a szirtek némasága a te méltó társad. A magukat jónak és igaznak hirdetők gyűlölik legjobban, ha ásatag törvénytábláikat széttörik. A piac mérges darazsaitól is óvakodj! Vért kívánnak tőled. A te egészséges véredre szomjazik vértelen szellemük, ezért szurkálnak angyali ártatlansággal. Te pedig túlontúl büszke vagy ahhoz, hogy ezeket a vérszívókat elpusztítsd. Vigyázz, nehogy büszkeséged oltárán áldozd fel küldetésed!

NIETZSCHE: Nem... nem... Erről nem beszélhetek többet. Még nektek sem, barátaim!

HANG (2): Bravó, Nietzsche! Maga az első filozófus, aki következetes az általa hirdetett tanításhoz. Ha elfogadná egy nőtől, azt mondanám, büszke vagyok a barátságára.

JENSEN: Fritz, Torinóban azt mondtad, teljesítetted a küldetésed...

NIETZSCHE: (*halk, sírásba csukló hangon*) A legszörnyűbb részét. És a legnagyobb szomorúsággal fizettem érte. Bárhová mentem, elkísért a szerelem hiánya, a magány, az örök otthontalanság, anyám és a húgom romlott vére. Vaksin hunyorgó szemem gyakran megriadt a fény látásától és a könnyek mögé menekült. És a fejem...

JENSEN: Fáj a fejed, Fritz? Mindjárt intézkedem, hogy hozzanak valamit.

NIETZSCHE: Tudjátok mi a fejfájás?...Valahol a koponya közepében lakó Medúza-fő. Lassan, alattomosan kinyújtja csápjait a két halántékod irányába, mérges tapadókorongjaival magához szívja és megbénítja a szemgolyókat. Aztán, mint egy halálos gyorsasággal burjánzó inda, befonja az egész agyad. Ekkor már csak sírni és ordítani tudsz... Szeretnéd egy töltött revolver csövét a szádba venni és meghúzni a ravaszt, hogy ezernyi apró, véres szilánkra robbanjon szét benned a fájdalom... Az istenekkel való eljegyzettség jele... a fejfájás... (*halkulva, szinte félálomban*)... a fejfájás...

JENSEN: Hagyunk pihenni, Fritz!

NIETZSCHE: (*feleszmélve az előbbi állapotból*) Pihenni akartok, barátaim? Gyertek, üljetek ide mellém! Nekem még rendbe kell szednem magam. A doktor szerint vendégek jönnek hozzám. Jó, hogy vannak, akik látni akarnak. Terjed a híre, hogy valaki vállaira merte venni e világ legsúlyosabb terhét. Hát igen… (*izgalomban*) Olló kellene, hajat, bajuszt, körmöt vágni... nem állhatok így a tisztelőim elé... 1876-ban Bayreuthban a *Festspielhaus* megnyitója előtti napon a borbély belevágott a bajuszomba... Láttátok volna azt a közönséget! Európa parvenüjei... és közöttük ott parádézik érthetetlen franciaságával az én egyetlen húgocskám... (*egyre izgatottabb, keresés zajai*) Hol lehet itt egy olló!?... Wagner, az a szörnyeteg aznap halt meg Velencében, mikor a Zarathustra első részét befejeztem Sils-Mariában... Olló... bármilyen olló jó lenne... Nincsen nálatok véletlenül egy olló?

JENSEN: Azt hiszem, itt nem tartanak ollót a szobában, Fritz.

NIETZSCHE: Szörnyeteg volt, döglött varangy, akinek ha felvágjuk a rothadás gázaitól felpuffadt hasát, kultúránk minden mocska egyszerre fröccsen az arcunkba... De a legnagyobb ajándék, hogy a barátja lehettem. (*elveszítve a türelmét ordít*) Ollót! Miért nem ad már nekem valaki egy ollót??! (*zokogva*) Hát nem jár a világ megváltójának még egy olló sem?!

7. jelenet. A jénai elmegyógyintézet szalonja, 1890. március

OVERBECK: *(megdöbbenve)* Megrázó élmény volt. Köszönöm, hogy felkészített rá, Jensen. Nietzsche úgy járkál ki-be az őrületet a józanságtól elválasztó kapun, mint mi, mikor otthonról elmenőben és visszatérőben átlépjük a házunk kapuját.

JENSEN: Ezt a képességét a betegség előrehaladásával sajnos egyre inkább el fogja veszíteni. Egyre beljebb csukódik mögötte saját világának ajtaja. A mögötte uralkodó sajátos szimbólum- és szabályrendszerbe mi ideátról már egyre kevésbé láthatunk bele. Most még láthatott valamit abból, amit orvosi nyelven a személyiség polaritásának nevezünk. A kétségbeesésből örömbe, majd féktelen dühöngésbe és végül sírásba csapott át. De holnap, holnapután…?! Ki tudja…?

OVERBECK: Valóban ennyire szomorúak a kilátások? Már Torinóban is megdöbbentett, hogy a legsötétebb tévképzeteit is a legvilágosabb logikával építi fel. Szeretném remélni, hogy ez, de főképpen Nietzsche dr. Willével folytatott első párbeszéde ellentmond az ön borúlátásának!

JENSEN: Drága barátom, én orvos vagyok. A tények, és nem a fogalmak világában élek, mint maguk, teológusok. Gondolja át újra tárgyilagosan, mi is történt akkor!

OVERBECK: Nietzsche kifogástalan udvariassággal bemutatkozott Wille doktornak. Aztán megállapította, hogy hét évvel ezelőtt már találkoztak, mikor a vallási téboly természetéről kérte ki a szakvéleményét. Így volt, ugye?

JENSEN: Igen.

OVERBECK: Láthatja: éppen ebbe a szalmaszálba kapaszkodom: a tiszta logikába. El tudja képzelni, hogy egy megbomlott elme ilyen pontosan emlékszik egy hét évvel korábban történt esemény körülményeire?

JENSEN: Klinikai leírások tucatjai bizonyítják, hogy ez lehetséges. Az elmebetegségek bizonyos fajtáinál a beteg pontosabban emlékszik évtizedekkel korábbi eseményekre, mint arra, ami tegnap, vagy éppen aznap reggel történt vele. A dr. Willével lezajlott találkozáskor, orvosi álláspontom szerint, Nietzsche teljesen zavart állapotban volt.

OVERBECK: Zavart állapotban olyan értelmesen és logikusan beszélni…? Már megbocsásson…

JENSEN: Sajnálom, hogy ki kell ábrándítanom. Én csak az orvosilag értékelhető tényekre támaszkodhatom. És most elmondok magának *egyet* ezek közül. Az imént felidéztük az események vázát. Most emlékezzen arra, hogy *pontosan* mi történt! A tényeket lássa, ne a maga azokról adott értelmezését! Nietzsche tudta, hogy Wille elmegyógyász szakorvos és ennek a klinikának a vezetője, igaz?

OVERBECK: Így van. Aztán dr. Wille minden hozzá intézett kérdésére pontos, logikus és szabatos mondatokban megformált választ adott.

JENSEN: Igaz. Csakhogy ebből a beszélgetésből kimaradt egy orvosi szempontból nagyon is beszédes tény.

OVERBECK: Mire céloz, Jensen?

JENSEN: (*rövid szünet*) Nietzschének *eszébe sem jutott* feltenni azt az adott helyzetben nagyon is helyénvaló kérdést, hogy *miképpen*, és legfőbbképpen, *miért* kerül ő bentlakóként egy elmegyógyász vezetése alatt álló intézménybe.

OVERBECK: Vagyis az ön diagnózisa szerint…

JENSEN: Nietzsche sajnos megszűnt önálló gondolkodóként létezni. Ennek orvosi oka a paralízis mellett...

OVERBECK: (*erőt véve megrendülésén*) Kérem, barátom, ne kíméljen!

JENSEN: Egyfajta skizofrénia.

8. jelenet. Jénai elmegyógyintézet szalonja, ugyanakkor, valamivel később

BINSWANGER: Erre parancsoljanak, hölgyeim! Az intézet szalonja bizonyára megfelel arra, hogy méltó körülmények között találkozzanak a betegünkkel.

FRANZISKA NIETZSCHE: Tökéletesen, igazgató úr. Jó napot az uraknak! Hálás vagyok, hogy a jóisten lehetővé tette számunkra ezt a találkozást.

ELISABETH: (*türelmetlenül*) Térjünk a tárgyra, mamácska és végezzünk mielőbb! (*Binswangerhez*) Boldogult férjem váratlan tavalyi halála óta a család minden terhe az én vállaimon nyugszik. Üzleti ügyeink átmeneti gazdasági nehézségeinek elhárítása már nemcsak gazdasági, hanem kegyelet diktálta kötelességem is. Az új befektetők felkutatása után haladéktalanul külföldre kell utaznom, hogy az ügyeink intézését újra a saját kezembe vegyem. (*Binswangerhez*) Igazgató úr, remélem, már gondoskodtak a fivérem holmijának becsomagolásáról.

BINSWANGER: (*tanácstalanul*) A dolog úgy áll, asszonyom, hogy orvosi szempontból...

ELISABETH: Tiszteletben tartom a szempontjait, igazgató úr, de ha megengedi, fenntartom magamnak a jogot, hogy a bátyám ápolásának körülményeit én magam határozzam meg.

BINSWANGER: Hiszen éppen az imént mondta, hogy külföldre készül, asszonyom! Hogy tudna így részt vállalni a beteg testvére ápolásában!

ELISABETH: Nem hiszem, hogy a család ügyei önre tartoznak, doktor úr. De indiszkrét kíváncsiságát kielégítendő, közölhetem, hogy a bátyámat távollétemben anyánk ápolja majd. (*Franziskához*) Igaz, mamácska?

FRANZISKA NIETZSCHE: (*bizonytalanul*) Hogyne... persze... bár az én korombban egy ilyen feladat ellátása…

ELISABETH: (*negédesen*) Ugyan, ugyan… Az én mamácskám a legfiatalosabb egész Naumburgban! Mint orvos maga nem így látja, Jensen?

JENSEN: (*Elisabethez*) Beszéljünk világosan, asszonyom! Attól tartok, hogy Binswanger igazgató úr nem szívesen látná Fritzet e klinika falain kívül. Ami pedig azt illeti, erre orvosi szempontból alapos okai vannak.

ELISABETH: Miképpen pénzügyi szempontból is természetesen. Ezt talán *non sans raison* gondolom, *n'est pas*, uraim? Apropó! Kérem, Overbeck, juttassa el hozzám Fritz bázeli kezelésének és a torinói költözésnek a számláját. A család magától értetődően minden költséget magára vállal.

OVERBECK: Már mindkét számlát kiegyenlítettem, asszonyom, és természetesen semmilyen ellenszolgáltatásra nem tartok igényt. Megtiszteltetésnek tartom, hogy legalább ebben segíthettem.

ELISABETH: Köszönöm. Nagyon lovagias. Tekintsük elégtételnek azért, hogy Fritzet nem megfelelő kórházi személyzet kezére bízta.

OVERBECK: (*meglepetten*) Ezt hogy érti, asszonyom?

ELISABETH: Pontosan tudja, hogyan értem, professzor! Tisztában vagyok vele, hogy a maga bátyámhoz fűződő úgynevezett régi barátsága félreérthetetlen rivalizálást leplez. Egy nagy hatású filozófus elmegyógyintézetbe zárása pedig köztudottan felér az őt tisztelő közvélemény előtti nyilvános lejáratással. A boszszúállásnak ez az alantas módja pedig, szegény boldogult férjem életének kálváriája mutatja, egy bizonyos embercsoport bevett szokása!

OVERBECK: Ha a származásom úgynevezett tisztaságában kételkedik, asszonyom, azt hajlandó vagyok Fritz iránti tiszteletből és jó ízlésből meg nem hallottnak tekinteni. Ha viszont abban, hogy a legjobb szándék vezérelt a beteg ellátásában...

JENSEN: (*dühösen közbevágva*) Elég volt ebből! Fritz Torinóból való elszállításáért és elhelyezéséért minden erkölcsi és orvosi felelősség engem terhel. Ha pedig az én szakértelmemben kételkedik, asszonyom...

ELISABETH: (*visszavonulva, némi iróniával*) Szó sincs róla, Jensen! Szó sincs róla!... Hiszen maga a családunk régi barátja, ugyebár...

JENSEN: A család *bizonyos* tagjainak barátja, ha megengedi, asszonyom.

BINSWANGER: (*békítő szándékkal*) Asszonyom, mint szakorvos, és (*megnyomva a szót*) *nem* mint e klinika vezetője kötelességemnek tartom, hogy felhívjam

a figyelmét arra, hogy jóvátehetetlen hibát követ el, ha a beteget elszállíttatja. Nietzsche úr állapota orvosilag irreverzibilis. A nyugodt periódusokat kiszámíthatatlan dührohamok szakíthatják meg. Ez utóbbi esetben a beteg szakszerű klinikai ellátása mind a páciens, mind a környezete számára nagyobb biztonságot jelent, mint a házi ápolás.

ELISABETH: (*zavarát gúnnyal leplezve*) Talán, ha érthetőbben fogalmazna doktor, tőlem is érthetőbb válaszra számíthatna.

JENSEN: (*nyersen*) Fritz gyógyíthatatlan elmebeteg. Élete hátralévő részében szakszerű ápolásra szorul. Ezt pedig egy ehhez hasonló klinikán kaphatja meg.

ELISABETH: Vagy úgy...?! Szóval maga is egy követ fúj az igazgató úrral és Overbeckkel, Jensen doktor?

JENSEN: (*hidegen, de visszafojtott dühvel*) Akár a torinói döntés meghozatala esetében, ezúttal is *kizárólag* szakmai szempontokat képviselek, asszonyom. Minden más feltételezésre egy férfi esetében olyan választ adnék, amelyet egy nővel szemben a jó modor szabályai megtiltanak.

FRANZISKA NIETZSCHE: (*csodálkozva*) Beteg?! Ne vegye tőlem rossz néven Carl, de mélységesen bánt a megfogalmazása. Az én fiam nem lehet beteg. A legokosabb gyerek volt az iskolában. 24 éves korában már professzor volt. Emlékszel, Lieschen, mit is mondott az a kedves szakállas tanár Lipcsében róla? Hogy is hívták?

ELISABETH: Ne zavarjon már mamácska ezekkel a régi egyetemi dolgokkal!

JENSEN: Ritschl. Így hívták. Akkortájt ő volt a klasszika-filológia pápája. Azt mondta, Nietzschét fölösleges doktoráltatni ahhoz, hogy professzor legyen. Mindent meg fog tanulni magától, amire szüksége van. Egyébként igaza volt. *(rövid szünet)* Sajnos.

ELISABETH: (*visszafojtott dühvel*) Ebből elég! Nyomatékosan kérem az urakat, hogy az elmebetegség szót a jelenlétemben soha többé ne használják a bátyámmal kapcsolatban! Fritz idegkimerültségét az orvosi tanácsadóm szerint a megfeszített munka, és az álmatlanság kezelésére használt Chlorál... (*keresi a megfelelő idegen szót*) ...a... ab...

JENSEN: (*alig érezhető gúnnya*l) Abúzus. Azt jelenti: visszaélés, túladagolás.

ELISABETH: ...okozta.

JENSEN: Bocsásson meg, asszonyom, de az az orvos, aki a beteg vizsgálata nélkül ilyen diagnózist állít fel, sarlatán. Fritz *paralysis progresssivá*ban szenved, amit egy évtizedekkel korábban szerzett...

ELISABETH: Erről hallani sem akarok többet, Jensen! A családunkat több fájdalmas csapás érte az utóbbi időben. Szegény férjem váratlan, de bizonyos körök befolyása alatt álló sajtóorgánumok hajszájától nem független halála, vállalkozásunk, hogy úgy mondjam, átmeneti nehézségei, a fivéremet ért *accident*... Nem kívánok orvosi vitát folytatni önökkel. Fritz szellemi felépülését éppúgy a naumburgi családi környezet féltő gondoskodása segítheti elő, mint ahogy leromlását a csavargó életmód okozta. (*rövid szünet*) Ennek egyébként Fritz felépülése után egyszer s mindenkorra véget vetünk. Gondolom, Overbeck, számíthatok a segítségére, hogy Fritz visszakapja bázeli katedráját?

OVERBECK: (*zavarban*) A személyemet illető előbbi megjegyzéseit tekintve ezt, még ha a beteg állapota lehetővé is tenné, csak Fritz iránti szeretetem és tiszteletem miatt tudnám megígérni.

ELISABETH: Köszönöm, nekem ez is elég. Ha van ma német filozófus, akinek katedrán van a helye, akkor Fritz az. Nem pedig harmadrangú európai panziókban, még ettől is alacsonyabb rangú nők társaságában.

BINSWANGER: Kérem, asszonyom, nézzen szembe egy mindannyiunk számára szomorú ténnyel! A bátyja soha többé nem lesz munkaképes. Ha nekünk nem hisz, győződjön meg a saját szemével róla. (*kifelé*) Kérem, kísérjék be Nietzsche urat!

(Ajtónyílás, zörejek, Nietzschét egy ápoló bekíséri)

NIETZSCHE: (*Megpillantja a bentlévőket, megtorpan. Binswangerhez*)

Doktor, maga csúnyán félrevezetett engem! Ezek itt nem az új isten evangéliumát jöttek hallani. (*lassan sírásból dühbe forduló hangon*) Ezek itt semmit sem értenek az egészből! Egyetlen szót sem... sem (*dadogásba fullad*)... é-é-értenek.

JENSEN: (*nyugodtan*) Fritz, Láma azt szeretné, ha velük mennél Naumburgba és újra tanítanál majd az egyetemen.

NIETZSCHE: (*dadogva*) So... so... soha nem tanítok többé senkit. Posványos... posványos... (*keresi a kifejezést*) kutakból nem iszom, süket füleknek nem leszek hang! (*más hangon, mintha feleléskor iskolai szabályzatot mondana fel*) A tanítvány lassú és nyugodt léptekkel tér haza az iskolától hazáig... *(gyermekkori emlék felidézése)*

FRANZISKA NIETZSCHE: Istenem, ez annak a gimnáziumnak a tanulókra vonatkozó szabályzata, ahová Fritz járt! Hogyan emlékezhet rá ennyi idő elteltével? Édes, jó istenem, mi történik itt...?!

NIETZSCHE: Én... én... is hazamentem. Nyugodt, egyenletes léptekkel… egyszer, mikor zuhogott az eső… Láma hangosan kinevetett érte, és azt mondta, hogy nem

kell az embernek minden szabályt komolyan venni. Főként ha… fé-fé-férfi. *(őszinte csodálkozással)* A diák is... *(szókeresés)* fé-fé-férfi vajon? Én nem veszem komolyan a sza... sza... szabályokat. Mindig férfi akartam lenni. A teknősbéka módon araszoló gondolkodók szabályait... nem… komolyan... (*kiáltva*) Sohaaa!

BINSWANGER: Elnézést, gyakran megesik, hogy izgalmi állapotban felfokozódnak a dadogással és a szótalálási nehézséggel összefüggő tünetei. Nem fáraszthatjuk tovább. (*kifelé kiált*) Ápoló!

(Dulakodás hangjai)

NIETZSCHE: (*ordítva*) Soha! Sooha! Én a Názáreti evangéliuma helyett az emberfölötti ember evangéliumát hoztam el ennek a világnak. (*távolodó hangon*) Én... én... Friedrich Nietzsche, az isten-apa Carl Ludwig Nietzsche egyszülött fia, akit magzatként a bőre alatt hordott ki és a világ legszörnyűbb helyén hozott a világra. (*nyöszörgésbe fulladva*) Lámához ne... Lámához soha többé ne... kérem... ne... *(sírásba fullad)*

(*Rövid, döbbent csend*)

FRANZISKA NIETZSCHE: Irgalmas istenem, akár az apja élete utolsó évében... a szavai, az elfátyolosodott tekintet, és az a hang... Mintha az apja a sírból szólt volna vissza. (*zavarodottan*) Kiáltozott. Az én szelíd, jólelkű kisfiam kiáltozott... Talán mégis lehet... Imádkozni kell... imádkozni.

ELISABETH: (*dühösen*) Elég legyen ebből, mamácska! Megegyeztünk, hogy erről nem beszélünk! Mindannyian tudjuk, hogy a papa halálát baleset okozta, és nem agybetegség. Elcsúszott a lépcsőn és beverte a fejét. Rajta már semmilyen ima sem segít. Negyven éve halott.

OVERBECK: (*szomorúan*) Elhiszi már, hogy a doktor uraknak igazuk van, asszonyom?

ELISABETH: (*hisztérikusan kiáltva*) Soha! Érti, Overbeck, soha! Az életemet tettem rá, hogy Fritz Európa legnagyobb gondolkodójává váljon. Bázelben a háztartását vezettem, kimentettem az orosz kalandornő karmaiból! És most, a dicsőség küszöbén azt képzeli, hogy lemondok róla?! Nem, Overbeck! Soha! Nietzsche az enyém! Érti?! *Csak* az enyém! (*Binswangerhez*) Csomagoltasson doktor! Azonnal indulunk Naumburgba! Ha szükségesnek látja, gondoskodjon ápolókról is! Természetesen a klinika költségére.

9. jelenet. A jénai elmegyógyintézet szalonja, 1890. március, valamivel később

JENSEN: Azt hiszem, a látottak után ön is szívesen meginna egy konyakot, barátom.

OVERBECK: Bár ritkán élek vele, azt hiszem, most tényleg jólesne. Mintha a szívemet tépték volna ki, mikor az ápolókkal dulakodó, nyugtatókkal teletömött, kétségbeesetten segítségért kiabáló Fritzet a kocsiba tuszkolták.

JENSEN: Sajnálom, hogy nem tudtam megkímélni mindettől.

OVERBECK: (*megrendülten*) Nem a maguk hibája. Amit most láttam, saját lelkem legsötétebb oldalával szembesített. Teológus vagyok. Hivatásom egyik alapelve, hogy megértő szeretettel viszonyuljak másokhoz. De ebben a pillanatban Förster asszonnyal szemben nemhogy szeretetet nem éreztem, hanem... (*kis szünet*) a legmélyebbről jövő gyűlölet ébredt bennem.

JENSEN: Távol álljon tőlem, hogy védelmezzem őt. Elisabeth furcsa, egyszerre rajongó és vérszívó szeretettel szereti a bátyját gyermekkorunk óta.

OVERBECK: (*még mindig feldúltan*) Szereti? Bizonyos maga ebben, barátom? *Ezt* hívják szeretetnek?

JENSEN: Egészen bizonyos vagyok benne. Mint ahogyan abban is, hogy ugyanennyire gyűlöli a tehetségéért. Próbálja csak magát egy pillanatra az ő helyzetébe képzelni! Többszöri sikertelen nekifutás után, talán már a vénkisasszonyság határán, végül férjhez megy dr. Försterhez, akinél – bocsásson meg – bornírtabb alakkal még soha nem találkoztam. Élete nagy álma, hogy bejusson abba a születési vagy szellemi arisztokráciába, ahová soha sem tartozott. Erre egyetlen esélye van: a bátyja páratlan tehetsége, aminek még ellenfelei is csodálattal adóznak.

OVERBECK: Engem legjobban az a fékevesztett düh rémisztett meg, ahogyan még a saját anyjával szemben is kisajátította beteg fivérét.

JENSEN: Higgye el, ennek is megvan a maga oka. Mit gondol, mivel lehet egy csődbe ment vállalkozást a kátyúból kirángatni? Vagy egy másik, még több pénzzel kecsegtetőt beindítani?

OVERBECK: Csak nem arra céloz...?

JENSEN: Nem vagyok gazdasági szakember, így csak spekulálok. Alig három hónap telt el Fritz szellemi összeomlása óta. De a hír elterjedésével robbanásszerűen megnőtt a Nietzsche-hívők tábora Európában. Bayreuthtól Epsomig az intelligencia és a sznobok körében Nietzsche a legfőbb téma. A hiénák csapata pedig szenzációt vár. Új Nietzsche-kiadásokat és eddig ismeretlen műveket. Képzelje csak, még Nietzsche torinói szállásadója is nyilatkozik a lapoknak.

OVERBECK: Fino? Hiszen ő maga kért a háza jó híre érdekében diszkréciót tőlünk! Maga még fizetett is neki!

JENSEN: Ugyan! Szószátyár fickó volt, előre lehetett tudni, hogy így fog eljárni. Persze nem az ő handabandázása a legnagyobb probléma. Naumann, Nietzsche utolsó kiadója nyilván üzletet szimatol, és a háttérben már egészen biztosan elkezdett a saját haszna lefölözésén dolgozni. Elisabeth sem buta üzletasszony, és mint láthatta, aprócska termete ellenére kemény tárgyalópartner. A megnövekedett érdeklődés rá is nyomást gyakorol. Nietzschét már nem lehet agyonhallgatni. Talán még Elizabeth sem tudja, de hamar kiderülhet számára, hogy Nietzsche műveinek kiadása jobb üzlet, mint kétes külföldi vállalkozásokat alapítani. A küzdelem elkezdődött. A tét nem az, hogy *mi* mondanivalója lehet még a beteg Nietzschének számunkra, még kevésbé, hogy *milyen* Nietzsche-kép marad magáról a filozófusról. Hanem az, hogy ki mennyit *kereshet* Nietzschén. A tőke, a kapzsiság, a nagyravágyás és a sajtó már alighanem megkötötte a maga pokoli paktumát egy szerencsétlen beteg zseni szellemi hagyatékának kiszipolyozására.

OVERBECK: (*elkeseredetten*) Küzdelmet mondott, barátom? Ez inkább valamiféle haláltánc. Emlékszik, Fritznek volt valamikor egy Dürer-metszete.

JENSEN: *Lovag, Halál és Ördög*. Ez volt a címe. Nyomasztó kép. Akárhová utazott, mindenhová magával cipelte. Azt hiszem, Elisabeth ezt kérte tőle nászajándékul a Försterrel kötött frigye emlékére.

OVERBECK: Furcsa érzésem támadt ezzel a képpel kapcsolatban. Nem tudom eldönteni, hogy a képmező tágult-e embernyi léptékűre, vagy mi törpültünk hozzá az alakokhoz. Mégis, most az a benyomásom, hogy e kép szereplői lettünk mindannyian. A meggyötört lovag az értelem szakadozott páncéljában az egyre sűrűsödő szellemi sötétség felé lépked. Lova patái alatt egy búcsúzó kultúra megsárgult koponyái ropognak. Mi, hűséges, loncsos szőrű kutyái, rémülten követjük, amíg tehetjük. És ott ólálkodik körülöttünk, a támadás lehetőségét lesve, az ördög. (*rövid szünet*) És biztos győzelme tudatában szenvtelenül mered üres szemgödreivel arcunkba... a halál.

(Vége az első résznek, folytatjuk.)

Bogdán László

Richardo Reis Tahitin

36. Második levél Bernardo Soareznek

Tegnap éjjel, régi morva bányászlámpám fényénél –
mióta hurcolom magammal,
nyolcszögletű lámpa és minden oldalán
egy-egy törpe van, bányászszerszámokkal.
A hét törpét azonosítottam már,
de fogalmam sincs, ki lehet a nyolcadik?
És arról sem, hova tűnt Hófehérke? –
Fernando régi füzeteit olvasgattam,
még hősi ifjúságunkban bízta rám,
már nem is tudom, miért?
Önmagát elemzi, rá jellemző lankadatlan mohósággal
mindig viszolyogtam émelyítő narcizmusától!
Ne mindig mindent elsietve, ne mindig mindent idő előtt.
„…hatalmas gyöngédségemmel és jóságommal együtt
egy ezekkel teljesen ellentétes elem került be jellemembe,
a szomorúság, az egocentrizmus, vagyis az egoizmus eleme,
amelynek kettős hatása van: eltorzítja és károsítja
a többi tulajdonság fejlődését…”

De miért vagyunk ennek is mi a kárvallottjai,
kedves Bernardo?
Ajánlanám, lázadj fel zsarnoksága,
szűklátókörű, beteges önzése ellen,
tedd pénzzé ingóságaidat,
vedd meg a hajójegyet s gyere Tahitibe!
Elvégre már Rilke is megírta:
du musst dein leben andern!
Szeretettel várlak.
Itt mindig süt a nap,
táncol a hullámsapkás tenger,
a dzsungel titkokat rejt,

Bogdán László hatvanéves. Szerzőnket versei közlésével szeretettel köszöntjük! *(A Szerk.)*

gyönyörűek a lányok
és a misztikus bálvány, a hold arca
átcsábít egy másik, jobb világba…
Ne tétovázz! Gyere!

37. A halál belovagol Perzsiába

Napszemüvegben a halál belovagolt
a perzsa városba. Négy óra volt.
A semmi körözött ferde ellenfényben,
tornyok várták, házak, ugrásra készen.
A geometria hibbant ragyogása
nyűgözte le, a porszemcsék tánca.
Mustársárgán villództak az épületek.
Kénsárgán virágok, citromsárgán kövek.
Rózsaszín szemüvegen át lilának, hupikéknek
tűnik minden sárga, úr az enyészet.
Lova patája alatt kérdőjelek
sűrűsödnek, el nem hibbant porszemek.
Ballusztrádok, tornyok, mellvédek, oszlopok,
kiszáradó szökőkút – minden elforog,
csak a szél ordítoz a sikátorokban,
lovagol a halál, halott városban.
Próféta zászlaja csattog a tornyokon,
az utca porában sunyi patkány oson.
Hatalmas platánfa alatt férfi várja,
„Hát megjöttél? – Máris villan a kaszája. –
Engem elragadhatsz. A többivel mi lesz?”
„Miféle többivel? Ki beszél itt kihez?
Őket is elviszem!” „De hát ők nem élnek,
azaz élnek mégis, bennem, bennem élnek.”
„Akkor veled halnak!” „Nem ilyen egyszerű!”
„De nem is bonyolult. Ha borúra derű,
értük is eljövök. Nyugodj már meg végre,
költő vagy, készülődj boldog öröklétre!”
Aztán nézelődik a halott városban.
Tutul a szél sunyin a sikátorokban.
Elgondolja, régen, mikor még itt voltak
a perzsák, asszonyok karjába omoltak,
fuvola feleselt, gordonka brummogott,
álruhában Harun az utcán battyogott.
A városkapunál koldusai várták,
gyönyörű leányok pengették a hárfát,

sütötték a tortát, mert a koldustorta
hihetetlen finom. Evett a kalifa.
Őt is megkínálta. Mielőtt elvitte
Harun al Rasidot, a tortáját ette.
A koldustortáját. Régen volt az igaz,
ha ugyan igaz volt s ha ez nektek vigasz.
Mélázik a halál, s a perzsa városból,
szürkülödik immár, mélán kilovagol.
„Engem elragadtál, a többivel mi lesz?”
„Mi lenne?” A halál indul a többihez.

38. Második levél Tejve különc bárójának

„…a gyönyör a kutyák osztályrésze, a panasz az asszonyoké, a férfié csupán a becsület vagy a hallgatás.”

Álmomban egy orvosi váróteremben ültem, én, az orvos,
öregek, törődöttek, betegek között.
A félhomályos szobában a kloroform szaga,
a betegek kipárolgásával vegyült és émelyített,
s patkányok surrogtak a sötét sarkokban.
Valahol egy távoli szobában tizenkettőt ütött az óra.
Kinyílott az ajtó és a hetes számú beteget
szólította egy fehér ruhás, főkötős ápolónő.
Rápillantottam kezemben szorongatott cédulámra,
tizenhárom, még várnom kell, gondoltam bódultan.
Ne érts félre, a helyzetet számtalanszor átéltem már,
mindenképpen túl hosszúra nyúló életem során,
de mindig én voltam benn a szobában,
én hallgattam a betegek
egymásnak ellentmondó panaszáriáit,
én vizsgáltam meg őket, felírva a gyógyszereket,
én mondtam néhány biztató szót,
még a reménytelenek is,
akiknek semmi esélyük nem volt a gyógyulásra.
Hát meglehetősen szokatlan volt,
hogy most kinn várok,
és pontosan a tizenhármas cédulával a kezemben.
Egyszerre megváltozott a szereposztás,
talán, hogy tapasztalhassam én, az orvos, hogy
milyen érzés sivár váróteremben várakozni,
törődöttek, elkeseredett, szenvedő betegek között.
Borzongtam.

És az is megdöbbentő volt,
hogy nem a nyolcas számot szorongató beteget
szólította a szigorú, főkötős nővér,
hanem az ötvennégyest, s ez,
esélyeimet illetően semmi jót nem ígért.
Saját praxisomban ilyesféle anarchia,
Báróm, egyszerűen elképzelhetetlen volt,
nálam, a kettes számú után
a hármas következett, majd a négyes,
fel sem tudtam fogni, milyen rendszer szerint
szólítja a bent ülő, láthatatlan kolléga a betegeket?
S már, amikor arról is lemondtam,
hiszen váratlanul egy nyolcszázötvenkilences
számot szorongató öregembert szólítottak,
hogy valaha bejutok
s megtudhatom, miért is vagyok itt,
egyszerre a tizenhármas számot mondotta a nővér,
kedvetlenül rám pillantva
s én kihúzva magam, mint egy gavallér,
aki randevúra igyekszik, besétáltam a szobába.
Itt az álom sajnálatosan megszakadt. Felriadtam.
Szívem verését hallgatva figyeltem
a homályban ugrásra kész állatokra
emlékeztető bútorokat, és féltem.
Soha nem tudom meg már, hogy
álombéli kollégámnak mi lett volna a diagnózisa
s azt se, hogy van-e esélyem a gyógyulásra,
ha ugyan egyáltalán beteg vagyok?

39. Az élet betegsége

Portugál költő volt. Vakító, fénylő szellem.
A futuristákért és a hurrikért rajongott.
A nők érte rajongtak, de elkerülte őket.
Abszintot ivott, várta, nyelje el látomása.
Előtte fékezett a nagy Marinetti autó,
üvegkalappal fején integetett a Mester,
de ő nem utazott el, a párizsi restikben
várta, hogy jöjjön érte ama híres zöld angyal,
aki John Dee mágus előtt is megjelenvén,
ígérte, hogy segíti, hatalmat és erőt ad.
Mit nekem arany, dollár? – A költőnk már üvöltött. –
Ha nincsen örök élet, nem ér az egész semmit.

Ilyen állapotában találta meg egy kislány.
Már régóta figyelte, tetszett neki a költő.
Felvitte hát magához és el is csábította,
de reggelre otthagyta, dolga volt valahol.
És költőnk, akinek ő volt legelső kalandja,
úgy érezte, becsapták, értelmetlen az élet.
Ennek az éjszakának nem lehet folytatása,
akkor hát miért éljen, és bevette a sztrichnint.
És nagy társaság előtt, – őket tanúnak hívta! –
szobája közepén, egy pamlagon haldokolt.
Halála lett a végső, utolsó alkotása.
Pedig jó szerető volt! sírt temetésén a lány.
Végül a stricimet is kidobtam volna érte.

40. Második levél Alexander Searchnak

Alexandriában, ebben a rejtelmes városban,
ahol Európa találkozik Ázsiával, és sötétedés után,
a kietlen sikátorokban hamar
kést kaphat hátába a gyanútlan vendég,
van egy bár, ahol 19l8 vagy l9l9 sivár őszének
egyik különösen nyomasztó napján,
amikor minden látványosan haldokolt körülöttünk,
találkozhattam a város különc, öreg költőjével.
Sarokasztalnál ült egyedül,
poharában arcát hosszan elnézegette.
Nem foglalkozott semmivel, tágra nyílt szemében
lányos arcú fiúk vonaglottak s távolabb dübörgött a tenger.
Odamentem s bemutatkoztam, ijedten nézett fel,
összerezzent, tétován vigyorgott.
„Nem, nem ismerem Pessoa urat –
mondotta kifogástalan angolsággal –,
sajnos nem volt ez idáig szerencsénk, kereskedő, netán hajós?”
„Nem! Költő! – jöttem indulatba –, költő, mint ön!”
De ő széttárta a kezét, tehetetlenül.
„Sajnos nem ismerem a költeményeit! – szontyolodott el –,
bizonyára nagyon szépek.”
„Hogyan?! Hát nem küldte el őket Önnek?”
„Hogy mondotta? Pessoa? Senki? Semmi? –
és elfordult, közönyösen vetve oda –
lehet, hogy ott vannak valamelyik felbontatlan borítékban,
tudja, mostanában nem foglalkozom a postával,
titkárom is beteg, s amúgy sem tudok portugálul. –

Hirtelen merőn rám nézett. –
Maga, maga a költő, doktor úr, ne is tagadja.
Azt tanácsolom, sétáljon végig a főutcán,
el egészen a Hippodromig,
s csodálja a várost, mert csodálatos.
Menjen el a világítótoronyhoz,
nézze a tengert,
hiszen ezt látta Antonius is,
aztán csak Kleopátrát! –
s hirtelen fordult el,
érdeklődését egy belépő fiú köthette le,
olyan volt, mint egy fiatal görög isten. –
Na, nem adja ide? – fordult felém vigyorogva –,
ne is tagadja, maga a költő,
nem az a hogy is mondta, Pessoa…"
De én akkor már messzire jártam
s eldöntöttem, többé nem ismerkedek költőkkel,
elég ha minden nap láthatom magam,
beretválkozás közben a tükörben.
A tengert, a világítótoronyból sajnos nem nézhettem meg,
mert elborult az idő, zuhogott,
s így soha nem tudhatom meg,
mit láthatott a balszerencsés Antonius,
hogy utána csak Kleopátra bűvölte el,
mindenesetre beteg állatként nyögdécselt,
hallhatóan szenvedett a tenger,
mintha végleg feladta volna a reményt.

Még aznap délután tovább utaztam Kairóba.

Elek Tibor

„szövegek közötti térben”

Bogdán László újabb verseiről

Bogdán László legújabb verseskötete (*Szindbád a taligán*, 2007) elvileg jó alkalmat kínálhat ahhoz, hogy újabb verseiről értekezhessek, de gyakorlatilag csak abban az esetben, ha az „újabb” szónak, több okból is, igen tág időintervallumú jelentést tulajdonítunk. A szerző régi jó szokásához illően ezúttal is év, hónap és gyakorta napi pontosságú keltezéssel látta el alkotásait, s ezekből kiderül, hogy nem is annyira újak a legutóbbi kötet versei, hiszen az elmúlt tíz év termékei: a legkorábbi, a *Damjanich kardja* 1996 októberében, a kötetzáró *Hamlet és Horatio* című ciklus pedig 2006. augusztus 11–17. között íródott. Ráadásul jórészt ebben az időszakban íródtak olyan előző köteteinek versei is, mint az *Átiratok múzeuma* (1998), az *Argentin szárnyasok* (2001), *Az erdélyi madonna* (2004), *P. a ketrecben* (2004), *A démon női alakot ölt* (2006). Az új kötet versei tehát ritkán újabbak az előző öt kötet versanyagainál, például olvashatók köztük még a 2001-es *Argentin szárnyasok* egyes darabjainál is korábban születettek (igaz, hogy az *Átiratok múzeuma* című 1998-as kötetben viszont a hetvenes, nyolcvanas évekből származó versek is). A legújabb kötetről szólva ezért célszerű a benne foglalt versanyaggal nagyjából egyidejűleg született kötetekről sem megfeledkezni.

Ezek a tények nemcsak azt jelzik, hogy Bogdán kötetei összeállításánál esetenként bátran nyúl a koncepciójához illeszthető jóval korábban született alkotásaihoz, de azt is, hogy írói műhelyében az elmúlt bő tíz évben időnként egyidejűleg, illetve párhuzamosan is születtek később külön kötetekké szervezett versanyagok, ciklusok – arról nem is szólva, hogy ugyanakkor elbeszélések, regények, kritikák és különböző műfajú újságcikkek garmadája is született (az utóbbiak a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* főmunkatársának írásaiként). Bogdán írói termékenysége és sokoldalúsága közismert, e tekintetben a kortárs magyar irodalomban a Tandori Dezső utáni helyek egyike, azt hiszem, őt illeti meg. Azon alkotók közé tartozik, akik számára az írás valóban életformává vált, miközben éppen a különböző természetű szövegeiből jól látható a rendkívül széles körű figyelme, olvasottsága, tájékozottsága is. A fentieket nem külsődleges, közhelyes megállapításoknak szánom, hanem már velük is szeretnék utalni az életmű alakulástörténetének jellegzetességeire, egyrészt arra például, hogy Bogdán könnyed magabiztossággal váltogatja különböző írástípusait, miközben a témái, motívumai, mondatai, esetenként hősei is magától értetődő természetességgel járnak át azok egyikéből másikába (folytatódnak vagy bukkannak föl évekkel később újabb szövegekben), illetve az olvasmányaiból az írásaiba. Másrészt arra, hogy az utóbbi évtized(ek)ben egyre inkább szövegekben, „szövegek közötti térben” élt (ahogy írja is az *Argentin szárnyasok* fülszövegében), s olvasóit is abba vonja be, talán ezért is válik a szövegekben létezés, az írás (az egymásra írás) általi önmeghatározás maga is

hangsúlyos alkotói kérdéssé, főként a versekben. *„Kérded, hogyan élek? Nem élek, csak írok! / Hogy van-e még szenvedélyem? Versről versre sodor / napjaim hordaléka. Didergek valahol / egy regény útvesztőiben. De hát vagyok-e még?! / Maszkok, álarcok rejtenek. Felettem a nagy ég."* – írja néhány évvel ezelőtt *A démon női alakot ölt* kötet *Útvesztő III.* című versében. S talán ezért is jelenik meg az idegen szövegek mellett a múlt (többnyire a személyesen megélt közelmúlt) a legfőbb ihletadó élményforrásként és feldolgozandó tárgyként a lírában, de tulajdonképpen az elmúlt évtized prózáiban, regényeiben is. Mindezzel párhuzamosan érdekes jelenség a versek és az önálló versciklusok számának jelentős megszaporodása, míg az 1995-ös *Az erdélyi kertmozi* előtt csak tízévente jelentek meg kötetei (*Matiné*, 1972, *Ingaévek*, 1984), az utóbbi évtizedben viszonylag sűrűn, de alkotáslélektani szempontból talán ez is a számvető, az önismereti vágy fölerősödésével magyarázható leginkább.

Az erdélyi kertmozi és az *Átiratok múzeuma* kötetekből kiderül, hogy Bogdánt már a hetvenes-nyolcvanas években is meg-megérintették az irodalmi elődök (klasszikusok és kortársak) és szövegeik megidézésének, az intertextualitásnak a költői lehetőségei. Igazán a kilencvenes évek közepétől vált azonban az allúzió, az átírás, a variáció, a rájátszás és a szerepjátszás, a különböző alkotói identitásokba lépés, illetve azok magára öltése, az így keletkező szövegek interakciójának kiaknázása (ön)kifejezésmódjának sajátjává. Talán nem függetlenül a posztmodern irodalmi, költői divatoktól – vagy akár olyan ifjabb, a próteuszi alakváltásokban még sokoldalúbb és virtuózabb erdélyi költőtárs inspiratív hatásától sem, mint Kovács András Ferenc –, melyek szerint a hagyományos lírai személyiség és személyesség kitüntetett helyzetével szemben a korszerű és hiteles versbeli megszólalás a lírai én nyelvi megelőzöttségét és disszeminálttságát, a szubjektum szétjátszását, fikcionalizálását részesíti előnyben, de talán nem függetlenül az énkeresés belülről fakadó őszinte vágyától sem. Az *Argentin szárnyasok* című kötet a legkülönbözőbb szövegvilágok, más-létek és a saját „felélt évek" labirintusában „farsangoltatja" az „Én"-t, jól láthatóvá téve, hogyan válik a nyelv és a szöveg egyszerre menedékké és börtönné számára (*„E nyelv menedéked, börtönöd lett?" – Időszámításunk előtt, 64*; *„Magad zárod nyelvek börtönébe, / de jól érzed magad Bábel sírján" – Joyce a tengerparton*). Nem véletlen, hogy a számos megidézett elődök közül Borges, Pessoa, Kafka írói világát, illetve némely szövegét hozzák leginkább játékba a versek.

Bogdán költőként kezdte pályáját, de később inkább prózaíróként vált ismertté, s a prózai észjárás, szövegformálás nem hagyta érintetlenül a líráját sem, az elmúlt évtizedben látványosan felduzzadt költői világa határozottan epikus karakterjegyeket (is) mutat, versei többségénél például a történetmondói, az elbeszélői modalitás a meghatározó. A megidézett elődöket, alkotói világokat, szövegeket is gyakorta kívülről, az egyes szám harmadik személyű elbeszélők retorikájára és némiképp az elbeszélő költeményekre emlékeztető módon mutatja be (lásd a címadásait is: *Kavafisz Borgesről álmodik és várja a halált, Az argentin szárnyasok főfelügyelője látogatást tesz a Buenos Aires-i nagypiacon és megszemléli alattvalóit*). Különösen így van ez a versciklusai esetében, melyekben már az egyes darabok is inkább egy-egy jelenetet, eseményt verselnek meg, beszélnek el, de a ciklus maga is általában a valahonnan valahová elérkező történeti építkezés elve szerint szerveződik. Néha az is lehet az olvasó érzése, hogy egy-egy inkább epikai megformálást érdemlő téma került – talán nem is mindig indokoltan – különböző versformák (legyen az akár szabad versforma) és rímrendszerek kalodájába.

A 2004-es *Az erdélyi madonna* című, egy közösségi (háborúkat, diktatúrákat) és közben magánéleti (három férje elvesztését) tragédiákat átélő erdélyi asszony huszadik századi sorsát megelevenítő, 24 szonettet tartalmazó kötetének alcímével (*Fejezetek egy regényből*) a szerző maga is jelzi, hogy ezúttal tudatosan vállalja fel a tartalom és a forma feszültségé-

ből származó ambivalenciákat. Jellemző azonban, hogy igazi versként, szonettként ennek a ciklusnak csak az első és utolsó darabja működik, melyekben a létösszegző, drámai sűrítettségű számvetést az asszony saját hangja hitelesíti és oldja megkapó lírává (*„Az őszi erdőre emlékszem / s a lovakra az erdőszélen, / felkapott fejjel dobrokolva / Hullottak volna le a hóra, / de hó nem volt, avarra hullottak, / nyerítő temetetlen holtak. / Néztem őket s magamat láttam / énekelni egy hóhullásban."* stb.). A köztük lévő szövegekben a távolságtartóbb epikus perspektíva és versbeszéd (*„Tizennégyben volt esküvője. / Kölcsönszmokingban ifjú férje. / Mielőtt megszokhatta volna, / indulnia kellett a frontra."* stb.) inkább a líraiság ellenében hat. Az *Argentin szárnyasok* kötet zárásaként közölt *Csáth Géza hajnalai* című 42 darabból álló szonettciklus esetében kevésbé zavaró a külső nézőpont (csak a *„kitépett naplólapok"* alcím nehezen értelmezhető így), talán azért sem, mert az „elbeszélő" rendre meg is szólaltatja hőseit, de főként azért nem, mert ez esetben a történetiség kevésbé játszik szerepet (még ha van is némi előrehaladás), az egyes szonettek tulajdonképpen csak változatos és érzékletes variációk ugyanarra, amit a mű egésze is elbeszél, a morfinista Csáth tragédiáját, szerelmi élményeinek mámorát a végső kielégíthetetlenség távlatában.

*Az erdélyi madonná*val egy évben *P. a ketrecben* címmel megjelent 29 darabból álló versciklus nemcsak változatosabb formavilága miatt tűnik még sikeresebb, eredményesebb lírai kompozíciónak, hanem mert a második világháború végén a pisai börtönudvaron amerikaiak által acélketrecbe zárt Ezra Pound („Amerika legnagyobb költője" – *Talált tárgy* – R. L. Allen tanúvallomásából) kiszolgáltatottságát, magányát, a költősors tragikumát Bogdán belülről, az ő tudatába, emlékeibe helyezkedve, zsigeri fájdalmait átélve képes megjeleníteni. A Poundra oly jellemző drámai monológformát ugyan itt is felváltja időnként egy-egy külső nézőpontú hommage-szerű fikcionált szöveg (*Borges-apokrif, T. S. Eliot-apokrif, Ginsberg-apokrif)*, de ezek olyan, szintén személyes, hangvételű monológok, melyek a saját viszonyulásuk megfogalmazása mellett Pound aktuális helyzetét értelmezik, és általánosabb, az életmű egésze felőli kontextusba helyezik. Az *Argentin szárnyasok* kötetben is volt már Bogdánnak néhány hasonló jellegű, nyelvileg is artikulált azonosulása idegen identitásokkal, például Pessoa heteronimjaival, valószínűleg akkoriból eredeztethető a valóban legújabb, még csak folyóiratokban olvasható kötetnyi Richardo Reis-versciklus ötlete is. Ugyanakkor az a kötet az *Időszámításunk előtt* című 64, csak számmal ellátott, páros és keresztrímeket variáló, nyolcsoros strófákból építkező, egy epilógussal és egy költői testamentummal ellátott versciklussal indul, egy olyan hagyományosabb beszédmódú, a költői személyiség közösségi (társadalmi) és magánéleti múltjáról közvetlenebbül, áttételek, szerepjátékok nélkül valló, karakteresen epikus jellegű ciklusváltozattal, amelynek előzményei az előző kötetekben is mutatkoztak már, még kidolgozottabb formát pedig *A démon női alakot* ölt című, 2006-ban megjelent kötetben kap majd.

Ez a mű, alcíme szerint, lírai napló 2003–2005-ből, de valójában inkább egy lírai önéletrajz, aminek az egyes versei valószínűleg azokban az években íródtak, de időben sokkal messzebbre mutatnak vissza. Legtöbbször a hetvenes évekbe, ami egyszerre volt Ceausescu diktatúrájának „aranykorszaka" és a lírai személyiségnek fénykorszaka, például *„hetvennégyes nyárba / amikor még minden szebbnek tűnt, s minden megvolt."* (*A hetvennégyes nyár*), illetve a nyolcvanas évek *„kietlen világába"*, ahol *„A kóros unalom országa megelevenedik"* (*A Kopacz Attila-képtár/1. A leselkedők*). Az emlékezetes jeleneteket, helyzeteket, utazásokat, szerelmeket (és alkalmi partnereket) és baráti társaságokat (főként a Súgás törzsasztalának tagjait) felidéző, többnyire ismét tizennégy soros, de nem szonettformájú epikus monológfolyam-fragmentumokat ugyanakkor rendre megszakítják, a korábbi művekből már ismert elődöket (Pessoát, Kavafiszt, Borgest, Joyce-t, Kafkát), vagy újabban felfedezetteket (Miloszt, Robert Lowellt, és főként a Tomiba száműzött Ovidiust) megidéző átiratok, variációk, fiktív levelek, melyek aktuális „én"-jei megsokszorozzák a szerzői

én kötetbeli aktuális identitását. Címekkel, mottókkal, ajánlásokkal múlt és jelenbeli kortárs költőbarátokra is gyakorta utal a vallomástevő vagy elbeszélő én, s ezáltal az ő emberi és/vagy költői világukat is a sajátja részévé teszi. Ebben az értelemben is lehet, van ennek a lírai naplónak, önéletrajznak nemcsak életút-felidéző, újrajátszó (még ha a „felidéző" be is látja „vállalkozása képtelenségét", hogy *„Nem lesz olyan, mint régen. / Más nap süt már az égen."*), de aktuálisan életműösszegző, összefoglaló és felmutató szándéka is.

Tovább élhetett ez a törekvés a legújabb, a *Szindbád a taligán* című 2007-es kötet összeállításakor is, de mivel itt a szerző különböző fejezetekbe, ciklusokba tagolja a sokkal változatosabb formavilágú és nagyobb időintervallumból származó verseket, kevésbé feltűnő. Egy-egy 2000-ben, illetve 2003-ban született versből (*A pohár*: *„Ez már nem átirat, felszámolták a múzeumot, az átiratoknak vége. / Fénybe írom át hamarosan az arcom, minden enyém lesz. / Nem kellenek már tükrök, maszkok, hivatkozások, idézetek,"*; *A régi nevetések*: *„Málik a nevethetnék, / bohócarcról a festék"*; *A keddi lidérc/Harmadik. A félálom*: *„Lehull az álarc. Minek az álca?")* akár arra is következtethetnénk, hogy az új kötet a korábbi törekvésekkel való szakítást, valamiféle váltást mutat Bogdán költészetében, csakhogy egyrészt ismerjük már az e verseknél később született, fentebb fel-felvillantott köteteit is, másrészt, ha a konkrét versek világában (sőt, az előttük születettekre gondolva) igazak, érvényesek is lehetnek ezek a kijelentések, a később keletkezőkre, s így a kötet egészére vonatkoztatva, nyilvánvalóan nem.

A kötetnyitó ciklus már címével is a korábbi versvilágokhoz való kapcsolódásról árulkodik: *Átiratok múzeuma. A pótkötetből* és a keletkezési dátumaiból következtethetően olyan verseket tartalmaz, melyek az 1998-ban megjelent *Átiratok múzeuma* című kötet összeállítása utáni években keletkeztek. Talán az is összeköti őket ugyanakkor, hogy játékos, ironikus, többnyire pajzánul és humorosan erotikus, de inkább alkalmi versezetek ezek, például a Petőfi-allúziót alkalmazó *Erdélyi szamár* című, vagy a Szilágyi Domokos, Orbán János Dénes előzményekre rájátszó *Don Quijote negyedik szerenádja*. A második ciklus kéttucatnyi versében Bogdán az általa már a hetvenes években fordított román költőtárs (lásd az előző kötet *Vária Attila a Lidóban rólam mesél Petre Stoicának* című versét!), Petre Stoica hangját és költői világát veszi kölcsön, hogy a huszadik századi költősors egyik, számára sem ismeretlen, balkáni változatát megformázza. A meglepő, hogy ez a ciklus már 1997-ben elkészült. Csaknem tíz évvel későbbi viszont, így valóban az egyik legújabb műve, a kötetzáró *Hamlet és Horatio* című 29 szonettből álló ciklus, amelyben előbb Hamlet újraéli, hogy ismét színre lép *(„Kimaradnék. De már nem lehet. / Maszkok rángatnak utált szerepek.")*, majd a hatodik, félbetört szonett második felétől már többnyire Horatio filozofál, monologizál, s közben dialogizál is a sírásóval, majd Fortinbrasszal Hamletről, *„a fegyveres filozófus"*-ról, illetve az őt követő korszak államáról. A besúgórendszer itt még tökéletesebben működik, mint Claudius idején *(„Mindenki mindenkit megfigyel, / dán a norvégot, norvég a dánt")*, s az állam célja, hogy *„mindenki norvéggá legyen / Az asszimiláció az új elem!"* Horatio az ész cseleivel ebben a világban sokáig meg nem maradhat, emigrációba kényszerül, s végül követi Hamlet (akinek rejtélyét – hogy ki is volt és mit is akart – megfejteni neki sem sikerül) szellemét. Bogdán költői észjárásának jellemzéseként tanulságos elemzést lehetne készíteni e mű kapcsán arról, hogyan is olvassa egymásra a legkülönbözőbb szöveghelyeket, hogyan építkezik azokból a saját világa létrehozása során, s hogyan is létezik a „szövegek közötti térben". Ha csak arra felfigyelünk, ahogyan elindítja ezt a ciklust! Cím: *Hamlet és Horatio*, alcím: Szerepcserék, ajánlás: Bódy Gábornak, aki fegyveres filozófusnak hitte Hamletet, a másvilágra, I. fejezetcím: Egy álmatlan királyfi a lehetőségein töpreng, mottószerűség: Paszternak-variációk. Vagy arra, ahogy később a cervantesi *„út"*, ami *„százszor jobb, mint a fogadók"*, és a borgesi elágazó ösvények kertje motívumát magától értetődő természetességgel építi be műve világába. Nem is szólva azokról a lehetséges áthallásokról, amelyeket

egyes szövegrészek (például: *„Próbáljuk meg elképzelni Hamletet, / de sajnos őt is felzabálta mára / sorsunk kísértő skizofréniája, / ránőttek baljós, bősz véletlenek. / Vannak, kik úgy vélik, kémkedett, Claudius ügynökének hiszik, mások különcnek, istenítik,")* indíthatnak el bennünk (is), összeolvasva azokat az ügynökmúltja miatt öngyilkosságot elkövető Bódy Gábornak szóló ajánlással, s azzal, hogy a mű keletkezése idején Bogdán hallhatott már az egykori barát, Szilágyi Domokos ügynökmúltjáról is. S ha ez utóbbi összefüggés esetleg az alkotói szándéktól függetlenül is villan fel bennünk, akkor sem véletlenül, ugyanis a Bogdán-líra egészének régi sajátossága, hogy a legkülönbözőbb szöveghagyományokat és inspirációkat feldolgozó szövegek közötti tereiben az átdolgozások, variációk, fikcionalizációk közben rendre megképződik a személyes és/vagy a közösségi sorsra, Erdélyre, Romániára, Kelet-Közép-Európára s bennük a magyarság sorsára vonatkoztatható utalások hálózata is.

E kötetben is olvasható néhány olyan jelentős vers, amelyben az erdélyi magyar távolabbi és közelmúltbeli valóságreferenciák közvetlenebb, átláthatóbb jelentésszerkezetekben is felidéződnek. A kötetnyitó *A bráni lakoma* című *A walesi bárdok* ironikus parafrázisaként emlékeztet egykori „Hős pártfőtitkárunk, Csausz" aranykorszakára és egyik erdélyi látogatására, *A kar* mintha a később megírt, fentebb már említett, *Az erdélyi madonna* szonettciklus székely női sorstragédiájának egyetlen szabad versben előadott változata lenne, a *Pusztulás (Illyés Gyula a kertmoziban)* 2002 szeptemberéből játszik vissza ötvenes, hatvanas, hetvenes évekbeli erdélyi jeleneteket, hangulatokat, a *Birodalmi tél* Bogdántól szokatlan József Attila-i sűrítettséggel fejezi ki az elveszett haza és a megváltatlan lét mintha csak időtlen fájdalmát. Több vers arról tanúskodik, hogy a korábban megjelent kötetekben publikált *Időszámításunk előtt,* és *A démon női alakot ölt* című önéletrajzi ihletésű, személyes múlttal számvetést készítő ciklusok között is születtek hasonló jellegű, szóló alkotások: *A pohár, Fogolyvadászat, A Bajkál*, amelyekben szükségszerűen szintén megidéződik az ifjúkor (a korábbi szövegekből már ismert helyszínekkel, szereplőkkel) ellentmondásos társadalmi atmoszférája is. *A félelem szaga* emlék- és álomképeket egymásra olvasva, különböző idősíkokat és tereket egymásba játszva teszi átélhetővé a hetvenes-nyolcvanas évek egyik máig nyugtalanító örökségét. A kötetcímadó (Mózes Attilának ajánlott) *Szindbád a taligán* viszont már azoknak a verseknek az egyik legszebbike (a másik a Szőcs Géza-motívumokból építkező *Zöld szemed, a Poprád*), amelyekben *„a régi ország"*, az *„Elveszett? Eltűnt? Széthordott?"* ország iránti nosztalgia, már egyre inkább az elvesztett magánbirodalom, az eltűnt élet *(„a régi nevetések")*, a kihűlt szerelmek iránti nosztalgiával, a *„Semmi sincsen úgy, semmi sem olyan, mint azelőtt"*(*A tér*) fájdalmával azonosítódik. Krúdy írói világa évtizedek óta egyik legfontosabb szöveghagyománya Bogdánnak versben, prózában egyaránt, de ebben a kötetben talán a felidéző, újrajátszó szándékok fölerősödése következtében is, inspiratív jelenléte még nyilvánvalóbb.

A *Szindbád a taligán* című legújabb Bogdán-kötet az elmúlt tíz év azon verseinek gyűjteménye, melyek az ez idő alatt már megjelent kötetekbe többnyire azért nem kerülhettek be, mert nem illettek azok zártabb ciklusvilágaiba, vagy azért nem, mert éppen később születtek. Ennek ellenére (vagy épp ennek következtében?) a 2001-es *Argentin szárnyasok* kötethez hasonlóan reprezentálja a kortárs líra recepciójában eleddig csak kevéssé vizsgált újabb Bogdán-líra tematikai és formai gazdagságát, formateremtő eljárásainak változatosságát, szertefutó szövegvilágának sokhangúságát, az éntelenség felismerésének, de közben az éntanúsítás vágyának termékeként is. Az eltűnt idő nyomában járva a „MINDEN MEGVAN" (*Fogolyvadászat*) és a *„Semmi sincs meg"* (*A tér*) érzést csaknem egyidejűleg artikulálja, de összességében talán mégis a jóvátehetetlen elmúlás élményét fölerősítve inkább.

Miklya Luzsányi Mónika

Iszalag

Sohasem fogom tudni elmesélni neked azt az éjszakát, Norma a cserépkályha előtt ült a földön, térdeit maga alá húzta, a rongyszőnyeg rojtjai csendesen sírtak ujjai alatt, téged vártunk, de te nem érkeztél meg.

– A fene ette vóna meg azt a dögöt! – morogta Gerberák, amikor benyitott a konyhába. Hideget hozott be, fekete posztó télikabátján vastagon állt a hó, az öreg orra is vörös lett a kinti fagytól. – Kuss te, pulinak kinn a helye!

Boglyas csak nyítt, kaparta az ajtót, és mi Normával nagyon jól tudtuk, hogy nem a hófúvás miatt sír, prüszkölt már mivelünk ennél nagyobb hóban is, éppen azon az estén, amikor a szárazéri szőlőkből jöttünk hazafelé karácsony másnapján. Norma vállát húzta a megrakott tarisznya, Boglyas zászlós farka lengett előttünk a dűlőúton, kapaszkodtunk egymásba, hogy fel ne bukjunk, a szél hullámokban kavarta a hóesést az arcunkba, csizmánk tele hóval, vastag erekben patakzott lábszárunkon végig a hólé. Egymást támogattuk abban az ítéletidőben, a szőlősorok között süvített a szél, nem féltünk mégsem, rosszabb úgysem jöhet. Ha nincs velünk a kutya, tán haza se érünk, apuka állt az ablak előtt, nézte a hóvihart, mikor hazavánszorogtunk.

– Édes Jézusom, most segélj! – csapta össze kezét Tercsa néne. – Mert, hogy én megmondtam! Ugye, hogy megmondtam, istenkísértés kimenni ilyenkor a hegybe, csoda, hogy meg nem fagytak odakint, nem kellett volna, mondom én, elég nekünk egy csapás, minek ide másik.

Tercsa nénéből áradt a szó, közben forró lábvizet hozott, teát főzött, betakargatta még Boglyast is.

– Ni, ez a jószág is átfagyott egészen, nem lesz mán ebből kutya sohasem, de jó, hogy a ti lábotok is el nem fagyott a nagy hóban, vizes a csizma is, csavarhatnám kifelé, de megmondtam én, megmondtam, minek volt kimenni, nem ért annyit az a mézeskalács, meg a bor, egye rosseb...

Apuka még akkor is ablaknál állt, a szél erőset lökött az ablakon, tükörképe megremegett, nem szólt hozzánk, csak Tercsa nénét intette le.

Hideg volt a házban, mikor azon az estén nélküled megérkeztünk, pedig tüzelt Gerberák már napokkal hamarabb, amint megtudta, hogy jövünk.

– Kihűltek itt a falak – tapasztotta tenyerét a hámló vakolatnak –, hiába no, nem lakták, mióta...

Nem fejezte be a mondatot, a kosár után nyúlt, indult kifelé, a fásba. Gyerekkorunkban is Gerberák tüzelt a cserépkályhába, reggel megrakta, aztán égett estig, lefekvéskor már csak parázslott csendesen. Néztük a nagy ágyból édesmamát, Norma a paplan alatt megfogta a kezem. Édesmama aranyszínű

haját csak este bontotta ki, ma is látom, ahogy áll a szoba közepén, kezében a fésűvel. Szerelmesek voltunk anyánkba, úgy, ahogy csak az igazán kicsi gyerekek lehetnek szerelmesek, eszünkbe sem jutott apánk, sohasem voltunk rá féltékenyek, hangja betöltötte a templomot, palástja eget, földet betakart, maga volt a megtestesült isteni való, körei alig érintették a mienket.

Öreg Gerberák hangosan krákogott, levetette a cserépkályha elé a felhasogatott fát, fordult még vagy kettőt, szidta Boglyast hangosan. Norma nem mozdult a kályha elől, vörösen táncolt a fény lehunyt szempilláin, hát felálltam én, öntöttem a vörösborból a nefelejcses csészébe. Havas volt az öreg kabátja megint, ahogy bejött, pedig alig húsz méter a fásszín a verandától, de befújta a hó a verandát is, a síneket is, hiába vártunk téged azon az éjszakán.

– Igya meg, Gerő bácsi. Nagy a hideg.

Nagyot húzott az öreg a borból, kiitta egy hajtásra.

– Megraktam. Reggelig ég. Akkor meg majd jövök. Egyenek. Reggelit is küld a Tercsa. No, joccakát.

Indult ki, az ajtóban meghallotta a Boglyast, visszafordult.

– Azt a büdös dögöt meg be ne eresszék. Kutyának kint a helye.

Az ajtónyitásra Boglyas felneszelt, farka magasra lendült.

– Kuss te! – mordult rá Gerberák. – Helyedre.

Megszokásból mondta csak, tudta ezt Boglyas is, mégis elbizonytalanodott. A ház, ahova most érkezett, ismerős, kölyökkutya korától hordozta magával ezeket a szagokat, sejtjeibe kódolva őrizte a langyos tej melegét, a helyét, a sajátját, hogy itt kell lennie, odabent, a cserépkályha előtt valahol, ahol megállt életében először, remegő, vézna lábaival, hunyorogva a villanyfényben, zsigerien ismerős volt Gerberák is, fekete posztókabátja zsebéből ő vette elő, ő készített neki zugot a fásládába.

– Kicsi még az istenadta... meg tél is van, hadd melegedjen.

Boglyas orra emlékezett helyére a fásládában, de a szó már mást jelentett rég, a kutyaházat az udvar sarkában, téli estéken az előszobában a fonott vesszőkosarat, Gerberák kikopott, kockás flanelingét. Amikor először letette Boglyast a konyhakőre, kicsik voltunk mi is, alig tízévesek. Csak néztük megilletődötten a boglyas szőrcsomót, édesmama vette tenyerébe először, Boglyas egyedül őt fogadta el gazdájának, aztán hosszú évekkel később téged. Mi sohase tudtunk gazdái lenni. Se Norma, se én.

Nyitt odakint a kutya, ahogy elment Gerberák, kereste a helyét.

Az a látogatás a présházban nem olyan volt, mint a többi, pedig Óma várt minket nagyon, szegfűszeg, fahéj, mézeskalács, az asztalon fehér damaszt, olyan volt minden, mint a többi karácsonyon, Óma mégis tanácstalanul totyogta körbe a terített asztalt, surrogtak a hajópadlón puha mamuszkái, kivette a tyúkot a lerből, tálon volt már, csak szelni kellett.

Óma tétován állt meg az asztal mellett.

– Pulyka nincs, csak ez. De jó lett. No, egyetek...

Ültünk Normával az asztalnál, néztünk a tányérba, magunk elé, amióta emlékezni tudtunk, Óma minden étkezésnél imádkozott, összekulcsolta cserepes, barna kezét, még a szemét is lehunyta, de most elfordult, csutkát rakott a tűzre, dohogott magában, a hóesés, a tél, ilyen kutya időt nem látott senki sem, görcsbe

rándult a gyomorba szorított szó, Urunk Jézus áldj meg minket, távol lévő kedveseinket, ámen. Akkor még verőfényesen sütött a déli nap, a hótakaró tetejére jégpáncélt olvasztott, a kutya úgy futott rajta, mintha csak egy fekete tollcsomót görgetne a szél, bejárta az egész kertet, a szőlősorok végéig leszaladt, vakkantva kergette el a betolakodó varjakat, a verebekkel vitába szállt, perlekedett velük. Akkor még sehol sem volt a hóvihar, este tört ránk, a dűlőúton.

– Egyetek, no – biztatott minket Óma, és Norma elé tette a comb legszebb darabját.

Óma jeles szakács hírében állt az egész faluban, az étel most mégis száraz pozdorjadarab, tömtük magunkba szó nélkül.

Óma háttal állt, a kredencnél matatott.

– Anyátokról van-e valami hír?

Norma kezében megállt a villa, a kés, csilingelni kezdtek az ablakon a jégvirág fagyott levelei, üveghangjukban nevetés, édesmama kezében borospohár, tavaly, tavalyelőtt meg azelőtt mindig, a világ kezdete óta, karácsony másnapján poharát teletölti anyánk, csordul vörösen a bor, áldjon meg az Isten Óma a következő évben is. Odakint a jeges havon a présház körül szikrázott a nap, élesen csaholt Boglyas, nyúlnyomot talált, rágtam a húst, Norma letette az asztalra a kést, a villát, a fekete sávot az ég alján senki sem látta meg, anyánk, ki tudja hol, nincs róla hír, kérdezni sem mer senki sem.

– Én mondtam neki – dohogott tovább Óma –, mondtam neki mindig, hogy hallgasson.

A veranda kövén hangosan csapdosta csizmás lábait Gerberák, mielőtt kilépett volna a szakadó hóesésbe, Boglyas tanácstalan meredt utána, Norma még mindig a kályha előtt ült a rongyszőnyegen.

Az év nálunk az adventtel kezdődött, persze, ezt te megint nem értheted, nálatok sose volt adventi koszorú, nem vártátok a világosságot a sötét, decemberi estéken. Gyertyát gyújtott édesmama, egyet, aztán kettőt, karácsony előtt égett mind a négy, éreztük, hogy itt van, már közelít, szenteste a gyertyafényben remegő karácsonyfa alatt énekeltünk valamennyien, édesmama, Norma, én, apuka zongorán kísért bennünket, gyakran beszöktünk a templomba is, az üres padsorok között vártuk azt, aki értünk földre jött. Mikor apánkat elvitték, mikor a gyámhatóságtól jöttek értünk, akkor is odabújtunk.

A dűlőúton karácsony másnapján édesmama, Norma meg én, köröttünk néma szőlősorok, édesmama vállán tarisznya, benne serleg, kalácscipó, Óma présháza messze, a hegyben benn, édesmama széles, nagy kendőt tekert fejére, de kibomlottak fürtjei a szélben, arcát veresre csípte a fagy, Norma, Normaaa, merre vaaagy?

Sohasem fogom tudni elmesélni neked azt a karácsony estét, amikor még apuka otthon volt, amikor még visszavártuk édesmamát, amikor alig tudtunk hazavergődni a dűlőúton. Tercsa néne csak mondta, mondta, mi fázósan bújtunk össze, mint a kislibák, apuka tükörarca megremegett, ahogy Tercsa nénére szólt:

– Hagyja őket néne. Tán utoljára mentek ki oda.

Tercsa néne nem szólt többet azon az estén, mi sem, még Boglyas se nyírtt, pedig átfagyott az ártatlan, vacogott még másnap reggel is. Alig bírtunk életet verni bele.

Kabdebó Tamás

Az Isten tora

Nyúl vagyok, puska elől futok
Róka vagyok, nyulakra vadászom
Ember vagyok, emberre vadászom
Angyal vagyok, fölöttük szárnyalok.

Emésztőkörre teremtett világ
Hol az élet szoros, a torok tág
Hol búzából liszt, belőle kenyér
Majd ebből lesz a kioltandó vér:

Tehát mindenből minden, te meg én
A futórózsák és a fenyőfák
Ez a kis szonett és az epikák
A fotonok és a galaktikák:

Az élővilág fázisok sora:
Az élet maga: az Isten tora.

Isten irgalma

Minden élet: halálos ítélet.
Születés és halál között élünk
Mondjuk hatvanöt vagy hetven évet
Örömben-ürömben telik létünk.

Egy dolgot kérek, Isten pajtás:
Életemnek legyen folytatása
Itt a földön, nem az öröklétben

Hanem a fűszálban és a rétben
Folytatódjék énem mása
Mint kiszáradó fákon friss hajtás.

Így már jöhet a bármilyen halál
Akár ülve, állva, fekve talál
Két malomkő közt, vagy a heverőn,
Párnák között vagy a csatamezőn.

Túlvilágok

Hinduk könyvében megvan írván a
Lélekutak végén a Nirvána.
Az Újszövetségben megvan írván
A jók a mennybe jutnak el, nyilván,

A gonoszok pedig a pokolba.
(Számos, örökké égő akolba.)
Míg a kicsit-rosszak és a kicsit-jók
Tisztító-katarzis-tűzbe valók.

Ám nem így az ógörög ítélet:
Hadesben folytatódik az élet
Egymás mellett a jók, a rosszak árnya,

Jó anya, rossz fiára találva,
Rossz apa jó lányára találva
Odalent senki nem marad árva.

Ulisszesz utolsó útja

A tenger künn a szív benn háborog
Nem volt mód megölni minden latort
A bosszúállás tikkasztó dolog
Volt kérő aki túlélte a tort.

Megöregedett. Szép Ithakában
Fia, Telemachos lett a király.
Idővel megözvegyült s bújában
föl-fölvijjogott: párvesztett sirály.

Hajóraszállt, s csak emlékeket vitt.
Kitűzték Dublinban kormánylapátját
Amit a nép sütőlapátnak hitt.

Halakkal vívta utolsó csatáját.
Szava halászinasára hatott,
A srác Homeros névre hallgatott.

Marin Sorescu

Emlék

Nézünk a felhők után
és azt mondjuk,
olyanok, mint a nyáj,
de megrezzenünk, amikor a farkast
a természetrajz könyvben
megpillantjuk.

Aztán olyan vágyódás tör ránk
a hegyek után, menni, menni,
hogy az íróasztalunk lapján
dús füvet látunk teremni.

És léteznek gondolatok,
amelyek mindig visszatérnek,
mert minden közülünk való,
a pásztor is, aki az Ismeretlen
Égen a nyáját elvesztette.

Méreg

Füvek, hegyek vizek az ég
a vérembe ívódtak
s most várom a
hatásukat.

Érzem, hogy zöldülök
a rikító füvektől.

Mint a szelek és a ködök
a harsogó hegyekről
lassan eltöltenek.
És miként az út kövei
összehorzsolják lábamat,
mindig a tenger felé űzik a
hangos vizek.

És úgy érzem,
elkékültem, végtelenül
és a szememben csillagok
és ujjaim hegyén.

Antalfy István fordításai

Ryszard Kapuściński

Lapidárium VI.

(3. rész)

2002. 12. 20., péntek

Tegnap este érkeztem haza. Pontosan négy hónap telt el azóta, hogy elutaztam Lengyelországból. Idén három kontinens tíz országában jártam: Bulgáriában, Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Államokban, Mexikóban, Argentínában, Brazíliában, Törökországban, Görögországban, Spanyolországban.

Utazásom alatt több tucatnyi előadásom és találkozóm volt. Több mint száz interjút adtam újságoknak, rádióknak, televízióknak. Buenos Airesben műhelyfoglalkozásokat vezettem latin-amerikai fiatal riportereknek.

Ezenkívül átvettem egy díszdoktori címet a Szófiai Egyetemen, két külföldi díjat – a Prix Tropique Díjat (Párizs, Franciaország) az *Ében* című könyvemért és a Liber Press Díjat (Barcelona, Spanyolország) a szabad sajtó érdekében világszerte kifejtett tevékenységért, valamint három hazai díjat: a Józef Tischner-díjat és a Superwiktor, valamint az Ecce Homo elnevezésű két televíziós díjat a könyveimben fellelhető humanista tartalmakért.

Továbbá: volt két fotókiállításom – Wrocławban és Rómában.

Megjelent a *Lapidárium V.* és könyveim több mint egy tucat külföldi kiadása különféle nyelveken, köztük egy olyan könyvem, amely csak olaszul és spanyolul jelent meg – *Los cinicos no sirven para este oficio.*

Új jelenségek a világban:

– a kicsi, szektaméretű vallások a gettóállapotból hálózatba mennek át;

– az új diktatúrák manapság kevert formában jelentkeznek, minthogy bizonyos demokratikus és liberális elemeket is tartalmaznak.

Örökzöld téma: a média és a politika. Edward Luce a *„Financial Times”* 02. 04. 20-ai számában arról ír, hogy mennyire hat a média az indiai parlament képviselőire. Ha a tévékamerák be vannak kapcsolva, a képviselők kiáltoznak, veszekszenek, egymás torkának ugranak, mindenki szóhoz akar jutni, bizonyítani, hogy választói érdekeiért harcol. Amikor az operatőrök kikapcsolják a kamerákat, a teremben helyreáll a normális, mondhatni, barátságos légkör.

Napjainkban egyre láthatóbbá válik a szegénység egy újabb vonása – az, hogy öröklődik. Hogy nemzedékről nemzedékre száll. A gyermek szegény szülőktől születik, szegénységben nevelkedik, amelyet aztán ő is átad saját utódainak. Ez az öröklődési tendencia hozzájárul a gettómentalitás kialakulásához, amely minden, saját sorsa foglyaként élő nyomorultnak a gondolkodására jellemző.

Az Adam Elbanowski fordításában *Autobiografia* címmel megjelent Borges-műben a szerző már nem vállal közösséget fiatalkori rossz műveinek mértéktelenségével, azt mondja, hogy azokat valaki más írta. És ifjúkori önhitt, némiképp dogmatikus önmagával sem érez már semmiféle kapcsolatot, véleménye szerint ugyanis a kifinomult stílus használata hiúságból eredő hiba, márpedig az igazi írásművészet szerénységet követel.

Amerika iraki háborúja mindkét oldalon nagymértékben az elitek, a patrícius klánok háborúja. Nézzék csak meg vezető embereiket: hol látjuk Busht? Palotában. Huszeint szintén palotában. És Bin Laden is palotában született, nevelkedett.

A nép itt csak áldozat, ágyútöltelék. Azok az anyák, akik fiaik holtteste fölött zokognak, szegény, egyszerű asszonyok. A páni félelemben menekülő tömegek nagyobb részt asszonyokból, gyermekekből állnak.

A nép szemében gyűlöletes minden háború, azzal a nép sosem jár jól, ellenkezőleg – elveszti házát, vagyonát, ha ugyan nem az életét is.

Félek a tömegtől. Ritkán félek az egyes embertől, mindig szorongok viszont a tömegtől, még ha hatalmas, örvendező tömeg is. Tudom ugyanis, hogy a vidám, jókedvű embermassza milyen könnyen, milyen hamar – a másodperc tört része alatt – válhat dühöngő vadállattá.

A tömegben ugyanis együtt van az összes lehetséges emberi viselkedésforma – a jó szándékú lelkesedéstől kezdve a gyilkos dühig, s hogy ezen erők közül melyik tör felszínre, azt a tömeget megmozdító, cselekvésre indító robbanószerkezet milyensége dönti el. Ezért van meghatározó jelentősége annak, hogy ki és milyen jelszóval áll a tömeg élére.

Az ókori görögök legfontosabb etikai normája a helyes mérték megtartása volt – a *szophrozüné* (vagyis az arany középút, a bölcs mérséklet). Ezért ítélték el a *hübriszt*, vagyis a mértékletesség hiányát, a felfuvalkodottságot, nagyravágyást, arroganciát.

„Minden korban és minden népben voltak nagy fejek, kisebb fejek és fejecskék. Az emberek minden korban tele voltak panasszal egészségi állapotuk, vagyoni helyzetük, érdemeik el nem ismerése miatt, ám azt sosem lehetett hallani, hogy valaki saját ostobasága miatt panaszkodnék; könnyen beláthatjuk hát, hogy az emberek minden korban elégedettek az eszükkel". (Franciszek S. Jezierski, *Kłoś piszący z Warszawy* [Egy varsói írástudó], 1790)

„Ülök itthon begubózva és írok […], kevés olyan embert látok, akinek valamilyen kapcsolata volna a közélettel. Csak annyit hallani, hogy folyton veszekszenek". (Adam Mickiewicz levele Kajsiewiczhez 1833 novemberéből)

Eugène Delacroix szerint a mester arról ismerszik meg, hogy mindig a megfelelő türelemmel kezeli a dolgokat.

Egyetértek André Gide-del, aki azt írja *Napló*jában, hogy nem lehet jól dolgozni, ha az ember előtt nincs sok-sok óra, néhány nap, amelyet csak a munkájának szentelhet. És még olyasmit is tanácsol, hogy ha írunk, az első mondat az legyen, ami éppen eszünkbe jut.

Jules Renard szerint a tehetség mennyiségi kérdés. A tehetség nem egy oldal, hanem háromszáz oldal leírásával mérhető… Az erősek nem ingadoznak, hanem leülnek íróasztalukhoz, és fáradhatatlanul dolgoznak… Az irodalom szerinte csak ökröket ismer. A zsenik a legtermetesebb ökrök, akik napi 18 órában szántanak, fáradtságot nem ismerve, mert a hírnév állandó erőfeszítés.

Joan Didion *Fixed Opinions, or the Hinge of History* című esszéje a *The New York Review of Books* 2003. 01. 16-ai számában. A kiváló amerikai írónő ebben arról ír, hogy szerinte az, ami szeptember 11-e után történt az Egyesült Államokban, nem más, mint polgárháború, pontosabban az amerikai liberálisok és konzervatívok között régóta zajló polgárháború folytatása. Az iraki kérdés megítélése ennek a polgárháborúnak csupán kicsiny töredéke. A jobboldal szeptember 11-ét arra használja fel, hogy halált kiáltson az irodalomban jelenlévő iróniára, a posztmodernizmusra (mert az relativista, és hiányzik belőle az erkölcsi egyértelműség). „Szeptember 11-ét azonnal felhasználták arra, hogy a régi polgárháború új hadszínterévé váljék" – írja Didion. Akik kétségeket, kérdéseket fogalmaznak meg, azokat ötödik hadoszlopnak tartják. Susan Sontagot egyszerűen „hülyének" titulálják. „Az ellenség karakterére irányuló kutatásokat az ellenség iránti rokonszenv megnyilvánulásának tekintik". Visszakanyarodtunk a középkori mentalitáshoz. Aki vitatkozni akart – a szabadság és a biztonság dilemmájáról –, azt Amerika ellenségeként kezelték. A legrosszabb azonban mégis az, hogy szeptember 11-ét annak a doktrínának a kihirdetésére használták fel, miszerint Amerika képes permanens háborút folytatni. „A többi nemzetet belpolitikánk színpadának lecserélhető díszleteiként használják fel". És hogyan viszonyul mindehhez az átlagamerikai? *Wait and see. At a remove.* Amikor az ifjú Theaitétosz azt mondja Szókratésznak, hogy sok dolog készteti őt csodálkozásra, akkor Szókratész így válaszol neki: „Ez azt bizonyítja, hogy szereted a bölcsességet, minthogy a bölcsesség csodálkozással kezdődik".

Az Európai Unióval kapcsolatos vita nálunk a szakképzetlen munkások és a kisbirtokos parasztság körül zajlik – sikerül-e munkát találniuk? El lehet-e adni a krumplit?

És a többi probléma? Olyanok, mint a kulturális színvonal, az értékek és a törvények tisztelete? Igaza van Paweł Śpiewaknak, amikor azt írja, hogy hiába lépünk be az Európai Unióba, attól még nem válunk európai országgá, Európává: „Szó sem lehet itt semmiféle Európáról. Európa ugyanis nem csupán az Európai Uniónak nevezett hatalmas intézményt jelenti, hanem elsősorban a törvények európai szellemiségét". (*Rzeczpospolita*, 2003. 01. 23.)

Szkizofrén – magába zárkózó, másokkal szemben bizalmatlan, apatikus, ingerlékeny, környezetétől elszigetelődő ember.

Scholia – görög és római kéziratok lapszélére kortársak által írt jegyzetek, magyarázatok, kiegészítések.

A kevésbé intelligens emberek gyakrabban és hosszabb ideig tévéznek – olvasni pszichológusok véleményét a *Personality and Social Psychology Bulletin*ben. Megállapításukat amerikai egyetemistákkal végzett kutatásokra alapozzák. Az egyetemisták hat percig nézhettek tévét. Kiderült, hogy az alacsonyabb IQ-jú hallgatók az első 72 másodpercben nem vették le tekintetüket a tévéről, s összesen több mint négy percig nézték azt, míg a magasabb IQ-jú hallgatók összesen nem egészen két és fél percig nézték a tévét, s az első 11 másodperc után vették le tekintetüket a képernyőről. (*Gazeta Wyborcza*, 2003. 01. 31.)

Claude Lévi-Strauss *Szomorú trópusok* című könyvében arról is ír, hogy milyen fontos szerepet játszott a tetoválás bizonyos brazil törzseknél, akinek ugyanis nem volt tetoválás a testén, az hitük szerint semmiben sem különbözött az állattól. Az arcfestés elsősorban emberi méltóságot kölcsönzött viselőjének, s azt jelezte, hogy értelem nélküli állatból civilizált emberré vált.

Ugyanebben a könyvében kétféle építészeti stílusról, filozófiáról is ír a szerző. A bororo törzs méltóságot sugárzó házainak anyaga, építési módja miniatűr alkotások technikájára emlékezteti őt, mivel ezeket az épületeket nem építették, hanem fonták, kötözték, szőtték, hímezték. Hajlékonyságukkal – ellentétben a lakókra nyomasztó súllyal nehezedő, közömbös kőtömeggel – rugalmasan igazodnak az ember igényeihez, mozdulataihoz. A falu úgy veszi körül lakóit, mint könnyű, rugalmas páncél, mint monumentális öltözék, amely megőrzött valamit a fagallyak, falevelek életéből.

Miron Białoszewskit olvasom. 1976-ban kiadott könyvének címe: *Szumy, zlepy, ciągi (*Zajok, összenövések, folytonosságok). A borítón részlet egy, a szerzővel készült beszélgetésből:

„… Csak múlna már el az, amiről szó van, az egész – ahogy mondom – szituációs összenövés. Az, ami történik. És mennyi minden történik egyszerre, egymás mellett, sorban vagy nem sorban. Keresések, gondolattársítások, párbeszédes szituációk, holmi történetek… És fontos minden pici részlet, mert különben az egész nem telik meg… E nélkül csak irodalom van, aforizma, hiányzik belőle az ember."

Milyen kevés a kérdező ember. És milyen sok a mindentudó. Ha valaki már kérdez, arra érdemes odafigyelni, mert keresgélő, elgondolkodó emberrel van dolgunk, aki szeretne megérteni valamit, az ilyen ember pedig ritkaságszámba megy. Figyelemre méltó jelenség, hogy ha manapság szó esik társaságban valamiről, szinte sosem fordul elő, hogy valaki azt mondaná, nem tudom, fogalmam sincs róla, ellenkezőleg – mindenki állást foglal, *ex cathedra* kijelentéseket tesz, makacsul kitart véleménye mellett, monologizál.

Mindez abból származik, hogy mivel letaglózó információs zajban, megállíthatatlanul hömpölygő adatfolyamban élünk, tudásunk töredékes, másodlagos, felületes, ismereteink csupán forgácsok, szilánkok, megrágott, felszínes keverékek, amelyek ráadásul a tudás illúzióját keltik bennünk, s azt a meggyőződést, hogy elsajátítottuk, s így rendelkezhetünk is ezzel a tudással. Az, hogy mindannyian hozzáférhetünk a forgalomban lévő információs forrásokhoz, önelégült álszakértőkké, amatőrökké, besserwisserekké tett bennünket, akik annál magabiztosabbak, minél kevesebbet tudnak és értenek.

Constantin Noica – törekedni arra, hogy a szövegből, a képből, a zeneműből előcsalogassunk egy másik tónust, vagyis azt, ami első pillantásra nem látható, nem hallható, amit intuitív módon lehet csak megsejteni.

„Gondolkodni fáradságos dolog"

Henryk Elzenberg

Aileen Kelly a *The New York Review of Books* 2003. 03. 27-ei számában Fjodor Dosztojevszkijnek *Az író naplója* című műveről ezeket írja: „Soha nem tapasztalt módon kapcsolódnak össze benne a fiction és non-fiction műfajok, s ezek is elképesztően sok változatban: van itt rövid elbeszélés, anekdota, személyes hangvételű emlékezés, önéletrajzi feljegyzés, beszámoló politikai eseményekről, szenzációs bírósági tárgyalásokról és más aktuális eseményekről – öngyilkossági járványról, divatba jött spiritiszta szeánszokról… Dosztojevszkij ezzel új irodalmi műfaj megteremtésére tesz merész kísérletet, olyan alkotó művészettel próbálkozik, amely inspirációból születik, ugyanakkor megmutatja a napi események időn túli jelentőségét is."

Átnéztem a *Time* 2003. március 24-ei számát. Két dolog ragadta meg figyelmemet:

az egyik: tovább tart a katonák mennybe menesztésének néhány hónappal ezelőtt elkezdett folyamata. Tart az egyenruha glorifikálása, a sisak és a géppuska dicsőítése. Propagálják egy új, zárt militáris kaszt létrejöttét – katonaságon belüli házasságokat, olyan iskolákat, ahol a gyerekeket arra nevelik, legyenek büszkék katona szüleikre. A borítón Laura Richardson alezredesnek, az Irak elleni háború egyik zászlóaljparancsnokának fényképe;

a másik: minél több, minél rövidebb, kontextusából kiragadott, felszínes információ. Ez egyébként a félretájékoztatás új formája – eszköze a mértéktelen szóözön, hírbőség, áradat, szétaprózottság.

Magunkról mesélünk. Mindenki mindenkinek. Leggyakrabban, legszívesebben – magunkról. Péter megint magáról mesél – gondolja Pál, miközben Pétert hallgatja. – Mikor fejezi be már végre? – türelmetlenkedik (mert ő is mondani akar magáról valamit). És figyelmetlenül hallgatja Pétert, aki untatja, egyébként is arra vár, hogy végre ő is megszólalhasson. Nyugtalan, fél, hogy valaki megelőzi, mert körülötte mindenki azt lesi, hogy sorra kerüljön, hiszen nyelve hegyén már ott az önmagáról szóló kész történet.

Egy velem készült interjúból:

– Ön tehát a harmadik világ kérdéseire szakosodott?

– Nem. Tulajdonképpen semmire sem szakosodtam. Egyszerűen csak arra törekedtem, hogy megismerjem, megértsem az embereket, akikkel ott találkoztam, ahova munkám szólított. Ezek gyakran más kultúrához, fajhoz, valláshoz tartozó egyének voltak. Igyekeztem megérteni, mit jelent eltérő kultúrájú embernek lenni. Mit jelent az, hogy másként él valaki? Másként érez? Másként gondolkodik? Egyáltalán, más valaki?

„Az ember védtelen a saját gyöngeségével szemben" – írja valahol Joseph Conrad.

Másutt:

„A kétkedés, amely fölszáll, mint a köd."

Továbbá:

„A lemondás – erő, amely a dolgozószobájában magányosan munkálkodó embert támogatja."

Töredék? Bizonyos értelemben minden töredéknek tekinthető. Hiszen ritkán fordul elő, hogy egy gondolatmenetet megszakítások, szünetek, ismétlések nélkül viszünk végig, sokkal gyakoribb az, hogy az egyik gondolatot elhagyjuk egy másik gondolatért, az egyik képet egy másik képért, amelyek között ráadásul nincs is kapcsolat, logikus, narratív összefüggés.

Ha az absztrakció magasabb szintjén folytatunk eszmecserét, mondandónkat állandóan relativizálnunk kell ilyenfajta kifejezésekkel: „bizonyos értelemben", „bizonyos fokig", „ugyanakkor azonban" stb.

Kis agressziók. Az emberre leselkedő veszélyeket taglalva – hogy megtámadják az utcán vagy a saját kapuja előtt, meglopják az autóbuszon vagy az otthonában, elrabolják az iratait, az autóját, megverik világos nappal stb. – elsősorban a rendőrségre és igazságszolgáltatásra tartozó ügyekről beszélünk, s alig fordítunk figyelmet arra, hogy az áldozat minden ilyen agressziót nagy megaláztatásként, tehetetlenségként, égő pofonként, arculköpésként él meg. Ez a megalázó állapot, amikor az embert megfosztják elemi méltóságától, gyakran fájdalmasabb, elviselhetetlenebb, mint az elszenvedett anyagi veszteség.

2003. április 8.

Horror! Napirendem sokkal inkább emlékeztet egy jókora intézmény igazgatójának vagy egy nagyvállalat vezetőjének napirendjére, mint arra, ahogyan egy írónak kellene az idejét beosztania, akinek elsősorban nyugalomra, csöndre van szüksége, olyan, munkára fordítható időre, amely mentes mindenféle mellékes, figyelmet elterelő, a megszokott ritmusból kizökkentő tevékenységtől.

A társadalmakat feloszthatjuk többek között (mert többféle felosztási kritérium létezik) összezáró és szétszóródó társadalmakra:

az összezáró társadalom a közelgő veszélyre sorainak szorosra zárásával, az egység és az erő tömegméretű manifesztálásával reagál (ebben az összetartásban és egységben látja megmenekülésének esélyét, győzelmének feltételét);

a szétzilált társadalom ezzel szemben, látva a közelgő erősebb ellenfelet, nem fejt ki ellenállást, hanem szétszóródik, szétfut, üres területet hagy maga után, hogy később aztán átcsoportosítsa erőit, és megpróbálja az elhagyott területet ravaszsággal, furfanggal, csellel visszafoglalni.

Európa – iszlám (késedelmek, ignorálás):

– a Koránt csak ötszáz évvel a könyv megjelenése után fordították le először latinra;

– angolra a Koránt csak a könyv megjelenése után ezer évvel fordították le;

– az 1332-ben született nagy arab tudóst, Ibn Chaldunt Európa majd csak 500 év múlva fedezi fel.

És csak úgy, zárójelben: amikor az iszlámról beszélünk, ne felejtsük el, hogy egyiptomi, görög, perzsa, mediterrán hatásokat egyaránt magába fogadott…

Ahhoz, hogy írni tudjak, azt kell éreznem, hogy valahonnan a bensőmből nyomást gyakorolnak rám szavak, képek, amelyek lejegyzésre kívánkoznak. E nélkül a nyomás nélkül csak ülök meddőn, tehetetlenül, nem vagyok képes írni.

Planetáris társadalom? Multikulturalitás? Egység a sokszínűségben? De hiszen – szól az ellenvetés – maga a természet tett minket különbözővé azzal, hogy különféle nyelveket, bőrszínt, istenképeket adott nekünk. Ezért aztán az a próbálkozás vagy szándék, hogy egyetlen közös emberi családot hozzunk létre, vágyálom marad, mert ez a cél magának a természetnek mond ellent! De még ha valahol létre is jön egy-egy multikulturális közösség, törékeny lesz és ideiglenes (lásd az Indiai-félsziget, Szudán, a Balkán példáját).

Mások azonban minderre a következőket mondhatják: miként az élet más területein, például a betegségek, a vízhiány, az árvizek stb. esetében, itt is arra kell törekednünk, hogy a természetet uralmunk alá hajtsuk, korlátozzuk annak hatalmát. Ezt szolgálhatja egyfelől a technológiai fejlődés, másfelől, vagy inkább elsősorban, az emberi akarat és képzelőerő érvényre juttatása.

2003. 04. 11.

Bagdadban sorra döntögetik Szaddam Huszein szobrait. Jönnek a telefonok, hogy nyilatkozzam a témáról. De hiszen, válaszolom, emlékművek döntögetéséről én már több mint húsz évvel ezelőtt írtam *A sahinsah* című könyvemben. Erről azonban a telefonálók közül senki nem tud, de ez nem is fontos, az a lényeg, hogy itt és most mondjak valamit, mert az itt és most kultúrájában élünk, amelyet nem érdekel, mi volt tegnap – a jelenidejűség, az aktualitás a fontos, az, hogy mindig mindent elölről, újra kezdjünk az örökös éretlenség klímájától övezve, s úgy tegyünk, mintha igazi, csodálatra és ámulatra méltó újdonságról, felfedezésről beszélnénk.

A Londonban megjelenő *The Economist The World 2003* című mellékletében a világ fegyverkereskedelmének megoszlásáról ez áll:

USA	45%
Anglia	17%
Oroszország	13%
Franciaország	4%

Moje życie (Életem) címmel válogatás jelent meg Ireneusz Kania fordításában Mircea Eliade 1941 és 1985 között írt naplójából. Ebben a szerző a nyugati ember sajátos egzisztenciális helyzetének kifejeződését a filozófiára jellemző nihilizmus, a társadalmi etikára jellemző anarchia és a politikára jellemző erőszak mellett a művészetben megjelenő rútság, unalom, banalitás térnyerésében látja.

2003. 04. 11.

Varsóban író-olvasó találkozó a rzeszówi *Nowa Okolica Poetów* című folyóirat köréhez tartozó költőkkel. Először a csoport vezetője, Stanisław Dłuski olvasott fel: „hogy a tűznek bőséges lakomája legyen". Wojciech Kass: „dicsérjük kicsiny életünket, égessük kicsiny tábortüzeinket". Grzegorz Kociuba: „ennyi nekem elég". Jacek Napiórkowski: „Megyek az utcán, amely véget ért."

Személyes hangvételű, halk költészet, távol a zajtól, ricsajtól, amely nem férkőzik be ebbe a költői világba, nem jut benne neki hely. Bátortalan líra ez, amely nem versenyez a nagy, szintetikus epikával, de a vitát, az összeütközést is kerüli. Ilyeneket mondanak:

– a nagy narráció bomlásának korában élünk;

– túl hamar hirdették ki a romantika végét.

Ahogy ott ülünk, a fiatal költőket hallgatva, odahajol hozzám Julia Hartwig, s így szól: „Látod, mennyi jó költő van köztünk! A világban több ezer. Mi lesz velük? Mennyi különleges érzékenység! Mi lesz vele?"

Aztán szót kér, és egyszer csak ezt mondja: „néha a költészet hiábavalóságának érzése fog el".

Április 13-án megírtam az *Utazások Hérodotosszal* első két oldalát. Meglátjuk, hogyan tovább.

2003. április 19.

Az évek múlásával egyre gyakrabban nézek, teljesen önkéntelenül, az órámra. Ilyenkor mindig csodálkozással vegyes megrökönyödést érzek: „Már kilenc óra!" (reggel). „Már nyolc óra!" (este). Még sosem fordult elő, hogy elégedetten jelentettem volna ki: „Á, még csak kilenc óra!" vagy: „Á, még csak nyolc óra!".

Az én időm rohan, nem lassít, egy pillanatra sem áll meg.

Jerzy Łoziński filozófussal beszélgetek. Egyetértésre jutunk abban, hogy mivel megváltoztatni nem tudjuk a világot, legalább arra kell törekednünk, hogy megfigyeljük, megnevezzük, alkossunk nyelvet, fogalmazzunk meg olyan jelenségeket, amelyek eddig nem léteztek, s ezért nem is definiálták azokat. Mert csak egy

definiálható és definiált világban lehet racionálisan mozogni, lehet megérteni a világot, lehet befolyásolni annak formáját, rendjét.

Új világrend van kialakulóban. Az amerikaiak egyre határozottabban távolodnak a többoldalú kapcsolatoktól, s egyre inkább kétoldalú kapcsolatokra törekszenek olyan általuk kiválasztott államokkal, amelyeket szövetségeseiknek tartanak. A nagy nemzetközi szervezetek jelentősége egyre csökken, miközben bürokráciájuk terjeszkedik, fenntartásának költségei pedig – növekszenek.

A munkaképes lengyeleknek mindössze 53 százaléka dolgozik. A többi előnyugdíjas, járadékos, munkanélküli, szürkegazdaságban dolgozó. Tegyük hozzá, hogy a hivatalosan foglalkoztatottak jelentős része is a közigazgatásban tevékenykedik.

Az idő múlásával közted és a téged körülvevő világ között lassan megjelenik valamiféle elválasztó, elszigetelő anyag. Ezen keresztül nehezebben látsz, nehezebben hallasz, főleg pedig nehezebben érzel. Ez az anyag eleinte vékony, áttetsző köd, amelyen keresztül még sok mindent látsz, ám idővel a köd egyre sűrűbb, egyre szilárdabb lesz. Aztán nehéz függönnyé, végül pedig vastagodó fallá válik, amely már nem enged át sem fényt, sem hangot.

2003. 04. 28., hétfő

Szép az idő. Az ég felhőtlen. Már zöld a környék, de ez a zöld még bátortalan, gyönge, áttetsző, vékonyka lábakon imbolyog.

Hegel kifejezése *A szellem fenomenológiája* című fő művében: „megfigyelő ész".

A bensőjükben elcsendesült emberek másként viselkednek. Másként közelítenek hozzánk – bátortalanul, várakozással. Másként mosolyognak – óvatosan, szelíden, melegséggel. Inkább hallgatnak, mint beszélnek. Még amikor közel vannak is hozzánk, az az érzésünk, hogy távol vannak; magukba merülnek, arra ügyelnek, nehogy valaki megsértse azt a láthatatlan burkot, amely körülveszi zárt, megközelíthetetlen belső világukat.

A. B. mondta – tudod, az én egyszerű felfedezésemnek, amelyhez hosszú évek dogmatikus rabsága után jutottam el, az az állítás a lényege, hogy az emberiség különféle utakon halad, hogy sok ilyen út van, s ezek egymással nem cserélhetők fel.

Az idő lélektani kritériumai és mértékei: régebben az időt években mértem, aztán hónapokban, ma, mind gyakrabban, napokban. Egyre ingerültebb vagyok azokkal szemben, akik lopják az időmet. Tudom, hogy sokszor a legnagyobb jóindulat vezérli őket, mégis nehezen veszem tudomásul, hogy valaki rabolja az időmet, amelyet nem lehet visszaszerezni.

„Gondolataink az ismeretlenből jönnek, az ismeretlenbe távoznak."

Vaszilij Rozanov

Környezetünk, társaságunk megválasztása fontos dolog, hiszen nemcsak mi hatunk másokra, mások is hatnak ránk, viselkedési formákat kényszerítenek ránk, és nagy mértékben befolyásolják gondolkodási szintünket. Szellemi higiéniánk elengedhetetlen feltétele, hogy elhatárolódjunk, elszigetelődjünk a csőcseléktől.

Csak csodálkozhatunk azokon, akik az ilyen csőcselékkel párbeszédet folytatnak abban a reményben, hogy kiszabadíthatják az ostobaság, a tudatlanság szakadékából, az öntelt arcátlanság fogságából. Pedig ezt a csürhét nem lehet megváltoztatni, egyedül annyit tehetünk, hogy elzárkózunk, távol tartjuk magunkat tőle.

2003. május 10.

A wilanówi temetőben Michał Czarnieckit búcsúztatjuk. Egy hónapja hirtelen összeesett, elvesztette az eszméletét, s többé már nem is nyerte vissza. Michał kedves, jóindulatú kollégánk volt nekünk, tudósítóknak. Ha valahol távol, a nagyvilágban jártunk, mindig segített, gondunkat viselte. Negyvenkét évet töltött el a PAP hírügynökségnél. Mindenki szerette, nem tudok olyan embert elképzelni, aki ellensége lett volna.

Itt van az egész, egykori PAP-os csapat. Kiderült, hogy mindannyian élünk, létezünk, ugyanabban a városban lakunk, mégsem szoktunk találkozni egymással. Pedig mennyi együtt töltött év, mennyi közösen átélt feszültség, hasonló tapasztalat köt össze bennünket! Miért van ez? Honnan ez a bezárkózás? Hogyhogy nincs szükségünk egymásra? Miért van az, hogy nem mondunk egymásnak egyebet, csak az udvarias közhelyet: „Á, szevasz, hogy vagy?”.

A harmadik világban egyre nő az igazságtalanság, az egyenlőtlenség, a sérelem tudata, ám ez a tudat nem alakul cselekvéssé, nincs, aki az ellenállást megszervezné, irányát megszabná.

A szenvedés nemesít. Ehhez a megállapításhoz hozzá kellene tenni, hogy itt csak a lelki szenvedésekről, tragikus élményekről lehet szó, nem pedig a fizikai szenvedésről, a testi fájdalomról. Ez utóbbi ugyanis egyáltalán nem nemesít, hanem kimerít, meddővé tesz, pusztít. Az emberek általában dühösek saját fájdalmukra, ellenségnek, lidércnyomásnak, átoknak tartják, s képtelenek ebben a szörnyetegben bármi olyasmit látni, ami nemessé tesz.

2003. május 16.

Jordi Nadallal, spanyol kiadómmal van találkozóm. – Szeretek többféle nyelven beszélni – állítja –, mert minden nyelven más-más módon gondolkodunk a világról, másként látjuk, másként írjuk le. A világról így gazdagabb és színesebb kép alakul ki bennünk.

Micsoda időket élünk! Kezembe nyom egy spanyol nyelvtanfolyamot reklámozó szórólapot: *Un idioma para mercados en crecimento* (fejlődő piacoknak való nyelv). Vagyis nem azt hirdetik, hogy Cervantes, García Lorca, Ortega y Gasset nyelve, hanem a p i a c számára hasznos nyelv.

Similis simili gaudet – hasonló a hasonlónak örül.

Ne gondolkodjatok, majd mi gondolkodunk helyettetek – ez az értelme a terjedőben lévő „helyettetek-kultúrának". Helyettetek majd mi kigondoljuk, hogy ti mire gondoljatok – az információözönből a médiumok majd kiválasztják helyettetek a megfelelő információkat, helyettetek majd mi kiválasztjuk a megfelelő zenét, hirdetik a lemezkiadók, helyettetek eldöntjük, hogy gyermekeiteknek mely játékok a legmegfelelőbbek. Ennek a felhívásnak a címzettje a mi kényelemszeretetünk, hedonizmusunk, szellemi restségünk.

„Nincs rosszabb az olyan embernél, aki a bevezető ismereteken túl nem sokat haladt a tudományokban, s máris kialakult benne az a hamis meggyőződés, hogy ő már tudós."

M. Fabius Quintilianus, *Szónoki nevelésről*

A fiatalok gyakran nem tudják már, hogy mi is az irodalom, ezt láthatóan nem tanítják nekik. A *Gazeta Wyborcza* napilap 2003. május 7-ei számában beszámolót olvashatunk az idei érettségikről. Az érettségizők, „akik biztosra mentek, a tegnapi l e n g y e l nyelv és irodalom írásbeli után megint csalódtak. Arra számítottak, hogy a téma a terrorizmus és a háború lesz. Melléfogtak. – És hol az Európai Unió?! – fintorogtak az érettségizők".

Milyen szomorú tévedés! Miért nem világosítják fel őket, hogy az irodalom és a tévéhíradó tudósításai különböző dolgok? Hogy az irodalom az Norwid költészetének szépsége, Thomas Mann *Varázshegy*ének bölcsessége, Shakespeare drámáinak mélysége, nem pedig az iraki háború frontjairól szóló közlemény vagy az Európai Unióval kötött szerződés paragrafusai!

Még a legrövidebb utazás is, bármily közeli a cél, bármily rövid ideig tart, kizökkent az írás ritmusából, olyan, mint az állóvízbe hajított kő. Sokáig tart, mire a víz felszínén lassan megnyugszanak a körök, s még tovább, míg teljesen eltűnnek.

Ernest Skalski: Manapság bárki gyárthat bármilyen elméletet, tetszés szerinti szerkezetet tetszés szerint összeválogatott elemekből, adatokból, véleményekből, és bármit állíthat, hirdethet. Divatba jött Fukuyama és Huntington fellépése óta – különösen az amerikaiak körében –, hogy hatalmas, globális panorámákat, víziókat, képeket festenek elénk a világról, a történelemről, a múltról, a jövőről, ám minden ilyen koncepcióval szembe lehet állítani egy másik, tetszés szerint gyártott, nagyjából ugyanazon, többnyire korlátozott számú adatmennyiségre támaszkodó elképzelést.

A forradalom pusztít és változtat. De sosem végérvényesen, teljesen, megmásíthatatlanul. Az előző rendszer ugyanis legtöbbször az anyagi és kulturális javak olyan hatalmas mennyiségét hozza létre és halmozza fel, hogy az új rendszer nem képes azokat teljesen megszüntetni, elpusztítani.

Előfordul, hogy az ember éhezi, szomjúhozza a természetes táj, a rétek, erdők, dombok, mezei utak, ligetek látványát, vagyis azokat a képeket, amelyek hiányoznak a városból. Ezt éreztem legutóbb is, amikor vonattal Varsóból Krakkóba utaztam. Az útra magammal vittem egy Görögországról szóló, rövid időre kölcsön kapott könyvet, hogy majd azt olvasom, de aztán dehogyis olvastam, csak ültem az ablaknál, és bámultam a tájat. Tulajdonképpen nem történt semmi sem. Fák suhantak el a szemem előtt valamiféle hangtalan, fura menetoszlopban. A tájat reggeli, éles napfény világította be. Március vége volt, még tartotta magát a hideg, de már érezni lehetett a közelgő tavaszt.

A politika intervenciós, nem pedig konstruktív tevékenység.

Szünet nélkül zuhog ránk az adatok lavinája, néha arra gondol az ember, boldogok a tudatlanok.

2003. június 20.

Wojciech Górecki nagyszerű könyvet írt *Planeta Kaukaz* (Kaukázus bolygó) címmel. Egy éve dolgozik a bakui lengyel követségen. Sokat utazik abban a világban. Az ő gondolatait idézem:

– az iszlámról. Az iszlám arrafelé mindenütt fejlődik. A kultúrát és a szokásokat illetően egyre jobban radikalizálódik. Erős benne az elkülönülésre, kiválásra való hajlam, erősebb, mint az, hogy lebontsa a más kultúráktól elválasztó különbségeket;

– Iránról. Fiatal társadalom, amely utat keres energiájának. Van Iránban diktatúraellenes hangulat, ez azonban nem jelent automatikusan Amerika-barát álláspontot;

– harmadik világ pártiak. Sok olyan embert ismert meg, akik megelégszenek a harmadik világ területével, atmoszférájával, mert jól érzik benne magukat. Nincs szükségük sem New Yorkra, sem Londonra;

– abban a világban mindenütt mélyül a szakadék a főváros és a vidék között. Bakuban például úgy szerveznek újságíróknak vidéki utakat, mintha másik, idegen világba utaznának;

– Törökországról. A világnak abban a részében egyre jelentősebb szerep jut Törökországnak, kulturális szempontból pedig a török identitásnak. Különösen az Európát és Ázsiát összekötő híd szerepét hangsúlyozzák.

A harmadik világban mindenütt megfigyelhető a posztkolonialista állam válsága. Ezek az államok vagy teljesen felbomlanak (Szomália), vagy hatalmuk kizárólag a fővárosra korlátozódik (Afganisztán, Libéria, Kongó). Mindenütt újjászületnek és erősödnek a klánokra, törzsekre jellemző regionális struktúrák, növekszik a különféle helyi önkényurak, törzsfőnökök, hadurak, kiskirályok, mindenféle informális, de valódi hatalmat gyakorló vezérek hatalma, akik szó szerint élet és halál urai.

Isten nem korlátozható a vallásra. Jelenlétét végtelenül sok helyzetben és viszonylatban érezhetjük.

Lehet, hogy a kommunikációs technikák megelőzték a mi pszichikai, emberi képességünket és igényünket arra, hogy egymással kommunikáljunk, és a felszínes technikai jártasság e területen helyettesíti a mélyreható véleménycserét, az élő, komoly párbeszédet.

Ráadásul az emberek közötti viszonyokban, kommunikációban fontos a fizikai együttlét, a kölcsönös jelenlét, a testközelség, mert „az embernek nemcsak van nyelve, de ő maga is nyelv" (Hans Waldenfeld). Ez magyarázza a görög ünnepi játékokat, a kollektív misztériumokat és zarándokutakat, a részvétel, az erőt adó, emocionális *togetherness* igényét, a seregszemle folytonos óhaját. És a hindu *upanisádok* is ezt jelentik: ülni egymáshoz közel, és hallgatni a másik ember beszédét, mert csak így jöhet létre emberek közötti kapcsolat, kötelék, közösség.

Giacomo Leopardi *Gondolatok* című művében arra panaszkodik, hogy évszázadában szokás lett sokat nyomtatni és semmit sem olvasni. Írta mindezt a XIX. század elején, mit mondjunk akkor most, a XXI. század elején, amikor a kétszáz évvel korábbinak a sokszorosát nyomtatják, s ahhoz viszonyítva az emberek még kevesebbet olvasnak.

2003. 06. 18.

Octavio Paz *Vislumbres de la India* (India visszfénye) című könyvében azt írja, hogy Indiát könnyebb töredékek egymásutánjaként leírni, mint egészként meghatározni. Ezt a találó megfogalmazást az egész mai világra is alkalmazni lehetne.

Salt Lake City repülőterén. A New York-i gép indulására várok. Sok időm van, benézhetek a könyvesboltokba – a gigantikus méretű repülőtéren három is van belőlük. Az utóbbi napokban több amerikai könyvesboltban jártam, s megdöbbenve tapasztaltam, hogy sehol nincsenek régebbi szerzőktől származó könyvek. Arról már nem is beszélek, hogy nincsenek klasszikusok – Shakespeare, Sterne, Blake –, de jóval későbbi amerikai szerzőket sem lehet kapni, olyanokat, mint Hemingway, Faulkner, London vagy Twain. Tele vannak viszont a polcok kortárs írók tucatjaival, akiknek a neve semmit sem mond. Sem a nevek, sem a címek, mert ezek a művek amint megjelennek, hamarosan el is tűnnek, helyüket pedig elfoglalják az újabb, az előzőekhez hasonlóan ismeretlen, megjegyezhetetlen könyvek.

A könyveket, az újságok mintájára, mindinkább az ideiglenesség, a pillanatnyi aktualitás jellemzi. Amellett, hogy a rosszabb irodalom kiszorítja a jobbat, az új, ma keletkezett irodalom szintén kiszorítja azt, amely tegnap még létezett.

Az ember helyhez kötött lény. Ezért kerekedtek felül a földművesek a gyűjtögetőkkel, vadászokkal és nomádokkal szemben. Csak a letelepedett ember – a földműves, kézműves – képes ugyanis javakat termelni. A többiek a javakat legfeljebb hozzák-viszik, kereskednek velük.

Az Európai Unió alkotmányáról folyó viták kapcsán Nyugaton bárki elcsodálkozhat azon, hogy a baloldali lengyel kormány milyen lelkesen harcol azért, hogy

az alkotmányban említés történjék Európa keresztény gyökereiről, miközben számos kereszténydemokrata kormány közömbös e kérdéssel kapcsolatban.

A dolog lényege itt az, hogy a lengyel kormány alapvetően se nem baloldali, se nem jobboldali, hanem álszent módon megalkuvó, és csupán egyetlen dolog érdekli: a hatalom megtartása, mivel pedig ebbéli törekvésében számít az egyház támogatására, kiáll a keresztény gyökerek hangsúlyozása mellett. Ha azonban az egyház helyett az ördög támogatná, kormányunk azt szorgalmazná, kerüljön be az alkotmányba, hogy egész Európa a pokolból származik!

Kétféle írott esszészöveg létezik: meghallgatásra szánt és olvasásra szánt írott szöveg. Abban különböznek, hogy a hallgatóknak írott szöveg nem lehet túlságosan sűrített, zsúfolt, túlterhelt.

Dél-amerikai filmek fesztiválja. Megnéztem Jorge Bodansky 1976-os *Iracema* című brazil filmjét.

Már-már dokumentumfilmnek is tekinthető alkotás egy fiatal, indián származású prostituáltról, aki kamionsofőrökkel utazik végig az Amazonas mentén. A film vádló hangnemben mutatja be, hogyan tette tönkre az ember az Amazonasmenti őserdőket, s hagyott a helyükön kopár, kietlen földet. Kíméletlen őszinteséggel ábrázolja a kizsákmányoláson, törvénytelenségen és kegyetlenségen alapuló emberi kapcsolatok brutalitását, hitványságát. A gonoszság csúnya, mondja Bodansky, a film kopár tájai is csúnyák, a filmben szereplő emberek is csúnyák, az pedig, amit létrehoztak, nyomorúságos és visszataszító.

2004. június 26.

6.30-kor ébresztő. Felhős ég. Esős, hűvös idő. Ismétlődő verébcsiripelés. Lehet, hogy nem is egy, hanem több veréb csiripel, vagyis a maga csiripelése után mindegyik átengedi a helyét a következőnek, hogy az is csiripelhessen egyet?

Edzőteremben ellesett mondatok:

– Annyira túledzettem magam, hogy a karom majd leszakadt.

– Meg kellett változtatnom a programot, mert veszítettem a méreteimen.

– Mit tettél tegnap, amit kellemesnek találtál? – kérdi Zosia S. Elgondolkodtam. Valóban – mit is? Nem tudtam válaszolni. Pedig az embernek úgy kell élnie, hogy minden napját végiggondolja, de nemcsak aznapi terveit, elvégzendő feladatait, hanem az előtte álló nap tartalmát, értelmét is.

Van olyan, hogy vér-arisztokrata, és olyan, hogy gondolat-arisztokrata. Amiként a vér szerinti arisztokrata sem ereszkedett le bárkihez, mert az lealacsonyító, megalázó lett volna rá nézve, ugyanúgy a gondolkodás arisztokratája sem ereszkedhet le az áligazságok, álproblémák szintjére, nem szállíthatja alacsonyabbra gondolkodásának tartalmát és színvonalát.

Mélyül a hitehagyottság állapota, és itt nem csupán a vallási értelemben vett hit elvesztéséről van szó, hanem arról is, hogy egyre kevésbé hiszünk felsőbbrendű, jobb, szebb, igazabb dolgokban, pedig ez segített az embereknek abban,

hogy eligazodjanak az életben, különbséget tegyenek jó és rossz között, helyesen válasszanak, döntsenek.

A világ nagy demokráciáinak vezetői piti kis csalóknak bizonyulnak, ráadásul, amikor rajtakapják őket, meg sem próbálnak magyarázkodni, meakulpázni, hanem kisgyerekek módjára makacsul kitartanak véleményük mellett, és hazudnak tovább. Nem csoda, hogy nagyon sok ember elfordul ettől az egésztől, s hogy legalább részben megőrizze tisztaságát, a szerzetesi cellát, az asrámot, a remetebarlangot, a szűkebb családot, a kishazát választja, valamiféle kicsiny, személyes helyet.

A gondot itt az jelenti, hogy a vallásokkal együtt gyakran azok az értékek is elpusztulnak, amelyeknek ezek a vallások voltak a hordozói, letéteményesei. A szentélyek, templomok, kultikus helyek kiüresedésével együtt eltűnik az is, ami az emberben magasabb rendű volt, ami – legalább potenciálisan – túlnőhetett rajta.

A *Time* 2003. június 16-ai száma a katolikus egyház európai helyzetéről: Az utóbbi negyed évszázadban (1978–2003) az európai katolikusok száma egyharmadával csökkent. A katolikus Írországban 2003-ban csupán egyetlen papot fognak felszentelni. Csupán Írországban, Lengyelországban és Máltán jár vasárnaponként templomba a hívők több mint fele. Számos országban latolgatják, hogy el kellene törölni a hivatalosan megtartott egyházi ünnepeket. Ugyanakkor, bár az egyház mint intézmény sokat veszít, az emberek vallási érzékenysége nem csökken.

A kívülről ránk erőltetett életritmusnak – kérések, ajánlatok, meghívások, befolyásolási kísérletek tömkelege – az a hátulütője, hogy amikor ez a nyomás egy pillanatra szünetel, az ember ürességet érez, s idő kell ahhoz, hogy belső énje, amelyet addig elnyomtak a külső foglalatosságok, újraéledjen, önállóan, saját belső programja szerint kezdjen működni.

Korunk egyik alapvető jellemzője, hogy az osztályharcos szituáció helyébe, amelyben közvetlenül érezzük az ellenfél közeli, fizikai jelenlétét, látható, szinte tapintható jelenlétét, új szituáció lép, amelyben a gyengébbeket marginalizálják, félrelökik, nemlétbe taszítják. Az elitek elszakadtak a tömegektől, lenézik azokat, nem veszik észre jelenlétüket, a tömegek viszont nem képesek magukat megszervezni, elvárásaikat, követeléseiket megfogalmazni, frusztráltan, megalázottan élik passzív, nyomorúságos életüket.

A jó ízlés, a szépség, a művészet, a kifinomultság iránti érzékenység ritka dolog. Az átlagember a giccset választja, mert az jobban vonzza őt csillogásával, közérthetőségével, könnyedségével, érzelgősségével.

Az a vágyunk, hogy sztárokat, istenségeket, ismert személyiségeket lássunk, abból a gyakran tudatalatti meggyőződésünkből fakad, hogy az illetők erényei-

nek egy része áttevődik a nézőre. Ezért járnak tömegesen az emberek mindenféle találkozókra, hogy ott, ha csak egy pillanatra is, ha csak távolról is, m e g l á s s á k azt a valakit.

A nagy német indológus, Nietzsche barátja, Paul Deussen a görög filozófia elemzése kapcsán azt állítja, hogy annak keletkezésekor „számos, számunkra ma már elveszett, korábbi szakasz létezett". Ez az, ami engem a legjobban izgat – az irodalom, a zene, a festészet, az építészet kezdetei. Mi történt a legősibb alkotások létrejötte és az első tökéletes remekművek létrejötte között? Mert a történeti múzeumokban mindig csak két részleggel találkozunk: az első részleg tárlóiban primitív módon alkotott kőszerszámokat, egyszerű vágóeszközöket, baltákat, bunkókat, edényeket láthatunk, a másodikban viszont azonnal csodás, érett, ihletett, magasröptű alkotásokat. De hol vannak a köztes fázisok, hol vannak a tökéletesség elérésére irányuló, évszázadokon át tartó emberi küzdelmek nyomai?

Vagy lehet, hogy azok a „korábbi szakaszok" egyszerűen nem is léteztek, és a jelenleg hozzáférhető régi művészet hirtelen robbanás, megvilágosodás, pillanatnyi bűvölet eredményeként keletkezett? Erre a kérdésre nincs megnyugtató válasz.

A vitát nemcsak cenzúrával lehet félbeszakítani, lehetetlenné tenni, hanem úgy is, hogy ideologizálják azt. Ilyenkor, ha valaki kifejti valamely nézetét, ellenfele, anélkül, hogy elmélyedne az adott nézet tartalmában, azonnal címkézni kezd, és mindjárt minősít is – ez fundamentalizmus! kiáltja, vagy azt, hogy ez neoliberalizmus! A megtámadott, hogy védje magát, még hevesebben hangsúlyozza saját álláspontját, mire ellenfele nehéztüzérséget vet be, s a vita teljesen elmérgesedik, kölcsönös sértegetésekké fajul, s eredménytelenül ér véget.

(folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Tandori Dezső

Trio Montaigne

(III.)

69 *Fülbenézni önmagunkkal?!*

1.) Kezdjük két dologgal, lemaradásaink. Elsőre: *azért* senki engem olyan nagyon ne irigyeljen – önmagamért. A gesztenyefacsók, melyért nagy letolást kapok még, mikor feleségemnek bevallom, igen, letolást; a Pici miatt, verébként; meg magam; meg magunk. Mennyit szavalok róla, mit védek (védenék). Elder-felhár. (Jó, ez utóbbi a nagy lehetetlenség, a nem-megy felismerése. De mennyire?!) Az apró részletek... nem járok sehova (szinte sehova, ld. korábban s másutt), megvan a rendem („Láss engem másutt!"), megvan, hogy elmúlt, ami elmúlt... és akkor ennek a fizikai ingernek így bedőlök, a bor szokatlanságának, mely „nekilódít", és ki tudja, hol áll meg. Még innen is folytatható (lenne, lesz?) jól. Húzódásos fájdalmak másnap jönnek ki, jó, az állkapocsrendülés sem semmi, a fülem mögött is van sok minden (alvadt vér, kétes sebek, duzzanatok, és fülemmel sem néztem szembe – ah, szembenézni fülemmel!), akkor is... még lehet, még mindig lehet, lehet. Mi akadályoz? Annyira tudom! Mondom, senki ne irigyeljen. Ne nagyon.

Oly szépen elterveztem: a Paper Star... nagyon rövid elemzés, itt funkcionálisan, nem „verselemzésként", hanem hogy mi is az élet optimális, sokszor minket magunkat is felülmúló szerveződése... Hyde Park és rétegei, kutya, ló, madarak, alkonyi fák... és akkor megcsókolom jókora erővel a gesztenyefát itt. A már egyensúlyából kibillent ember lendületével. És még szerencsém. Mégsem a föld maga, a sár, a... Mégsem egy érkező villamos elé estem. Igaz, a Lábamkezem-esés teljesen józanul esett. Kb. ugyanígy mentem be a villamosok, autók, buszok közé is. Ellenben volt, amikor a mostanihoz hasonlított az ügy. (Ízlelgetem állkapocsrendülésemet. Fenébe, ilyen masszív. Mit provokálom? Mikor különben folyton a vacak fogaimra vigyáznék!)

Némely dolgokról csak laposan lehet írni. Hűen. Laposnak. Ez is az.

2.) Verébkénk élvezi a napfényt. Berendezte magának a kalitka egyik sarkát fészeknek, kis magaslatnak, falakkal. (Fürtös kölesekből.) Kapott tojást (vedléshez állati fehérje), feleségem jött rá, tojássárgája kell neki... kap. Jön a szőlő szépiaporral, szintén a tollazathoz. Hozok neki tényleg szőlőt. Már megsimogattam medvéimet. Elolvastam az elemzendő verset. Stb. És akkor nekimegyek a gesztenyefának, kockáztatom ennek mind a meglétét, meglebegtetem összeomlását. És ez csak rajtam múlik. Hiszen megvagyok. Annyi minden történt/történik, ami jó. Épp elegendően vannak, akiket „enyéimnek" mondhatok. S új kellemes

meglepetések érnek. Tegnap végigunatkoztam a leghülyébb tévéműsorokat, már minden jeles folyó eredetét tudom, a hegyek hóhatárát, a délfrancia vendéglőket, az összes impresszionista párizsi műtermét... és a kész sztorikat ugyanúgy nem bírom, ahogy soha. És magam pillanatnyilag azt érezhetem, megcsináltam regényemet, ahogy pillanatnyi szintemen bírom, s talán nem lesz pillanat-életű. Ez mind, meg sok minden még. Csak... Nem tudom. A világra fogni: kommersz megoldás. Hagyom. Megyek.

3.) Az olyan íróféléknek, az olyanféle írónak, amilyen én vagyok, talán még akkor is a legjobb megoldás az írás, ha ő maga tönkretette az írás lehetőségét (éppen), maga az írás nem „akarózott", azazhogy élet és írás rosszul ütött át egymáson. Kölcsönös folt maradt, hogy ily képtelenül fejezzem ki magam, anyag nélkül. Most először is attól ment el a kedvem, hogy átnézzem a további jegyzeteket: nyegleségnek érezném mondásaimat, ezek után főleg! Hogy nem azt teszem: szépen kimegyek akár madárkáink nyugvóhelyéhez is a Tabánba, nekidőlök egy fának, nem, én felpörgetem magam ostobán, és – nem foghatom az esőre, a magányra (szeretem!), a fáradtságra (már szóltam erről), nem – teljesen fölösen ért, ami ért. Reméljük, a jóakaratú kívánságoknak lesz igaza, gyógyulni fogok hamar, és főleg nem jön bonyodalom. De hogy ugyanoda visszajussak az esszé szándékával, ahol jártam már, lehetetlen. Nem volna többé hitele.

Ezzel máris felidéztem a nagy kérdést: hogyan is írunk hát ilyesmiket, mint itt én?

Az bizonyos, hogy mivel a Paper Star rövid elemzését nem engedem el, *vár* itt minket – olvasóimmal – a végén valami szép; de kicsit groteszk is, szomorú is, ez a nevezett elemezgetés. Ellenben az is feltehető, hogy visszahatása lesz: erre a dolgozatra. Hangsúlyaim épp a sérülésemmel teremtődnek meg, az elemzettek – és megállapításaim kisugárzása, ha lesz ugyan – utalni látszanak majd (és utalnak! csuda) az előttük lévőkre, erre... életeseményemre... ezzel kapcsolatos gondolataimra... és némi nosztalgikus többlete (fogyatéka?) lesz a hajdani költeménynek, nálam magam által e megkerülhetetlennek.

4.) Már most is tűnődést érdemel, mit jelent ilyen körülmények között a „69", az „én-így-éltem-meg-ezt-az-évemet" stb. Jelentheti-e ugyanazt, amit hittem (róla)? Vagyis, hogy igen sok minden történt, nekem legalább sok; és a veszélyeztetettség is tudatosult. Veszélyeztesd magadat kevesebbszer, hallom, és csökkenthető lesz az a tényező (motívum). Hm.

Kint újra tündöklő és még mindig forrósodgatásra képes kései nyár. Bezárkóztam azonban. (Egyetlen napra!)

Nem is látom semmi részletében a vonzerőt, hogy ne zárkóznék. Átlagos ez? Különc érzet? Hogy a város, már legalább épp ma, sehol, semmi helyével nem vonz? S bár madárkámat pár óra (ugyan, hat-hét negyedóra, annyi se kell), néhány jól időzített etetés stb. révén elláthatom, vele kedveskedhetem, neki örülhetek, fordítást nem terveztem e napokra, valami Szép Ernő-dologgal csak kipihenten indítok... ez az írás a bedöglöttség dokumentációja (viszonylag híven! tehát nem úgy, hogy „jaj, mit írjak", nem, megvan, amit írtam volna, de nem írom... és a végére odatolult korábbról a Paper Star, hát akkor még gond sincs)... lemehetnék nyugodtan „a városba". De majd holnap! A nap zsenge kezdetén. Szombat ez a

holnap, különben is, csöndesebb utcák, üresebb járművek, s amit vásárolni akarok (szőlő madárkánknak, talán magamnak őszibaracklé; kenyeret vettem ma), viszonylag egyszerű feladatot szab, nézgelődhetem, már ha teszek ilyet... inkább emlékezéstelen rovom (teljesítem) a nem is kellemetlen hivatalnegyedi utcákat, fáiknak (ah, fák!) örülök etc. Szép Ernő írja szépen (pardon!), hogy – íme! –:

Ó szóljatok egyet fák, ti olyan nyugodtan
állotok, szóljatok már egyszer
Imádott magas fák ti múltak, ti égre figyelő
hűek, ti soha sétára nem mentek,
Mondjátok meg nékem mihez tartsam magam.
Súgjatok egy világos szépet nékem,
Ti biztosan tudtok valamit, én nem bírom
magamat az élethez igazítani.

S így tovább (a vesszők, pontok hiánya így! kérem), idéztem ezt már néhányszor, de sosem ilyen aktualitással éppen. (Bár hát aktualitás csak annyi volt itt, mondhatja valaki cinikusan, hogy a gesztenyefa éppen ott állt. Már ha jól emlékszem. Hiányosak az emlékeim arról az óráról, félóráról, hm, ismét.)

5.) Minden új rész új reményt hoz: hátha innen. S milyen kár a nagy lehetőségért, mi mindent mesélhetnék. Milyen volt London (a Paper Starnál majd, kicsit), kik voltak mestereim, s ma hogyan foglalnám össze őket tömören, idézgethetnék tőlük. Csak ezek mind – másutt megoldandó feladatok. Jelenleg rendbe kéne jönnöm, lehetőleg megúszni a fertőzést (befertőződést), ilyenekre gondolok egyre. Kenőcsöt mosni kezemről mindig, ha verébkénkhez megyek. Találkoztam valakivel a kapuban, régi jó cimbora, újságot hord ki, van egy hároméves verébkéje, tudjuk, feleségemnek mesélte. Nincs-e véletlenül a „Verebekkel éltem" című könyvemből. Mondom, talán a „Madárnak születni kell"-ből? Nem, nem. Sapkámra mutatok, mesélem a gesztenyefacsókot, kidekoráltam magam, mondom. Azaz ezt már csak azután mesélem cimborámnak, hogy kérdez, mint vagyok, s mert ímmel-ámmal nyökögök csak választ, azt mondja, kéne egy nagyot berúgni. Hát most mondom sapkám okát, na, és hogy akasztott ember házában a kötelet. Cézanne, Az akasztott ember háza. De a fülemmel, mely tényleg maradandóan meghasadt (nem csekélység!) Van Gogh vagyok, valamiképpen mégis Van Gogh, az ördög akárhová tenné. Ne legyen semmi fertőződés, talán most már, közel a 2. nap múltán nem lesz. Állkapcsomat is csitítgatom. Kenőcsös hajam ragacs-csapzott, jó, mi?

6.) Szépen megünnepeltem a 69-et. De már mondtam ezt is, végig így ment. Feleségemnek és nekem a világ dolgaiban, dolgainkban. (Nem egymással.) Egészség stb. Közművek. Szakma. Jók is akadtak. Csak az nem lett meg, hogy 70 előtt az utolsó 4–5 év nekem a teljes nyugalom lenne, mikor olyan derekasan dolgoztam. (Így én, jó vicc!) Ellenben lett sok plusz jó, meg lesz is, csak épp a nyugalom nem lett meg. Szembe kell nézni ezzel a... fülemmel.

Majd, ha behegedt a két seb, kis öböl, szokatlan helyen, megtekintem. Feleségem borzadni fog, a dolog rendetlen mivolta miatt plusz. És egyáltalán. Pedig edzett, általában szabad gondolatú. Mégis.

Sok, ami sok. Most még ez is, igen, hogy most és hogy ez és hogy még és is.
7.) Megyek madárkámhoz.
8.) Talán előbbre veszem a Paper Star dolgát.
9.)

Paper Star

Egy kis labda emlékére, mert Szpéróm
emlék-nevét ráírtam Londonban.

Közbevetés. Ha többet nem is, „verebeim dolgából" Szpéróm nevét ismerik sokan. A dolog úgy volt, hogy 1977 és 1988 között sehova sem utaztam, legföljebb Budapest közvetlen közelére, ma már ez sincs, úgy 1993 óta. Akkor Szpéró meghalt, abban az évben még hárman, országosan mindenféle változások adódtak, hittem ezekben – jó, hát tárgyszerűen ma is van a változásokból elég sok, de ez nem tartozik ide, a „való"-t én nem így korholtam (csupán) –, 1988-ban nyugodt szívvel utaztam Londonba. El is túloztam kintlétem idejét, ha most gondolkodom el az ügyön, jaj, jó pár madárkánk élt még akkoriban, akik mellett minden mód itthon maradnék. Londonban és más városokban is volt velem mindig fordítási munka, teljesítettem a napi feladatokat, így előtte-utána szabad voltam, s a cselekvési vágy hajtott (eltúloztam, talán) lófogadásra, múzeumnézésre, lassan elmaradtak az angliai kirándulások (Londonból), és lassan – 1999-re – maga London stb. is elmaradt. Ellenben nem erről akarok én itt... és nem is ez a dolgom. A Paper Star vers elég sokat elmond a maga költészeti eszközeivel, s közvetlen hatásközelbe itt nem illene jól lakókörnyékem ábrázolása, szokásaim részletezése etc. Maga a vers egy kora délután indul, valamerre Fulham és Chelsea és Kensington környékén jártam egy állateledelboltban, ahol... majd a... közben... de ez mind benne a versben, megjegyzéseim más természetűek lesznek. (És rövidek.)

Paper Star, te kutyánknak
vett citrom gumilabda,
képzetnek hajigállak,
távollét kicsi napja,

vagyis hát nem kutyánknak, rá csak gondolok, és mert távollétemre ugyanaz az égi nap ragyog (ha!), mint kutyánk otthoni létére, a sárga labda mintegy ily égi nap, képzeletbeli,

ég-játéka a távol
lét Hyde Park-közelének,
lennék, mintha, de máshol,
lombzöldek zizerésznek,

a „távol lét" olyasmi, hogy távol tőlem az igazi „lét" (v. heideggeri fogalmazással a lét távol van a „meglétezőtől", ez az én szavam, heideggerien nem tetszik a tényleges létező magyar neve), mert otthoni környezetem hiányzik, Hyde Park-közel a meglétezés, az én éppenim, s ezért mintha nem is ott lennék, de megva-

gyok, és egészen hirtelen fogadja el a vers a helyszínt, a zizerésző lombzöldekkel, győz a jelenvaló létező,

varjak szerteriadnak
röpte-szerén puha gömbnek,
habzuhatag madaraknak
mennyek a vízbe pörögnek...

Arany János ugrott be a „szerén"-nel. Ahogy a labda repül. Ez több, mint röptén, röptétől... szerén. A repülés megléte és velejárói (hatása). A „puha" szó csak viszonylag pontos; de a „habzuhatag madarak" azt jelenti, nagyon pontosan, hogy felcsapnak a víz színéről a nagy madarak (hattyúk, ludak, kacsák stb.), zuhatagok hullnak vissza, sok-sok fehér hab, köztük kékség, az ég, gondolom, felhős is volt kicsit, fehér felhős az ég, és így pörögtek a madarak*nak* a vízbe az egek,

csalképként, tovacsaptuk
történ, úszik a játék,
perc volt csak, ha becsaptuk,
mind mi halálra a szándék:

ilyen interpunkcióval kérem, megújítottam az eredetit ennyiben, igen, nem titkolom, csalkép ez a hab-zuhogás-ég, a tovacsapás (csapdosó távolodás, csupa törés)... úszik-e a játék, nem tudom, kis cetlikre jegyzeteltem ezt a verset, később írtam meg, itthon már (1994–95?), fontosabb azonban, hogy a „halálra a szándék": ez az életnek a – sajnos – öldöklő, romlásunkra törekvő együtthatója, a halál-szándéka-élet, halálra-élet stb. Ezt becsaptuk – „percre" – azzal, hogy ilyen szép habzuhatag látványt éltünk át.

Mármost ahogy ott készült, kusza cédulácskákból rendeződött eggyé a vers, megalakulásának mondja is inkább festőien folt-pontfelrakásos. Racionalistán mondom ezt. Bár a cím alatti közlemény elárulja, mit értsünk Paper Star elnevezésen (Papírcsillag, Újságok sztárja, mindegy), Szpéró vagy Paper Star volt-e a labdán, mely elrepült hamarosan, be a madarak tavába (Kensington Gardens), ez sem lényeges, de hogy épp a halálra a szándék után jön a vers új nagy lendületvétele, fontos!

Paper Star, te, ki Szpéró
fény-üzenése lehettél,
messze elúszol, az ég ó
füstaranyán lehelet szél

...óarany, aranyfüst, lett ez. A ritmus is nehéz, az igen „drámaian" iramló, kicsit egyben fenyegető vers sorai is sokszor szaggatottak, nem értelmi egységekkel azonosak néha...

lónév ihlete, Csillag,
ólom-prése papírból,
rost-színeden sosem írnak
kis karmok, s ha a sírból,
vagy ha az őszi esőknek
pergésével eredvén,
elhagysz, félbe-előleg,
nem-tudhatni eredmény,

nyilvánvaló, Paper Star egy ló neve volt (ld. a verset), és a fogadásra vonatkozik a materiális rész, ellenben gyógyíthatatlan (csak néha feledett!) bánatomra a kis karmok (verebekéi etc.) kifejezés, az őszi esők, sírjuk... s ezért vagyok felháborodva magamon, vagyok csüggedt, szorongó, ha ilyen veszélyhelyzetekbe kavarom magam, mint tegnapelőtt alkonyatkor,

már csak a város, a fények,
már csupa emberi környék,
törtek egészbe-enyésznek,
éjfeketéllene: zöldjét

épp nem bánja a parki
lomb s fű, futnak a lámpák,

éjfeketéllene, egybe írtam, valamint jó lenne a „csupa" helyett a „csak az emberi környék"! Készségesen feketére vált a zöld, ez az értelme a dolognak, egyszerűen – múlik. S tovább:

három-szín, belehalni
nincs mibe, szív, mije vár rád

emlék ködnek...

Később jöttem rá, a piros-sárga-zöld közlekedési lámpáról van itt szó. (Ah, idei majdnem-tragédiám, ahogy pirosba mentem!) Bocsánat, a versben ködnek, így áll, tehát

emlék ködnek, a padra
zöttyensz, messzi a nap rég,
Paper Star, sugaradba
tintát csorgat a vak vég.

Nem kell kommentár, a harmadik „Paper Star" is nagyon erős, de valami még erősebb kellett utána, s a szerencse megadta. Mintha a nap-kép térne vissza, és a sugarak írnak, beléjük csorgat a vak vég tintát, ez az írás eszköze, a vak vég „leve" (bocsánat).

*

Megyek madárkánkhoz, naivul csipog (praktikusan?), kezet mosok, megnézem, mit művel, fészket csinált magának, meséltem (alkalmasint), etetni is lehetne. Fülem „möge" villan egy éleset, ne már!

Jaj.

*

Így lett életnek képe az esszéből, mely – persze – az élet képe lett volna, eredetileg is, de hogy ily akciósan?

Még kevésbé tetszene nekem, ha azt mondanám (igen, saját magam részéről nem várnám!), hogy íme, egy vers, melyet esszébe illeszteni terveztünk, az életesemények folytán egészen más – furcsa, suta, eldönthetetlen – szerephez jutott. De ha én azt tudnám, miféléhez!

Ugyanakkor nem eszményíthetem az esszészületésnek ezt a módját (egészében) semmiképp sem. Hogy tulajdonképp magam sem tudom, mit írtam meg, holott abban bizonyos vagyok, hogy nem ám (egyszerűen) magamat. Tehát az esszének azt a létjogát sem állítom, hogy szeszélyes lényünket mutatná végül úgy, ahogy. Tehát a puffanás az esés (nekiesés) eredménye.

Most, hogy madárkánkkal foglalkoztam, s látom kis fejét, rémesen kikopaszodott, „csapzott" fejét, igen, kell majd nőniök, jönniök a tollaknak. De pár napja felfigyeltem rá, a csöpp hímverébfej (struccnyakacska most inkább, tollatlan sokfelé) a vöröses tollak mellett plusz rózsaszín-piroslik, hát persze, a bőr.

Nem állíthatom viszont, hogy a kéz-láb (főleg kéz, kar) összezúzás stb. után (Arm And A Leg lovam, egyfajta Paper Star, csak záró) most a pici verébhez híven a fejem csapzott, tört, sebes, fülem szakadt. (Hiányos!!!)

Csakígy nem beszélhetek a Paper Star környűléseiről. (Hely, események.) Ezzel a Montaigne-esszétrióval elértem, hogy bár igényében szeretne az lenni, montaigne-i (utolérhetetlent nem hajszolok, világos, de az őszinteség mai jegye... etc.), végeredményben csak azt mondhatom: nagyon fontos, hogy három különböző folyóiratszámban jöjjön a három rész, s ha tíz-tizenkét olvasóm efféléken is el akar gondolkozni, érdekli saját ebbéli érzetei, hogy hát most mi jön még... találták meg számításukat.

Megyek fejemet kenni, Triómról pedig csak ennyit mondhatok: ha nem is montaigne-i,

de pont eny-

nyi.

2007 augusztusában

De nem ennyi. Ez a PLUSZ. Miért kellett úgy cselekednem, hogy a fatörzs jött? Miért kell ezt viccelődve, szépítgetve (itt nem szépítettem!) mesélnem? Miért kell ennek mind – történnie velem? Embernek lenni nem az én világom? Camus, Szüszifosz, lét... már aztán? Madárkám és medvéim – de ha arról lehetne szó, hogy életben maradhatok és nem kell embernek lennem, más mindenki *ade*?

Fel szoktuk tenni e buta kérdéseket! Magunkat-kevesellve? Hanem hát ez nem nevetséges-e mind? Nem távolodunk-e képzeteinkkel – satnyán – ama földhözragadt hitelességünktől, mely tetszik, nem tetszik célunk is egyben? Kizárólagosan!?

Igen. S ha Montaigne, már ha e név, itt, nem kell-e ragaszkodnunk a bizton elemezhetőhöz? Csak épp óhatatlan az a ráismerés valami talán megalázóra: hogy miközben a létező, a jelenlétező (ha anyag, ha szellem) az egyetlen valós alapot adja, bőségével, megszervezettségével és hagyományosságával, alapot a tetszik, nem tetszik ittléthez, vagy akár az elrugaszkodáshoz is, az már, ahová rugaszkodnánk, örökké csak képzelődés anyagtalan szelleme marad, henye és esetleges torzkép, vagy ha nem torz is, mintha bizonysága lenne mindegyre annak, hogy a – tetszik, nem tetszik – megadottságok együttese, pillanatnyilag embernek lenni mind a virtuális vagy állati lények közt, a nem rokonszenves (végső soron ásatási) világromok épségesnek nevezett együttesében stb., nem a meglétezőség kényszerű haza-ragaszkodását igazolja az is tehát, ha elhagynánk... jó, hogy „mit", azt így-úgy tudjuk (ásatásaink és jelenbéli felismerési módszereink, önérdekeink módszeressége szerén), ha elhagynánk a félig, háromnegyedig, zenóni alapon majdnem teljesen tudottat (nem a tudomány tudására gondolunk okvetlenül), nem követelne vajon egy teljesen más világérzékelést is az elhagyás? Oly jelentősen másfélét, hogy már nem is rólunk lenne szó? De ezekről a kérdésekről, filozofikusan bár, a *Töredék Hamletnek* című kötetemben már 1960–1967 között beszélni tudtam, és az akkori HÍD e dolgokból sokat közölt.

Staar Gyula

Múló szerelem volt a matematika?

Beszélgetés Vekerdi Lászlóval

Első rész

Méltóságteljes képleteibe burkolódzva, a beavatottak kis körén kívül mindenkinek érthetetlenül, idegen és titokzatos világként él a matematika.

Vekerdi László: A matematikai absztrakció történetéből

„Itt van például a Vekerdi, aki a matematikába szerelmes."

Karácsony Sándor

– Mielőtt a matematika iránti vonzalmad kialakulásának lépcsőfokain elindulnánk, szeretnék egy szöveget felolvasni neked. Így hangzik:

„Tudománykedvence a matematika. Aki a matematikához nem ért, azt nem veszi emberszámba. Matematikacentrikus szemléletét le kell nyelni. Nem divatból csinálja, hanem szenvedélyből. Van egy határtalanul szemtelen, de nagyon igaz mondata: »Ha valaki nem ért a matematikához, semmi baj nincs, csak éppen egész életére a saját emeletén marad.« Tudniillik, ha ért a matematikához, akkor ide-oda utazgathat a tudomány emeletei között. Liften, a matematika liftjén."

– Benedek István írta ezt rólam, miután a *Kalandozások a tudományok történetében* című tanulmánykötetem megjelent a Magvető Kiadónál, 1969-ben. István úrnak ebben is teljesen igaza volt, jogosan marasztalt el. Abban az időben megragadóan nagy élményt jelentett nekem a matematika, s amikor vele erről beszélgettünk, szemére vetettem, hogy remek, a tudományok történetét áttekintő, *A tudás útja* és a *Hippokratésztól Darwinig* könyveiben jóformán figyelmen kívül hagyta ezt a tudományt.

Sajnos gyakran nekiugrom annak, aki olyant állít, amiben nincs teljesen igaza. Minél jobban szeretem az illetőt, annál inkább nekimegyek. Mentségem csak annyi, hogy a matematikatörténet iránti szerelmem első nagy fellángolásának hatása alatt álltam. A múló szerelemmel azután már én is sok mindent másként láttam.

– Több írásod bizonyítja, él még ez a vonzalom. Benedek István szövegéből pedig nem rosszallást olvasok ki. Ha azt tenné, nem lenne igaza.

– Olyan ez, hogy István úrnak is igaza van, meg nekem is. Mert ma is úgy gondolom, hogy a sokfelé ágazó szaktudományok között a természetes összetartozást kifejező kapocs valójában csak a matematika lehet.

– Hogyan alakult ki benned a matematika szeretete? Emlékszel az első hatásokra?

– Az első nagy élmény Sopronban ért, a József Nádor Műegyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karán. Ott voltam hallgató a negyvenes évek elején. Sok jeles professzor tanított, közülük is kiemelkedett egy egészen kivételes ember, az ábrázológeometria-tanárunk.

– *Hogy hívták?*

– Staszinak. Becsületes nevén Stasney Albertnek, aki Selmecbányán végzett és csaknem négy évtizedig vezette az ábrázoló mértan, illetve az ábrázoló geometria tanszéket Sopronban. Maga az ember és az ábrázoló geometria is elbűvölt. Heti négy órában, hat óra gyakorlattal tanultunk ábrázoló geometriát, ez elég sok. Staszi vadász, ahogyan mi, diákok hívtuk, belénk sugallta, elhitette velünk, hogy milyen szép és mennyire alapvető tárgy az ábrázoló geometria. Amikor egy alakzatot merőleges vetítősugarakkal két síkra vetítünk, majd a síkokat egymásba forgatjuk, s mindez változatlanul hagyja a geometriai alakzat több tulajdonságát. Ezzel a módszerrel megtanulunk belelátni a térbe, technikai feladatok gyors megoldásának új világát teremtve. Staszi beszélt a történelmi előzményekről, a francia forradalomról, a mérnökképzésre létrehozott Ècole Politechnique hatásáról a matematika alakulására. Beszélt az új matematikai szemléletvilág kialakítójáról, Gaspard Monge-ról és tanítványáról, Jean-Victor Poncelet-ről, aki oroszországi fogságában minden segédeszköz nélkül kidolgozta a központi vetítés elméletét, a projektív geometriát. Stasney professzor megmutatta, hogy a projektív geometria mennyire összefügg az ábrázoló geometriával, a képsíkok egymásba forgatásával. Azután pedig a projektív geometriának már a képsíkok sem kellenek, hanem számokkal, arányokkal, a kettős viszonnyal mindazt ki tudja fejezni, amit mi az ábrázoló geometriában tanultunk. Staszi úgy magyarázott, hogy megértettük, az ábrázoló geometria nem valamilyen határszéli területe a matematikának, hanem egyenesen a szíve. Aki odafigyelt, márpedig én nagyon figyeltem, annak ez megvilágosodott. Minden előadásán ott voltam, remek jegyzeteket készítettem.

– *Megmutatnád?*

– Valaki elkérte, s ahogyan az mifelénk gyakorta megtörténik a kölcsönvett értékes könyvekkel, rögtön zsebre is tette. Azóta sem került elő.

Az ábrázoló geometria talán azért juthatott annyira közel hozzám, mert másik nagynagy szerelmem Piero della Francesca, a korai reneszánsz itáliai festészetének mestere, aki csodálatosan alkalmazta műveiben a perspektívát.

A projektív geometria később, már a hatvanas években szerzett nekem újra nagy élményt, amikor Kerékjártó Béla könyvét fordítottam angolra. De az egy külön történet.

– *Mondd el most, kérlek!*

– Kerékjártó Béla (1898–1946) a szegedi, majd a budapesti tudományegyetem professzora, Akadémiánk tagja volt. Legfontosabb dolgozatait a topológia klasszikus formájáról írta. A nagy rendszeralkotók közé tartozott, több kötetre tervezett művével a geometria egészét szerette volna áttekinteni. Csak az első kettővel készült el, *Az euklidesi geometria elemi felépítése* és a *Projektív geometria* kötetekkel. Ezek franciául is megjelentek, először a második kötet, 1966-ban, Párizsban. Kerékjártó ebben a projektív megfeleltetések csoportstruktúráiból vezeti le a projektív geometriát. Az Akadémiai Kiadó a *Projektív geometriá*t angolul is szerette volna kiadni, Rényi Alfréd ajánlására engem bíztak meg a fordítással. A francia kiadásból dolgoztam, rendesen megcsináltam, tisztességesen kifizették a munkámat, ám a kötet sajnos nem jelent meg. Amilyen marha voltam, erre nem számítottam, a fordításból nem őriztem meg másolatot. Nagyon sajnálom, mert a későbbi munkámhoz jól jött volna. Sok hülyeséget elkövettem ezenkívül is, mert az ember járatlan ebben a világban. Erre nem tanított meg a Staszi vadász, hogy vigyázni kell, különösen, ha emberekről van szó.

– *Milyen idős volt Stasney professzor, aki ilyen nagy hatást gyakorolt rád?*

– Az ötvenes éveit taposta, fiatalemberként részt vett az első világháborúban. Ott maradandóan megsérült az egyik keze. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy krétával, vonalzóval láttatóan szép ábrákat rajzoljon a táblára. Stasney professzor a gyakorlati órákat is nagyon fontosnak tartotta. Mindig bejött a gyakorlatainkra és ott is

maradt. Mindenkit végigjárt, nézte, hogyan dolgozunk. „Na, kolléga úr, azt hiszi, hogy ez így jól van?" – kérdezte. Aztán behúzott egy vonalat a rajzba. S attól az egy vonaltól világos lett minden. Csak egy vonal, s az ember máris belelátott a térbe. Mert ő tudta, hogy hová kell azt a vonalat húzni! Ez engem lenyűgözött. Előadásaiban ugyanez a világosság, tisztaság mutatkozott meg, minden órája a ragyogó értelem tündöklése volt. Meglehet, nem volt nagy tudós, voltak nála sokkal nagyobbak, de pedagógusként kevesen lehettek előrevalóbbak. Hajdú Endre, aki a tanársegéde volt, írt róla egy szép tanulmányt.

– Szüleiddel Debrecenben laktatok. Hogyan kerültél Sopronba, az ország másik végébe?

– Szüleim Debrecenben, a református egyház iskoláiban tanítottak. Édesapám, Vekerdi Béla a Református Kollégiumban, édesanyám, Király Ilona a Dóczi Leánynevelő Intézet polgári leányiskolájában. Baltazár püspök, aki kivételesen remek ember volt, az egyházban jó munkát végző tanároknak és papoknak ingyenes telkeket osztott a Nagyerdő melletti üres területen. Itt kapott apám is egy telket és épített rá anyámmal szép kis házat. Nem úgy van az, ahogyan a népdal hirdeti: „Erdő szélén nem jó lakni." Gyerekként igenis nagyon jó erdő mellett lakni! Akkoriban minden szabadidőnket az erdőben töltöttük. Szüleink, Jóska öcsémmel együtt, egész kiskorunktól vittek minket az erdőbe, tanítgattak, milyen ott az élővilág, és meséltek arról, hogy a fák odvaiban is laknak élőlények. Később, amikor már a szomszéd gyerekekkel bandába verődve jártuk a Nagyerdőt, váltig kerestük az odúkban az ott lakó kis törpéket, de soha nem leltünk rájuk. Talán ez ébresztette fel bennem a kritikai szellemet.

A Nagyerdő világa teljesen magával ragadott. Keresztül-kasul bejártam útjait, ismertem és szerettem fáit, virágait. Élmény volt az erdőn keresztül húzódó Donga-árokban játszani, ami úgy keletkezett, hogy a katonák onnan ásták ki a homokot a lőterük építéséhez. Az árokban idővel csodálatos növényvilág fejlődött ki. Érdeklődésem középpontjába került az erdő, a növénytan. Eldöntöttem, erdész leszek. Édesanyám egyik kedves kolléganőjének, Majerszky Klára néninek lánya a híres orvosprofesszor, Sántha Kálmán felesége lett. A professzorról és dicsőséges tetteiről már gyermekkoromban sokat megtudtam anyám és Klári néni beszélgetéseiből. Anyám nagyon szerette volna, ha orvosnak tanulok. Én azonban már elhatároztam, hogy Sopronba megyek, erdőmérnök leszek.

– Nem könnyű időszakban tanultál Sopronban. Leckekönyvedet 1942. szeptember 10-i dátummal nyitották meg. Jócskán benne voltunk akkor már a háborúban.

– Már a húszas, harmincas években elkezdődött ez a magyar dzsentroid fasizmus a korlátozásokkal, a zsidótörvényekkel, melyek ronda ügyek voltak. Később átváltott véres terrorrá. Amikor Sopronban egyetemre jártunk, bizony már pokoli idők jártak. S akkor a diákság körében, anélkül, hogy bárki szervezte volna, kezdett kialakulni egyfajta csendes ellenállás a rettenettel szemben. Amikor a németek bevonultak Magyarországra, és Sopronban, a Széchenyi téren levették az országzászlót, akkor mi, a Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar hallgatói összegyűltünk, és szép, rendezett sorokban elvonultunk előtte, tisztelegtünk a zászló helyének.

Különben volt ott egy diákegyesület, amelyben Varga Domokos jelentős szerepet játszott. Lapot is szerkesztett, úgy hívták, hogy *Bástyánk*. Dombi már akkor is jeleskedett a lapszerkesztésben és a cikkírásban. Ott ismerkedtem meg vele, nem véletlenül jöttünk mi össze. Ő már felsőbb évfolyamba járt, firma volt, amikor én baleknak, vagyis elsőévesnek odakerültem. Rögtön a pártfogásába vett, mindig megvédett, ha valaki rossz szemmel nézett rám.

– Miért, mi baj lehetett veled?

– Ott sem szűntem meg hangoztatni németellenességemet. Sopronban nagyon sok német anyanyelvű ember élt, akik különös nyelven beszéltek, nem éppen goethei németséggel. A legtöbbjük különben nagyon tisztességes, derék magyar ember volt, de bizony,

egy részük vastagon benne volt a fasiszta megmozdulásokban. Nyugodtan mondhatom, a diákköri mozgalmunkban erős antifasiszta érzület élt, amit professzoraink nagy része csendben elnézett, sőt támogatott.

– Néhány éve együtt mentünk Nagyenyedre, a híres Bethlen Gábor Kollégiumba. Élesden áthaladva tudtuk meg tőled, hogy 1944-ben ott szolgáltál erdészgyakornokként. Erdélynek az a része akkor már visszakerült Magyarországhoz.

– A nyári gyakorlat hozzátartozott a képzésünkhöz. Kiírták, hogy hol fogadnak gyakornokot, az élelmesebbek Székelyföldre mentek, én ott se nagyon ügyeskedtem, maradt nekem Élesd. Nagyon hasznos volt az ott eltöltött idő. Az erdőműveléstan-professzorunktól, Roth Gyulától is rengeteget tanultunk, bebarangoltuk a Sopron környéki erdőket, de más az, amikor egy erdőmérnök mindennapi munkájába a helyszínen tanulunk bele. Kijártunk a Bihar-hegységbe a fakitermelésekhez, a Vlegyásza, a Vigyázó alatt letáboroztunk, ott aludtunk a szabad ég alatt. Felmértük a kitermelésre váró famennyiséget, számoltuk a köbmétereket. Remek foglalatosság volt, együtt a román fiúkkal. Az alapszavakat megtanultam románul, mert ők, bár értettek magyarul, az adatokat románul diktálták be. Megértettem őket, így gyorsan jóban lettünk.

Feladatunk kellemetlenebb része volt, amikor a parasztok tulajdonában lévő közösségi erdőkből kellett fákat rekvirálnunk. Ők korábban egymás között szétosztották az erdő fáit, mindenki tudta, melyik az övé. Nekünk azokat kellett bejelölnünk, amiket kivágnak és elvisznek. Amikor Élesdről kirendeltek a szomszéd községbe, emlékszem, beszédet tartottam. Azt mondtam: „Emberek, nem tudom, melyik fa kié, ezért jöjjenek velem néhányan, mutassák meg, melyik a szegény emberé, melyik a gazdagé. Mert én csak a gazdagét jelölöm meg." Tisztességgel végigjártuk így együtt az erdőt, magyarok és románok vegyesen, ők közben tájékoztattak: „Mérnök úr, ezt a fát ne bántsa, ez nagyon szegény emberé!" Utána több házba is bevittek, bort adtak, hálálkodtak: „Mérnök úr, maga annak ellenére, hogy mérnök, rendes ember." Nem szoktam én az italt, gyorsan berúgtam, alig bírtam hazavánszorogni.

Másnap hívatott Gavra bácsi, a főnök: „Na, Lacika, pakoljon, mehet haza, átvezényelték Pestre." – Miért, Gavra bácsi, nem dolgoztam jól? – értetlenkedtem. Azt válaszolta: „Mit gondol, Lacika, azt hiszi, tarthat itt kommunista szónoklatokat? Hol él maga?"

– Mert meghagytad a szegények fáit?

– Gondolom, mondhattam még ott nekik egyet s mást, amikor már kissé leitattak. Hogy milyen nagy marhaság irtani az erdőket meg egyebeket.

– Elvégezted végül a soproni egyetemet?

– Nem fejeztem be.

– Miért nem?

– Annak is megvan a története. Olyan, hogy magam sem nagyon hiszem el. Jöttek ezek a borzasztó idők, amikor olyan kiváló professzornak, mint Kövesi Antal, sárga csillaggal a mellén kellett megjelennie az órákon. Gyalázat! Ez őt is nagyon bántotta, de minket is. Ráadásul lángolóan magyar érzésű, nagy tudású ember volt. Elsőrendű könyvet írt, azóta is őrzöm, sokat forgatom. Nézd meg, itt van a *Szilárdságtan és gyakorlati példák gyűjteménye*. Látod, hogy milyen jól megmutatja ebben az ábrázoló geometria sokféle hasznosítását? Rettenetesen felháborított, hogy ezzel a szerény, kedves, finom emberrel ezt megteszik.

Véleményemet nem rejtettem véka alá, jártattam a számat, és hát persze, a diákok között is akadtak besúgók… Amikor azután Szálasiék hatalomra kerültek, akkor az egyik nyilas érzelmű fiú, aki még a kevésbé elvakultak közé tartozott, félrehívott és megsúgta, rákerültem a megsemmisítendők listájára!

– Komolyan?

– Igen, és azt tanácsolta, gyorsan tűnjek el, amíg lehet. Hát eltűntem Sopronból. Később tudtam meg, hogy rövidesen keresni kezdtek. Kollégiumi társamat, akivel együtt laktam, néhány napra bevitték, vallatták, hogy mit tud, hol vagyok. Végül elengedték, mert bebizonyosodott, hogy semmit sem tud, ráadásul a maga módján enyhén németbarát is volt. Mit ad isten, a háború után Debrecenben ő lett az erdőfelügyelőség igazgatója. Jött hálálkodni nekem: „Lacikám, ezt neked köszönhetem!" Mármint a nyilasok börtönében töltött néhány napnak az igazgatói kinevezést.

– Sopronból hazamentél Debrecenbe?

– Igen, de nagy kerülővel. 1944 szeptemberében már sűrűsödtek a bombatámadások, eltartott egy ideig, míg vonattal felvergődtem Budapestre. Egy darabig nagybátyámnál húztam meg magam. A főváros ostromát ott éltem át Vekerdy Tamás édesapjánál és édesanyjánál, egy sárga csillaggal megjelölt ház pincéjében. Akkor már akasztották az utcán a katonaszökevényeket. Nem volt kellemes érzés, én is megijedtem. Szerencsére nem tartott sokáig, rövidesen felszabadult Budapest. Vekerdy Tamás szépen megírta mindezt a *Családom történeteiből* című könyvében. Zavart, hogy a nyakukon élek ezekben a szűkös időkben, fogtam a zsákomat és kimentem a Déli pályaudvarra, amikor még nem zárult be teljesen Budapest körül az ostromgyűrű. Tamás édesanyja, Annus néni, ez a nagyszerű asszony, az életét kockáztatva utánam jött és szabályszerűen leszedett a vonatról. „Laci, ne bolondulj meg! Ahol négy embernek jut egy kis paszuly, ott az ötödiknek is marad. Ne álszenteskedj!" – perelt velem. Szót fogadtam neki és visszamentem…, mert nagyon szerettem.

– A háború után miért nem tértél vissza Sopronba befejezni az egyetemet? Csak egy éved volt hátra.

– Amikor a front elvonult, egyszer még visszautaztam Sopronba, hogy hazahozzam a holmimat. Mindenem megvolt, semmit sem loptak el, a szállásadónőm is visszafogadott volna, mégis, valami nagyon nem tetszett ott nekem. Beszélgettem a kollégákkal, a hallgatókkal, a kvesztori hivatalban dolgozókkal. Valami kimondhatatlan, furcsa érzés kerített a hatalmába, nem tudtam pontosan megfogalmazni, hogy mi lehetett.

– Rossz érzés volt?

– Nagyon rossz. Az egyik kollégám azzal fogadott: „Ugye, te már nem vagy kommunista?" Azután láttam, hogy a számunkra oly fontos diákszövetségben olyanok töltenek be vezető szerepet és vallják magukat kommunistának, akik korábban nagyon nem voltak azok. A hivatalban is a régi emberek ültek.

– Váltottak egyet! Oly gyakran lát ilyent az ember.

– Igen, persze, meg akartak maradni ebben a másik világban is. Nem voltak hívei az új rendszernek, csak úgy tettek, mintha azok lennének. Debrecenben nem ezt láttam. Ott Sántha Kálmán professzor rektorsága alatt megindult egy komoly tisztulási folyamat. A fasiszta professzorokat kiközösítették. Sántha előtt nem állhatott meg olyan ember, aki a legcsekélyebb módon is részt vett a disznóságokban.

– Egyszóval hazatértél Debrecenbe.

– Igen. Anyámnak is örök vágya volt, hogy orvos legyek, Sántha professzor pedig 1945 elején azonnal felvett orvostanhallgatónak. Még évet is beszámítottak, fizikát és kémiát sem kellett már hallgatnom. Boleman professzornál, Sopronban letett fizikavizsgáim Debrecenben is értéket jelentettek. Mindjárt a kórbonctannal, kórszövettannal kezdtem, azokat nagyon szerettem. Hamar átkerültünk a belgyógyászatra, ez a medikus életének roppant érdekes pillanata. Amit addig csak a könyvek leírásaiból ismert, az most ott áll előtte a maga valójában: a beteg ember. Ez döbbenetes pillanat. Odamegyünk hozzá, nézegetjük, kopogtatjuk, diagnosztizáljuk.

– Az orvosi egyetemet azután már elvégezted.

– Igen, és szerencsés ember voltam, mert Petrányi Gyula professzor mellé kerültem, akit akkor neveztek ki a II. sz. Belgyógyászati Klinika élére. Ott szerettem meg úgy a betegeket, mint annak idején az erdőt.

– Egy akkor ott tanuló medikus, Szállási Árpád visszaemlékezéséből idézek: „(Petrányi Gyula), a tősgyökeres pesti tanár munkatársait a helyi mezőnyből, főleg az akkor végzettekből válogatta össze. Mesteri szeme hamar megakadt egy kusza sörényű, szokatlanul széles homlokú, vékonydongájú doktoranduson, akinek lexikális tudásáról, matematikai képzettségéről és szépirodalmi műveltségéről legendák keringtek az egyetemen."

Itt az ideje, hogy visszatérjünk a matematikához. Debrecenben örök barátságot kötöttél egy kiváló matematikussal, Szele Tiborral. Hogyan ismerkedtetek meg?

– A debreceni Református Gimnáziumban Mester István tanított matematikára. S mint ahogyan azt Kántor Sándorné megírta a *Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban* című szép kis könyvében, Mester István világhíres tanítványa Szele Tibor volt. Nem csoda hát, hogy amikor Mester tanár úr megbetegedett, Szele Tibort bízta meg a helyettesítésével, aki remek előadó volt. Akkoriban a tanterv nem tartalmazta a differenciál- és integrálszámítást. Mester István és Szele Tibor olyan órákat tartottak, amelyek kimutattak a fizikára. Elmondták, hogy a fizika igazából meg sem érthető differenciál- és integrálszámítás nélkül. Tankönyvünkben, melyet egy derék református pap írt, ennek persze nyoma sem volt. Az osztályfőnökünk nyíltan meg is mondta: ez a tankönyv nagyon református, de a matematikát nem lehet megérteni belőle. Itt van inkább Mattyasóvszky Kasszián, egy bencés szerzetes tanár, aki ugyan nem kálvinista, de az ő tankönyvéből megérthető a differenciál- és integrálszámítás. Na, megvettem Mattyasóvszky könyvét, azóta sajnos az is elveszett, de bizony abból sem értettem meg a differenciálszámítást. Szele Tibort kérdezgettem erről, amikor helyettesítette Mester tanár urat. Csodálkozott, miért izgat engem annyira mindez. – Mert nagyon érdekel a modern fizika, a relativitáselmélet, érteni szeretném, ahhoz kell nekem a matematika – szabadkoztam.

– Hány éves voltál akkor?

– 18 éves lehettem. Mindez még a szellemi újjászületésem előtti időben történt.

– Szellemi újjászületés?

– Sarlóska Ernő kifejezése ez, aki ragyogó elme, nagy Bolyai-kutató volt. *Bolyai, a katona* című kitűnő tanulmányára ma is gyakran hivatkoznak. Ezt teszi közös barátunk, Ács Tibor is, aki azután továbbvitte, kiteljesítette Sarlóska munkáját, mivel neki már módja nyílt betekinteni a bécsi hadi levéltárban őrzött dokumentumokba.

Sarlóska Ernő mondta nagyon bölcsen, hogy az ember kétszer születik meg. Először, amikor a világra jön, másodszor pedig akkor, amikor ifjúvá válása során megszületik benne a szellem. Addig az ember csupán egy kedves, olykor gonosz kis élőlény.

– S akiben az istennek sem akar megszületni ez a szellem?

– Ott valami nagy baj történik. Az én második megszületésem a soproni éveimre esett.

– Édesapád, aki a debreceni tudományegyetemen is órákat adó matematika–fizika szakos tanár volt, nem tudott segíteni neked e kérdések megválaszolásában?

– Apám rettenetesen elfoglalt ember volt, rengeteget tanított, nagyon lelkiismeretesen. Ereje se, ideje se maradt arra, hogy velünk annyit foglalkozzon. Valahogyan nem jött elő, hogy nem értem a relativitáselméletet, s hogy ez engem mennyire bánt. Pedig apámat nagyon foglalkoztatták az új fizika kérdései, benne a matematikával. Írt is erről egy szellemes, kitűnő kis könyvecskét, az volt a címe, hogy *Határproblémák a fizika és a filozófia köréből*. Abban hosszan beszél a relativitás elméletéről, a kvantummechanikáról és a valószínűség-számítási megfontolásokról. Mindez beletartozott fő gondolkodási körébe, az akaratszabadság problémáiba, erről órákat tartott az egyetemen.

Apám lelkes tagja volt a Magyar Természettudományi Társulatnak, járt neki a *Természettudományi Közlöny*, hibátlanul megvolt minden évfolyama. Abban is megjelent összefoglaló írás a relativitáselméletről, elolvastam, de nem igazán értettem. Úgy éreztem, a relativitáselmélet csak matematikailag érthető meg. Matematikai elmélet, s ha szeretném megismerni, értenem kellene, mi a vektorfizika, mi a tenzorszámítás és még sok minden mást is, amit a matematikai kifejezések takarnak. Erről faggattam Szele Tibort később, már orvostanhallgató koromban. Azt mondta, hallgassam Varga Ottó professzor előadásait, aki világhírű szaktekintélye a felületi geometriának és az ezzel összefüggő tenzorszámításnak. Ők később, Rényi Alfréddal együtt, megalapították a rendkívül színvonalas *Publicationes Mathematicae* modern algebrai folyóiratot. Varga Ottó kitűnő előadásokat tartott, mindent meg is értettem belőle, ami a differenciálgeometriára, a felületek tulajdonságaira vonatkozott. Annak azonban az égvilágon semmi köze nem volt a relativitáselmélethez. Elmondtam ezt Tibornak is. Kértem, ajánljon nekem olyan könnyen érthető könyvet, ami kimondottan a tenzorszámításról szól. Említett is egy ilyet, csak az dán nyelven jelent meg, Zethraeus írta, nálunk nemigen hozzáférhető, mondta. – Jó, akkor hallgatom tovább Varga Ottót – válaszoltam.

– *Az orvoskarról jártál át az előadásaira?*

– Igen. Varga Ottó a Matematikai Intézetben tartotta az előadásait. Kevesen hallgattuk azokat, rajtam kívül mindig ott volt Prékopa András és Sós Gyula. Sokat beszélgettünk, ott lettünk jó ismerősök.

Néhány év múlva a derék aarhusi egyetem sok magyar medikust meghívott, azzal a céllal, hogy az orvostudomány gyakorlati részéből azokat, amit idehaza nem tudtunk elsajátítani, ott megtanuljuk. Így töltöttem én is egy nyarat Dániában. Akkor eszembe jutott Szele Tibor és a könyv, melyet nekem ajánlott. Teljesen ismeretlenül bementem a könyvtárba és megkérdeztem, megvan-e nekik ez a könyv: „Läroboh i vektor och affinorräkning." – Hogyne, kérem! – És ideadják azt nekem? – Természetesen! – mosolygott a könyvtáros. S ha már ilyen kedvesek voltak, kivettem egyúttal Kierkegaard-t is, mert érdekelt a dán irodalom, és ő nem nagyon volt meg Magyarországon.

– *Dánul olvastad a könyveket?*

– Igen, egyszerre olvastam Kierkegaard könyvét és a tenzorszámítást. A dán nyelv könnyen megérthető, ha az ember angolul és németül tud.

A Jylland-félszigeten, Aarhus mellett gyönyörű szép erdő feküdt. Csodálatos látvány, megragadó fényjáték, amikor az alacsonyan járó nap a lombozat alatt a törzsek között besüt az erdő szívébe. Ott nekidőltem egy fának és olvastam a könyveket. Igaza volt Tibornak! Abból a dán könyvből megértettem a tenzorszámítást. Gondold el, micsoda elme, milyen jó pedagógus volt Szele Tibor! Ő ugyan nem foglalkozott vektor- és tenzorszámítással, de tudta, hogy van erről egy jó dán könyv. Koppenhágában nyomtatták, 1946-ban. És Tibor 47-ben már tudott róla. Kincsként őrzöm a dán kölcsönzőcédulát! Attól kezdve, azt hiszem, megértettem a relativitáselmélet lényegét.

– *A matematikán kívül mi volt az, ami Szele Tiborral annyira összekötött?*

– Debreceni orvostanhallgató koromban rendszeresen hallgattam Karácsony Sándor előadásait, pedagógiáról, filozófiáról. Tiborral ott rendszeresen találkoztunk, ő is sokra tartotta, szerette Karácsony Sándort, aki csodálatos előadó volt. A nagy filozófusokról olyan érdekesen, meggyőzően, megnyerő kedvességgel beszélt, hogy rajongtunk érte. Főleg amit Kantról mondott, nekem az tetszett nagyon. Az egyetemi óráin kívül külön előadásokat tartott nekünk. Amikor vége lett a hivatalos előadásának és hazaindult ebédelni, mi csapatosan elkísértük, végig a Simonyi úton, kiéhezve figyeltünk szavaira, megvártuk, míg befejezi az étkezést, és gyakran hálásan elpusztítottuk a felajánlott finom ebédmaradékát.

– Karácsony Sándorról ilyen szócikkeket olvashat ma az ember: „A magyar filozófiai gondolkodás egyik legeredetibb alakja… Filozófiai alapgondolata szerint létezik egy sajátos magyar észjárás, és egy ennek megfelelő magyar világnézet, melyek a magyar társas-lélek megnyilvánulásai." Te hogyan látod, mi volt valójában a karácsonysándori gondolat?

– Az többrétű, nem egyszerű megfogalmazni. Nekem nagyon tetszett Karácsony Sándor gondolkozásának másikember-központúsága. Vallotta, hogy semmiféle foglalkozásból, legfőképpen a tanításból nem lehet kihagyni a másik embert. A pedagógusnak nem leszállnia kell a diák szintjére, hanem tudnia kell, hogy tanítványa miként gondolkozik. Mindig a másikat kell a szemem előtt tartani, hozzá kell idomulnom a megfogalmazásaimmal. Ez ragadta meg Szele Tibort is. Tanúsíthatom, ő ugyanezt tette, ettől volt ragyogó pedagógus.

Karácsony Sándor a magyarságot nem tekintette valamiféle különleges sajátosságnak. Minden közösség meghatározott és folyton változó környezeti körülmények között nő fel. Nincs állandó magyar, román vagy szerb tulajdonság. Nem lehet leegyszerűsítve kategorizálni az emberi tulajdonságokat. Az ember egy folyamat. Cselekvésében a tulajdonságok nem adottak, azok folyton változnak. Az élő nemzet is egy folyamat. Nincsenek tehát valamiféle ősmagyar, változatlan tulajdonságjegyek. Maga a társadalom állandó változás. Minden emberi közösség, minden élő közösség problémák és azok megoldásának folyamata. Ez az élet normális menete. Az állandó változás. Nagyon darwinista gondolatként hangzik, de így van.

– Szele Tibort és Vekerdi Lászlót tehát a hasonló értékek vonzották. Mondhatjuk, hogy ez a vonzalom barátsággá erősödött?

– Hogyne, nagyon erős szálak fűztek össze minket. Amikor tanárom volt, még nem betegeskedett. Osztályos orvos koromban már minden bajával hozzám jött, a tanítványához.

– Szele Tibor beteges alkat volt?

– Inkább érzékenynek, törékenynek mondanám. Könnyen megfázott, tüdőgyulladást kapott. Mint minden idegesebb ember, kissé hipochonder is volt. Jót tett neki, ha az ember egyszerűen megvigasztalta. – Ne szedd azt a sok fránya gyógyszert, pihenj egyet, meglátod, magadtól rendbe jössz! – ilyenekkel.

– Hallgatott rád?

– Igen, bízott bennem. Amikor a Petrányi-klinikán tanársegéd lettem, mint orvosnak nagyon jó hírem lett.

– Azt hallottam, hogy Szele Tiborral nagyokat síztetek a Mátrában, miközben naphosszat matekoztatok.

– Sohasem fogadtam el hálapénzt, a mi klinikánkon ez nem volt divat. Tibortól azt kaptam „hálapénznek", hogy mindig elvitt magával télen és kora tavasszal, amikor pihenni ment Mátraházára. Édesapja, Szele Miklós református teológiai tanár volt Debrecenben, ő szerzett neki helyet az ottani nagyon szép és kellemes protestáns üdülőben. Többször velünk jött Kertész Bandi, Tibor tanítványa. Tibor ott matematikára tanított, én meg őt sízni.

– Ilyen jól síeltél?

– Minket Cuna úr, a gimnáziumi tornatanárunk nagyon jól megtanított sízni a téli sítáborokban. Kárpátalja akkor került vissza néhány évig a magyarokhoz, ott, a Rahó fölött kitűnő síterepek voltak, a Mencsely meg a Sesul. A meredek hegyoldalakon jó kiképzést kaptam, ezek után a Mátra nekem már kiskutyának számított. Tibor csodálta, milyen jól megy nekem a sízés, kérte, tanítsam meg őt is. Ma is előttem van, amikor léceit felcsatolva nagy nehezen megindul a lejtőn, de előbb megforgatja a síbotját és nagyot kurjant: „Vigyázat, kezdő! Életveszély!" Tisztelte a másik embert, ahogyan azt Karácsony

Sándortól megtanulta, és figyelmeztette a veszélyre. Később szépen belejött a sízésbe. Nem ördögi mesterség az. Jól sízni nem könnyű, de kicsit jól, az nem nehéz.

– Szele Tibor fiatal kora ellenére akkor már nagy név volt a modern algebrában.

– Nyakig bele volt esve. S ahogyan azt tanítványa, Fuchs László akadémikus írta a *Matematikai Lapok*ban nemrég megjelent *Végtelen Abel-csoportok Magyarországon* című cikkében, Szele Tibor érdeme, hogy a múlt században jó néhány évig hazánkat tekintették az Abel-csoportok kutatási központjának. Tibor Debrecenben a modern algebrai kutatásaival egész iskolát teremtett, a végtelen Abel-csoportok elméletében világhírnévre tett szert. Az ötvenes évek elején a magyar Abel-csoport iskola a virágkorát élte. Tibor nemcsak remek kutató, hanem nagyszerű tanár is volt. Nagyon világosan és szépen fogalmazott. Emlékszem, egyszer egy mátrai sízés közben nevezetes írásáról, a *Kombinatorikai vizsgálatok irányított teljes gráffal kapcsolatban* című cikkéről beszélgettünk. Jó, jó, mondtam neki, de ez nem algebra. – Nem algebra? – nézett rám csodálkozva. – Dehogynem, nézz csak ide! Megállt, le se csatolta a sílécét, papírt és ceruzát vett elő, és ott rögtön a kérdést szépen átalakítva mindent megmagyarázott, még azt is elmondta, hogy tulajdonképpen az ábrázoló geometria is felírható ilyen algebrai formában.

Nézd meg, itt vannak a magyarázó jegyzetei, megőriztem.

– Szele Tibor sajnos nagyon fiatalon, 37 évesen elhunyt. Hogyan élted meg a halálát?

– Borzasztó fájdalommal. Kegyetlenül szenvedtem miatta. Részben ez volt az oka annak, hogy otthagytam az orvosi pályát.

– Mik voltak az előzmények?

– Nagyon nehezen beszélek erről.

– Valamit mégis mondj róla.

– Szele Tibor Karácsony Sándornak nemcsak az egyetemi előadásait látogatta, hanem eljárt azokra a szemináriumaira, jobban mondva beszélgetésekre is, melyeket a hívő protestáns gyülekezeti tagokkal folytatott. Karácsony Sándor sok mindenben eltért a hivatalos református egyház tanításaitól. Nem is szerették az egyház elöljárói, azonban végképp nem szerették őt az oroszok és a megszálló hatóságok magyar kiszolgálói.

Egyszer aztán megjelent Szele Tibornál egy magas rangú ÁVH-s tiszt és arra kérte, segítse a munkájukat. Valamennyi matematikát ő is tanult, mondta, tiszteli a professzort, nem akar neki kellemetlenséget okozni, neveket sem kér tőle, hogy kik járnak Karácsony Sándorhoz, és azt sem, miről beszélgetnek ott. Csak hát, értse meg a professzor, nekik kötelességük a rendszeresen összegyűlő csoportokat figyelni. Nem kér tőle mást, csak azt, hogy időnként találkozzon vele, beszélgessenek a matematikáról, meg Karácsony Sándor elméletéről, mert nagyon érdekelné, mi is a Karácsony-féle szocializmus lényege. Karácsony Sándor különben nem volt az új rend ellensége. A református egyházra néha sokkal csúnyábbakat mondott, mint rájuk.

Na, akkor most mit csináljon Tibor? Nagyon megviselte, nyomasztotta ez a helyzet. Nem tudta túltenni magát rajta.

– El tudom képzelni. Mi lett végül?

– Kalmár László akadémikus, a szegedi tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára felajánlotta, jöjjön el hozzájuk Szegedre.

– Állást ajánlott Szele Tibornak?

– Igen, persze. Kalmár László kedves embere volt a pártnak, abban magas tisztségeket is betöltött, nem okozott neki gondot, hogy ezt elintézze.

– Tehát egyfajta védőszárnyat vont volna Szele Tibor fölé?

– Pontosan. Debrecenben nem volt ilyen jellegű ember. Varga Ottót például egyenesen fasisztának tartották. Nem volt ő az, de hát kétségtelen, németbarát volt. Kalmár és Szele kölcsönösen nagyon szerették egymást, Tibor is jó ötletnek tartotta a Szegedre költözést.

1955 márciusában Szegeden Kalmár László 50. születésnapjának megünneplésére készültek. Megegyeztek, hogy Szele Tibor is eljön akkor Szegedre, előadást tart, ez megkönnyíti az átvételét. Igen ám, de az elutazása előtti napokban újra kereste ez az ÁVH-s, fel-alá sétálgatott Tiborral a hideg, szeles utcán, amitől ő megfázott és súlyos influenzával ágynak esett. Elhívott, kérdezte, mit csináljon.

– *A szorult helyzetéről is tudtál?*

– Hogyne, korábban azt is elmesélte nekem.

– *Barátként akkor mit tanácsoltál neki?*

– Hogy menjen Szegedre, ott megmenekül ettől a helyzettől. Kalmárt nagyon derék, rendes embernek ismertem, ő is járt Karácsony Sándornál. Ragaszkodott Tiborhoz.

– *Aki most beteg lett és barátja újabb tanácsára várt.*

– Rettentően nagy bajban voltam; most mit mondjak neki? Legszívesebben azt tanácsoltam volna, hogy ne utazzon, a hideg vonaton súlyosbodhat az influenzája, tüdőgyulladást kaphat. Csakhogy, ismerve a helyzetét, ezt ilyen határozottan nem mondhattam meg neki. Pedig meg kellett volna tennem. Megtiltani, hogy elmenjen, rábeszélni, meglesz az az állás később is, az előadása nélkül is. Tibor úgy döntött, mégis elmegy. „Majd jó melegen felöltözöm" – nyugtatott. Szegeden azután a megfázása súlyosbodott, influenzás agyhártyagyulladás lett belőle, és hiába kezelték az ottani klinikán, néhány nap múlva meghalt.

– *Mit éreztél akkor?*

– Teljesen összetörtem. Tibor temetésére eljött Kalmár László is Debrecenbe. Én ott szabályszerűen zokogtam. Elmondtam Kalmárnak, felelősnek érzem magam a halála miatt. Határozottan meg kellett volna neki mondanom, hogy márpedig szó sem lehet az utazásról. Kalmár látva, hogy mennyire szenvedek, később írt nekem egy szép nyugtató levelet, ma is őrzöm. Várj, megkeresem neked.

– *Ismét Szállási Árpádot idézem: „Évfolyamunk az 1952/53-as tanévben hallgatott belgyógyászati előkészítést, azaz propedeutikát a Petrányi-klinikán, így Vekerdi tanársegéddel akkor találkoztam először… Később eltűnt a nagyerdei klinikateleprő l. Mondták, hogy felkerült a fővárosi onkológiai intézetbe, valamint Németh László vonzáskörének ő lett a tudománytörténész társbolygója." Miért hagytad ott a klinikát?*

– Jaj, ezt nagyon bonyolult lenne megválaszolnom.

– *Sükösd Mihály erről egyszerűen azt írta, hogy „sokat ígérő tudományos pályát hagyott ott, mert nem maradt ideje eleget olvasni."*

– Részben, de olvastam én nagyon sokat, orvosi könyveket is. Emlékszem, megvettem a méregdrága francia belgyógyászat tankönyvsorozatot, hogy naprakészen tájékozódjam. Több havi fizetésem ment rá. Engem azonban valahogyan mindig más is érdekelt. Ami érdekes volt, az nem tudott nem érdekelni. A jó szakembernek kell lenni annyi önfegyelmének, hogy ami nem tartozik a szakmája körébe, bármennyire érdekes is, az ne foglalkoztassa. Belőlem ez, talán Karácsony hatására, teljesen hiányzott. A fizikusban a másik embert láttam, egyszerűen nem hagyott nyugodni, ha őt nem értettem. Zavart, hogy vannak másik világok, amelyekhez nemigen konyítok.

– *Világunk ezerszínű, nem lehet mindenhez érteni. Neked nem a XX. században kellett volna születned, korábban egy ember jobban átláthatta a nagy egészet.*

– Áh, nem, sose láthatta át! Az csak mese. Igaz, mindig voltak emberek, akiket olykor még a saját tudományuknál, a maguk bölcsességénél is jobban érdekelt a másiké. Valahogy ez a *másik* nekem a kulcsszó. Ezért akartam megismerni Einsteint, így jöttem bele a kvantumelméletbe. S akkor valaki azt mondta nekem: „Jók, jók ezek a könyvek, de olvasd el Diracot, ő az igazi! A többiek is segítenek, de az igazi matematikai megformulázást Dirac adja." Nem nyugodtam, végül Szele Tibor segítségével sikerült megszereznem Dirac könyvét. Mindjárt lefordítottam magyarra, de eszembe se jutott, hogy kiadót keressek neki.

– Az orvostudományban is megtalálhattad volna ezeket a kihívásokat, melyeket az újabb és újabb esetek teremtenek.

– Nem, nem. Ott egyszerűen fellapoztam a francia orvosi enciklopédiát és a többi szakirodalmat, s azokból megnyugodva diagnosztizáltam a betegeim baját.

– Jó hírű fiatal belgyógyász voltál, megindultál felfelé a ranglétrán…

– Igen, éppen ki akartak nevezni adjunktusnak.

– Akkor pedig mi volt a baj?

– Nem is tudom… Valahogy elvesztettem az önbizalmam. Meguntam Debrecent, és a családomban sem találtam a helyem. Kimondom a lényeget: nem voltam családfőnek való.

– Hogy jön ez ide?

– Úgy, hogy tisztességes orvos is csak jó családfőként lehettem volna.

– Miért? Magyarázd már meg nekem. Biztos vagyok abban, hogy több olyan kiváló orvos van, aki nem a jó családfő mintaképe.

– Csakhogy azokat nem tartottam jó orvosoknak.

– Benned annyi megértés van a másik ember iránt, annyi szociális érzékenység, segítőkészség az elesettekért. Ki legyen jó orvos, ha nem az ilyen ember?

– Az elején még nagyon tetszett, hogy meg tudom gyógyítani a betegeimet. Örömömet leltem abban, hogy segíthetek. Azután jöttek a különböző esetek, amikor hiába próbáltam mindent megtenni, mégsem segíthettem, a beteg meghalt. Ez rettenetesen megviselt. Magamat hibáztattam, kutattam, mit tehettem volna még érte.

Kétségek között vívódtam, nem voltam elégedett se magammal, se a magánéletemmel, se a körülményekkel, se az orvoslással. Valami nagy-nagy elégedetlenség fogott el.

– Nem kellett volna várnod a döntéssel, néhány hetet, hónapot? Az életben sokszor van úgy, hogy az embernek mindenből elege lesz és csapot-papot otthagyna. Ilyenkor kell összeszorítani a fogunkat, és várni egy kicsit.

– Persze, hogy várni kellett volna. Nem csak egy hónapot.

– Amúgy, mai szemmel visszatekintve, nem hoztál rossz döntést akkor. Ha orvos maradsz, Vekerdi László valószínűleg nem válhatott volna azzá az intézménnyé, amit ma jelentesz nekünk. Sokan nyertünk akkori döntéseddel, igaz, sok beteg pedig veszített vele.

– Nem, nem! Nem olyan nagy tudomány a belgyógyászat. Csak jó szív kell hozzá, meg némi hozzáértés és a gyógyszerek hatásának pontos ismerete.

Nem tudom, ki veszített akkor, de úgy gondolom, legfőképpen én és az egész kis családom. Mert ugyan szépen kietikáztuk a döntésemet, de mint minden etika, a Spinozáét (és részben Kantét) kivéve, ez is önigazolás. Debrecenből menekültem. Azért menekültem, mert sajnos a klinikán újra szerelmes lettem. Menekültem ebből a konfliktusból, hogy ne robbanjon szét a családom. Szüleimet, feleségemet és lányomat ugyanis nagyon szerettem. Apámat kiváltképpen, s általa a hódmezővásárhelyieket. A következményeket aztán már ismered…

Nem tudom, hogy jól döntöttem-e akkor. Az biztos, hogy ma már bánom. Késő bánat, nem szeretek rágódni rajta, már úgyis megette a fene!

(folytatjuk)

A világ, ha osztrák

Nehéz megjósolni, vajon ténylegesen véget ért-e a „nehéz" jelzővel ellátott osztrák irodalom azon vonulata, amelynek reprezentatív képviselői nem kevés publikációval rendelkeznek immáron magyar nyelven is. Nem mintha világosan látnánk már, miben áll Thomas Bernhard, Elfriede Jelinek, vagy mondjuk Peter Handke nyelvi nehézsége és „kihívása". De tény, hogy Bernhard a legnagyobb klasszisává lett az osztrák irodalomnak, alfája és omegája egyben, akit 1989-ben bekövetkezett halála óta már számos epigon próbált hiába túlszárnyalni. Tény az is, hogy Jelinek 2004-es Nobel-díja nemzetközileg a legmagasabb erkölcsi és esztétikai elismerését jelentette annak az írásművészetnek, amely a legkülönbözőbb formákban identitás-, ideológia-, nyelv-, szubjektum-faggatózást hajtott végre a hatvanas-hetvenes években, előbb provokatív-kísérletező módon, majd a nyolcvanas évektől saját nyelvi fellegvárába visszavonulva. S az is tény, hogy a 2007-ben 65. születésnapját ünneplő Peter Handkénak nem csupán összegyűjtött verseit és esszéit adta ki a Suhrkamp kiadó (*Die morawische Nacht* című új regényével együtt), de megjelent a műveihez és a műveit értelmező szakirodalomhoz egy szó szerinti *Peter Handke Szótár* is. A szótárban rögzítve minden egyes Handke-szöveg leírásához, értelmezhetőségéhez hasznos kulcsfogalom, melyek az ismétlés sajátos szabályai szerinti nyelvi univerzumot felölelik. Hogy például mit értünk fáradtság alatt, ha elértük azt az állapotot, amelyben jogosan kezdhetünk neki aznapi Handke-olvasmányunknak. Jelinek, ugyancsak tavaly, legújabb regényét saját honlapján tette közzé, nem kívánva bekerülni a publicitás média által gerjesztett rosszhiszemű kavalkádjába.

Mert közben itt van máris néhány új név: Franzobel, Arno Geiger, Thomas Glavinic, Wolf Haas, Paulus Hochgatterer, Daniel Kehlmann, az úgynevezett fiatalok, igaz, már negyven körüliek. Évente, kétévente újabb és újabb könyveik jelennek meg. Abszolút olvasható irodalmat írnak, legtöbbjük igencsak kritikusan viszonyul nagynevű, „olvashatatlan" elődeihez. Négy-öt könyv után persze még nem beszélhetünk paradigmaváltásról, de mintha mégis ennek lennénk tanúi. Régi műfajok új nyelvi köntösben, krimik, szerelmi történetek, művészregények, középpontban a média szubjektumalakító mechanizmusa, eszközként az irónia, és jó adag pofátlanság. Mindenesetre, ahogyan megszokhattuk a nagy elődöktől is: megbízható és rendszeres jelenlét. A gyerekeim irodalma, mondaná Wendelin Schmidt-Dengler, az osztrák irodalom vezető kritikusa. A középgeneráció névsora, amely hébe-hóba magyarul is ismerős lehet: Josef Haslinger, Robert Menasse, Christoph Ransmayr vagy Gerhard Roth is minduntalan jelen van a könyvpiacon, de immáron a nagy (és kimenő?) szövegirodalom képviselői és a (betörő?) next generation között. Ők az elbeszélés modern műfajátiratának nagy formátumát keresik egyfolytában, az elbeszélés egészérvényűségét igyekeznek némi modern utóérzéssel visszajátszani. Nem egyszerű életművek, melyek magyar olvasói részről még inkább felfedezésre várnak.

A Szegedi Tudományegyetem Osztrák Irodalom és Kultúra Tanszéke idén 15. éve biztosítja intézményi hátterével az osztrák–magyar felfedező munkát. Összeállításunkban az elmúlt időszak hallgatói-oktatói műhelymunkáinak részleges eredményeiből válogatunk. Arany Mihály az osztrák középgeneráció egyik legismertebb elbeszélőjéről, *Az utolsó világ* világsikerét is jegyző Christoph Ransmayrról értekezik, Belák Henriett pedig az új generáció ugyancsak világhírnévre szert tett képviselőjének, *A világ fölmérése*t publikáló Daniel Kehlmannak a pályaívét mutatja be: világokat – a világban.

Bombitz Attila

Arany Mihály

„A valóság osztható”

Valóság és megismerés Christoph Ransmayr regényeiben

Christoph Ransmayr a mai német nyelvű, posztmodern irodalom egyik kiemelkedő alakja, akire a megfontolt írás jellemző, és ezt regényeinek megjelenési évei is mutatják: *A jég és sötétség borzalmai (Die Schrecken des Eises und der Finsternis)* 1984-ben, *Az utolsó világ (Die letzte Welt)* 1988-ban, *A Kitahara-kór* (*Morbus Kitahara)* 1995-ben jelent meg.[1] A művek egyes fejezetei a motívumok szintjén is gondos, aprólékos szerkesztésről, nagyfokú nyelvi kidolgozottságról, megformáltságról tanúskodnak. A három regény olyan közös jegyeket hordoz, amelyek lehetővé teszik a művek közötti bizonyos rokon vonások megállapítását. Ilyen értelemben a hasonló motívumok mentén a regények egymás „folytatásainak” vagy variációinak is tekinthetők, a művek párbeszédet folytatnak egymással.

Ransmayr regényvilágában a valóság többszörösen kitalált: többször elbeszélt világok alkotnak párhuzamosan futó szálakat. Részben posztmodern jegyként is értelmezhető, hogy a regényvalóságok általában szövegek alapján szerveződnek. A (fő)szereplőnek – és rajta keresztül az olvasónak – gyakorta kell választ találni arra a kérdésre, hogy a regény világán belül mit tekint valóságnak, illetve számot kell vetni azzal, hogy a valóság mely szeletét képes látni. A szereplők, miután szembesülnek szövegbe integráltságukkal, elbeszélt voltukkal, megpróbálják feltérképezni és újra megalkotni a szövegtöredékek által őrzött valóságot.

A ransmayri regénypoétika kulcsfogalma a *világ kitalálása, feltalálása*. Ransmayr *A világ kitalálása*[2] című beszédében számos írói alaptézis lelhető fel,[3] és az első két

---

[1] Ransmayr legújabb „regénye”, amely tizenegy évnyi várakozás után 2006-ban jelent meg *Der fliegende Berg* (A Repülő Hegy) címen, műfaji meghatározatlansága folytán nem képezi jelen dolgozat tárgyát. Az itt megadott dátumok az eredeti és első megjelenés évére vonatkoznak. *A jég és sötétség borzalmai* című regény 2003-as magyar kiadása több fordítási pontatlanságot is tartalmaz, ezért az idézeteket, ha az adott szöveghez létezik más fordítás (így Ransmayr, Christoph: *A jég és sötétség rettenetei.* [részletek] [ford. Bombitz Attila és Karsai István]. In: Tiszatáj 1999/6., 34–45. – a továbbiakban Ransmayr 1999a), aszerint, ha nem, akkor általam módosítva adom meg.

[2] Ransmayr, Christoph: *Die Erfindung der Welt. Rede zur Verleihung des Franz-Kafka-Preises.* In: Wittstock, Uwe: *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 198–204.; illetve magyarul: Ransmayr, Christoph: *A világ kitalálás*a (ford.: Bombitz Attila). In: Jelenkor 1999/6., 563–565. – a továbbiakban Ransmayr 1999b.

[3] Vö. Mosebach, Holger: *Endzeitvisionen im Erzählwerk Christoph Ransmayrs*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2003, 47–48; 51.

regény kimondottan erre az alapgondolatra játszik rá. Az író e „poétikai vázlatában" a megismerés nyomait is megtalálhatjuk. Ransmayr írásművészete és az abból kiolvasható valóságkoncepció *a valóság újraelbeszélése* köré szerveződik. Ezt tükrözi *A jég és sötétség borzalmai* Mazzinijának gondolatjátéka, valamint *Az utolsó világ* is:

„Rómából, a szükségszerűség és az értelem világából száműzetve, a költő [Ovidius] a Feketetengernél mesélte végig a Metamorphosest, *a kopár partvidéket, ahol fázott és honvágytól szenvedett, az ő partvidékévé változtatta, és az ő alakjaivá azokat a barbárokat, akik üldözték, és Trachila magányába taszították."*[4]

A regény világa és a befogadó által olvasva (újra)teremtett világ az, ami elvezet egy szövegben „létező", szubjektumban leképeződő valósághoz, ami az olvasáson keresztül válik megismerhetővé. *„Ez a perspektíva [amiből a szerző az irodalmi alkotást szemléli] […] nem tiszta irodalmiként jellemezhető. Tematikus magja* a valóság narratív formába történő átvitele".[5]

Az irodalmi művekben gyakorta találkozunk olyan leírásokkal, amik követni látszanak a valóságnak azt a felfogását, ami egy, a szubjektum által megélt, átélt, illetve abban leképeződött valóságfogalommal vet számot. Eszerint valóság az, amit a szubjektum a maga számára valóságként definiál, pontosabban annak él meg. A ransmayri regényekben az olvasó valamelyik szereplő valóságán át „látja" a mű világát (ami nem feltétlenül jelent énelbeszélőt, hanem arra vonatkozik, hogy a figura/figurák perspektívájából értelmezhetjük az eseményeket, például *Az utolsó világ*ban Cotta, *A Kitahara-kór* esetében pedig a három főszereplő nézőpontjából). *„A valóság osztható"*[6] – a mindenkori olvasat szerint is. Ransmayr regényei egy szövegalapú valósággal vetnek számot: olvassuk a valóságot, (re)konstruáljuk a jelenként, létezőként megélt és megismert világot. A ransmayri regényekben felmerül a szövegben való (tovább)élés, létezés kérdése annak tudatában, hogy egy speciális szövegvilágban vagyunk, aminek megvannak a saját törvényei.

A művekben az egyes szövegek – *A jég és sötétség borzalmai*nak naplószövegei, *Az utolsó világ Metamorphoses*-töredékei, *A Kitahara-kór* nemzetiszocializmushoz kapcsolodó narratívái – szerepeltetése a megismerés, illetve a valóság rekonstruálhatóságával szembeni erőteljes kételyt is kifejezi. A megismerés olvasatunkban *látás.* A (valóság)látás, ami az első két regényben implicit módon, a szövegek és a valóság átvitt értelmű olvasásának egyfajta szinonimájaként értelmezhető, *A Kitahara-kór* szövegvilágában domináns motívummá válik mind konkrét, fiziológiai értelemben, mind pedig úgy, mint a nem tisztán látás sokrétű metaforája.

Ransmayr írásművészetében fontos szerepet kap az *ismétlés* és a *hiány,* a(z „el)veszés" motívuma. *A jég és sötétség borzalmai* Mazzinije a Payer–Weyprecht-expedíció útját ismétli meg, a történet énelbeszélője pedig az eltűnt Mazzinit követi a szövegek síkján. *Az utolsó világ*ban Cotta az elveszett Ovidius nyomában jár, az ő útját, és egyben a *Metamorphoses* szövegét ismétli meg, olvassa és – a szerző-olvasó határvonal elmosódásával[7] – újra-

---

[4] Ransmayr, Christoph: *Az utolsó világ* (ford.: Farkas Tünde). Budapest: Maecenas,1995, 274.

[5] Mosebach 2003, 43–44; ford. és kiemelés tőlem, A. M.

[6] Ransmayr 1999a, 43.

[7] Ld. Bombitz Attila: *Mindenkori utolsó világok. Osztrák regénykurzus.* Pozsony: Kalligram, 2001, 194.

írja azt. *A Kitahara-kór* regényvilága a szereplők által megosztott valóságok révén egy *Nachkriegszeit* sajátos olvasatát adja.

Általában nem, vagy csak nehezen tudnak elvonatkoztatni az elemzők attól, hogy *A Kitahara-kór* „történelmi hátterét" ne a második világháborúval azonosítsák. A több ponton elcsúsztatott adatok, a nemzetiszocializmus néven nem nevezése ellenére a recepció a második világháború utáni időszak modelljét olvasta rá a regényre,[8] és nem tudott eltekinteni az azonosítás kényszerétől a fikcionalitás jogosultságával szemben, noha Ransmayr *A jég és sötétség borzalmai*ban maga kérdőjelezi meg a dokumentatív olvasatok érvényességét. A negatív formába átültetett utópia, ami egyfajta elszabadulást jelent a rögzült német identitásképtől, egy általánosabb beszédmód jogosultságát is célozza.

A ransmayri regények a valóságábrázoláson keresztül jelölik ki a megismerés határait. A művek rájátszanak a szöveghagyományozás problémájára, a valóság (re)konstruálhatóságának határaira, töredékességére. A regényvalóságok három durva anyag (az északi *jég*, Tomi *vas*városa és a *kő*fejtő), valamint extrém tér-idő koordináták mentén ábrázolódnak. Az első két regény közvetlen módon a szövegek és a valóság között nyit dialógust. A textusok töredékeiből felépülő regényvalóság fiktív teret kínál az eltűnésre; a kereső, megismerő ember gesztusát megjelenítő elbeszélt szereplők felismerik és meglátják szövegvalóságuk határait. Az egyes keresések összekapcsolódnak a figurák identitásválságával, a szubjektum elégtelen öndefiníciójával. Mazzini mint örökös azért kezd bele utazásába, hogy meg-, illetve kitalálja helyét a valóságban, gyermekkora egy történetének mintegy újraelbeszélésével. Bering hasonlóan zavaros valóságban él, amennyiben már nem tartozik a háború nemzedékéhez, de a lassan és nehezen körvonalazódó békében való életre alkalmatlan. Cotta története is – akárcsak Mazzinié és Beringé – köztes valóság, ami a racionális Rómától szakad el, és a mitikus Tomiba próbál integrálódni. A neve, közvetve identitása megkeresésére induló római a mű végén a helyét jelöli ki a mítosz szubjektív olvasatában. Az utolsó jelenet egy másik olvasatban a szubjektumnak a mitologikus térben való feloldódását is jelentheti: Cotta énje a hang „üres hordozójává" válik.

A szakirodalomban megvan az igény a ransmayri regényvilágot összekötő nézőpont megtalálására. Mosebach monográfiájában a végidő-víziókat teszi meg átfogó közös elemmé a művek között.[9] A szerző fejezetről fejezetre végigvezeti az egyes regényeknél a „végidő"-problémát és az antropológiai kritikát. Ezt is érvényes nézőpontnak tekinthetjük, jóllehet kizárólag ezt a vonalat domináns és átfogó elemzési szempontként kiemelni leegyszerűsítésnek tűnik. Bombitz az *„utolsó világok" paradigmáját alkalmazza a művekre, ahol „a világ természetszerűleg egyszerre első és utolsó, mivel mindenkori, hiszen bennük valóság keveredik a képzelettel, hogy általuk váljék belakhatóvá az olvasott írás lehetséges világa. Az európai kultúra(r)omlás sorozatának lehetséges világaiban a mindenkori maradék szubjektum számára a világ azért utolsó, mert mindegyikőjükre vár a maga utolsó világa."*[10] Fröhlich a

[8] Ld. pl. Spitz, Markus Oliver: *Erfundene Welten – Modelle der Wirklichkeit. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* (Epistemata; Würzburger wissenschaftliche Schriften; Reihe Literaturwissenschaft; Band 524 – 2004). Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann GmbH, 2004.

[9] Mosebach 2003.

[10] Bombitz 2001, 55.

szubjektumok eltűnését tartja a három regényt összefogó, domináns motívumnak, aminek kifejtésekor utal megismerés- és kultúrkritikai összefüggésekre is.[11] A posztmodern megismerést vonja be a Ransmayr-elemzésekbe többek között Kiel,[12] Gelhoff a valóság helyét keresi, szintén főként a második regényre koncentrálva.[13] A valóságábrázolás és a megismerés elsősorban a széles értelemben vett látás problematikáján keresztül a három regény közös alapmotívumokból táplálkozó, lényegében egymás variánsainak tekinthető olvasatot ad. Ez a perspektíva ugyanakkor nem ellenkezik az eddigi érvényes nézőpontokkal, sőt azokhoz számos ponton kapcsolódik, és képes az integrálásukra.

1. Párhuzamos valóságok

Az elbeszélői síkok komplexitása ellenére *A jég és sötétség borzalmai*nak a cselekménye tűnik a legegyszerűbbnek, mégis, már ebben a regényvilágban találunk néhány olyan, a megismeréshez kapcsolódó alapgondolatot, amelyek a későbbi regényekben is domináns szerepet játszanak.

A történet főszereplője, Josef Mazzini egy bécsi származású kárpitos és egy trieszti miniatúrafestő nő gyermeke. *„Az anya – született Scarpa – első elbeszéléseiben a világ lapozgatható képeskönyv volt."*[14] A Scarpa család, valamint Itália hőseinek, felfedezőinek történetei szolgálhatnak alapul Mazzini későbbi gondolatjátékához. Itt, ezek között találkozik először dédnagybácsikájának, Antonio Scarpának a történetével, aki matrózként részt vett az 1872–74-es északi-sarki osztrák–magyar expedícióban. Mazzini egy könyvkereskedő, Anna Koreth lakásán szervezett összejöveteleken fejti ki gondolatjátékainak (*Gedankenspiel*) lényegét:

„Történeteket, cselekménysorokat és eseményeket talál ki, feljegyzi őket, és végül megvizsgálja, a távoli vagy a közeli múltban léteztek-e valaha fantáziaalakjainak valós *elődei vagy megfelelői. […] Játék a valósággal. Ő mégis abból indul ki, hogy bármit is fantáziál, annak valamikor már meg kellett történnie."*[15]

„[…] egy üres világban játszódó, kitalált dráma sokkalta valószínűbb és elgondolhatóbb, *mint egy trópusi kaland, melynek kitalálásakor a sokszínű természet hatásával és egy idegen kultúra rítusaival kell számolni."*[16]

Az utóbbi idézet a valószínűség és az *elgondolhatóság* kritériumait is bevonja a gondolatjátékba (amelyek általában egy modellképzésben is szerepet játszanak – leegyszerűsí-

---

[11] Fröhlich, Monica: *Literarische Strategien der Entsubjektivisierung. Das Verschwinden des Subjekts als Provokation des Lesers in Christoph Ransmayrs Erzählwerk.* Würzburg: Ergon Verlag, 2001.

[12] Kiel, Martin: *Nexus: postmoderne Mythenbilder – Vexierbilder zwischen Spiel und Erkenntnis; mit einem Kommentar zu Christoph Ransmayrs „Die letzte Welt"*. Frankfurt a. M.; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1996.

[13] Gelhoff, Esther Felicitas: *Wirklichkeit hat ihren eigenen Ort – Lesarten und Aspekte zum Verständnis des Romans Die letzte Welt von Christoph Ransmayr.* (Modellanalysen: Literatur). Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 1999.

[14] Ransmayr 1999a, 37.

[15] Uo., 38.

[16] Uo., 39.

tett tényezők közötti akciók és reakciók viszonylatában). *„Játék a valósággal”*, a lehetséges és a szükséges, a valós és a valószínű határainak átlépése, illetve megkérdőjelezése áll az *„immanens poétika”*[17] hátterében. Ezek a ransmayri írói koncepció alaptételeit is képezhetik egyben. A fiktív és dokumentáltan valós szövegek közötti dialógus a „kitalált” és a „valós” kategóriák között az elbeszélt történetre vonatkoztatva reflexív módon *komplementer* – vagyis nem egymást kizáró, hanem inkább kiegészítő – viszonyt tételez. Az elbeszélő sík beszédmódja folyamatos szkepticizmussal reflektál a fiktív és a reális határok elmosódására.

Mazzini – és egyúttal Ransmayr is – kijátssza a potencialitást, vagyis a lehetőséget, a lehetségességet; játszik a fikció és a valóság, a *kitalálás/feltalálás (Erfindung), az utólagos elmondás (Nacherzählung)* és a *bizonyíték* fogalmakkal. Ennél azonban a regény történetében egy magasabb asszociációs szinten többről is szó lehet. Mazzini ugyanis nemcsak játszik a lehetségessel, hanem mintegy kijátssza azt az elrendelttel szemben. Gondolatjátékai nemcsak egy adott történetet akarnak először a *lehetőség*, azután pedig a *valóság* mentén megragadni, hanem Mazzini ebben a gondolatjátékában *újraírja* az expedíció történetét, és magát egyszersmind beleírja abba. Josef Mazzini a *kereső* ember, aki – mint a későbbi utalásokból kikövetkeztethető – magát akarja megtalálni egy történetben. A háttérben élettörténete, gyermekkora bizonyos szálai működhetnek. A második fejezetben ezt olvassuk róla:*„A* jobb jövőre *hivatott örökös hamarosan nem csupán az apai elvárásoknak, de minden előírásnak hátat fordított.* Különc *lett.”*[18] Anyja történeteket mesél neki, az apa azonban szétrombolja a „mesét”, a történetet (a „mítoszt”): *„A kárpitos nem szívesen hallgatta a történeteket […]. Lucia hőseit dühösen* idiótáknak, *Nobilét olykor* fasisztának *nevezte […].”*[19] Mazzini szembeszáll az „eldöntöttel”, és nem akarja elfoglalni az örökösnek elrendelt helyet (ld. uo.). Helyette Bécsbe költözik, és kitalálja a maga történetét.

Három elbeszélői sík reprezentálja az 1872–74-es felfedező vállalkozás háromféle olvasatát. Mazzini az expedíció történetét olvassa és találja ki újra, az anonim elbeszélő pedig mind a felfedezőutat, mind Mazzini gondolatjátékát meg akarja fejteni. Az expedíció története szövegalapú – a naplók adnak támpontokat a valóság olvasásához. Ehhez képest a másik két sík metaszintnek tekinthető. A mű cselekménye felfogható az elbeszélői szálak egymásba fonódásaként is: az anonim (én)elbeszélő Mazzinivá, ő pedig az 1872–74-es expedíció egyik tagjává változik. Ebben az értelemben egyfajta „önfeloldásról”, illetve „énfeloldásról” beszélhetünk: Mazzini egy múltbeli alakban, az elbeszélő pedig Mazziniban oldódik fel: *„[…] hiszen az ő munkáját végeztem, az ő fantáziáiban mozogtam, oly kényszerűséggel, mint egy táblajáték figurája.”*[20] Mazzini története két elbeszélői sík közé ékelődik be: egy történelmileg bizonyítható és dokumentált történet és egy megélt jelenben történő keresés között (re)konstruálódik Mazzini utazása. Az elbeszélő északisarki vállalkozása során, hogy végigjárja a közel száz évvel korábbi expedíció útját, a nyomtalanul eltűnt Mazzinit keresi annak feljegyzéseiben, naplótöredékeiben. Mazzini története „köztes történet”: két valóság között, illetve azokból, azok mentén (re)konstruált utazás. Mindeközben egy alapvető *narratívahiánnyal* kell számolnunk: lényegében

[17] Fröhlich 2001, 54.

[18] Ransmayr 1999a, 36.

[19] Uo., 37.

[20] Uo., 40.

nincs ugyanis olyan pont, ami Mazzini eltűnésében orientálódásként szolgálna. Amiről/akiről pedig nincs narratíva, akitől nincs szöveg, annak a története a homályba vész – az (már) nem is létezik.[21] Mazzini befejezi úti naplóját (*Az üres oldalak ideje* című fejezet[22]) – ily módon eltűnik a történetben. Az elbeszélő levonja a következtetést: *„Mazzini halott volt. Halottnak* kellett *lennie."*[23] Ugyanakkor a napló befejezése pozitív jelentést is hordoz: *„Azt mondom: aki megtalálta a helyét, nem vezet többé útinaplót."*[24] Mosebach ezért Mazzini útját identitáskereső vagy „identitásképző utazásként" értelmezi.[25]

Két lényeges kérdés fogalmazódik meg: visszaadható-e, megfejthető-e Mazzini története, és (re)konstruálhatók-e az expedíció eseménysorai a résztvevők naplótöredékei alapján?[26] Az elbeszélő bevallja: ismerte Mazzinit, de ez nem jelenti azt, hogy ki tudja zárni a rendezés önkényét a történet összeállításából. Összerendezi a talált jegyzeteket, a homályos pontokat, az üres helyeket feltételezésekkel, sejtéseivel tölti ki – ily módon azonban szükségszerűen is belekerül a fikció a történetbe: *„Mazzini elutazását ekkor úgy látom, mint a valószínűségbe való átváltást a valóságból."*[27] A fiktív szöveg reflektál saját magára. Az egész történet olvasható megismeréskritikaként is: a naplók szövegei nem összerakják a valóságot, hanem létrehoznak egy másikat, ezen keresztül mind Mazzini, mind pedig az anonim elbeszélő kitalálja és újra elbeszéli a valóságot.

A regény a valóság-valószínűség paraméterei mentén épül fel. A Payertől, Weyprechttől, illetve az expedíció más résztvevőitől idézett naplóbejegyzések, az Északi-sark felfedezőiről szóló fejezet a történetírás lehetetlenségét célozza meg, ami az események valós elbeszélhetőségének kétségeit tükröző nyelvben is megmutatkozik. A makroszintű elbeszélés (főleg a kitérő fejezetek, pl. felfedezőkről) és a kiválasztott expedíciótörténet „mikrotörténet-írása" erőteljes kontraszthatást kelt.

A szövegek, az elbeszélt történetek egy sajátos szövegvalóságként a valóság egy (narratívába átvitt) síkját képezik. Mazzini eltűnése értelmezhető úgy, hogy megtalálta a helyét egy történelmi expedíció részben általa, részben az anonim elbeszélő által kitalált párhuzamos történetében, de az eltűnt körül keringő elbeszélésekben, már-már „mítoszokban" ő nem él, nem élhet tovább, sőt előbb-utóbb ezek a történetek tüntetik el végérvényesen a világból: „Tovább *ilyen elbeszélésekben még senki sem* élt."[28] Ugyanez a probléma az expedíció elbeszélői síkján is megjelenik: az élettelen *„senkiföldek"*, jeges szigetek felfedezésétől az expedíció résztvevői dicsőséget, hírnevet várnak – azt, hogy majd azokban a hőstörténetekben, amelyek utazásukról, felfedezéseikről szólnak, nevük, dicsőségük tovább él. Az előbbi sorok rámutatnak ennek hiábavalóságára: senki nem él tovább ilyen történetekben, azok kitalált, sematizált, mitizált alakjai nem egyenlők a felfedezőkkel; szenvedéseiket, áldozatukat ezek a szövegek nem őrzik, és nem adhatják vissza. Payer és Weyprecht figurális oppozíciójában az egyik oldalon egy

---

[21] Vö. Kibédi Varga, Áron: *A narráció formái és határai.* In: Tisztáj 2005/9., 79–87.; ide ld.: 80–81.

[22] Ld. Ransmayr, Christoph: *A jég és sötétség borzalmai* (ford.: Váróczi Zsuzsa). Pécs: Alexandra, 2003, 218–226.

[23] Ransmayr 1999a, 40.

[24] Ransmayr 2003, 219.; ford. módosítva tőlem; A. M.

[25] Vö. Mosebach 2003, 87.

[26] Vö. Bombitz 2001, 192–193.

[27] Ransmayr 2003, 57.

[28] Uo., 11.

„romantikus hőstípus"[29], míg a másik oldalon a tudást, ismeretet kereső kutató alakja rajzolódik ki. Payer tervei – mint a szélességi rekord megdöntése, illetve a polgárok tiszteletének kivívása, az örök hírnév elnyerése – a történet során közvetetten, a regény végén viszont közvetlenül is hiábavalónak, értelmetlennek bizonyulnak. Az expedíció szárazföldi parancsnoka, aki nem tudta elérni és teljességében meghódítani az Északi-sarkot, végül festeni kezd – az ismeret(elmélet) helyét átveszi az esztétika. A regényben található képek is, mintegy a szerző „metagesztusaként", a szövegek és a képek közötti kontraszthatásra játszanak rá. Az értéktelennek bizonyuló felfedezett föld csendje a közelgő háború zajának ellenképe lesz, és előrevetíti *Az utolsó világ*ban kibontakozó ember nélküli képet. *„Állítom: a néma most jön rá, hogy mégis paradicsomot fedezett fel."*[30] Weyprecht tudományos kutatásai, fáradozásai a felmérhető felmérésére és a *„megmérhetetlen mérhetővé tételére"* is eredménytelennek bizonyulnak. A valóság nem mérhető – a való rekonstruálhatóságának és megragadhatóságának lehetetlensége fejeződik ki több szinten is a műben, miközben mégis megszületik a vágy a világ meghódítására,[31] ha a reális térben nem kivitelezhető, akkor majd a mitikusban, a szövegek szintjén.

A szkepszis, a kritika jelenléte és a szöveg alapján rekonstruálható (illetve rekonstruálhatatlan) történet az olvasót is bevonja a megismeréssel folytatott játékba.[32] A valóságlátás szempontjából olyan jelenséget emel ki a regény, amit a *megismerés paradoxonának* is nevezhetünk. Az expedíció tagjai naplójukban – közeledve az Északi-sarkhoz és megzavarodva a nap járásától – egy norvég városba, Tromsöbe történő megérkezésük napját hárman (Brosch, Payer és Kirsch) háromféle dátummal látják el. Az elbeszélő mégis azt mondja, elfogadja mind a három dátumot: *„Mert egy nap valós csak annak az embernek a tudatában lehet, aki azt át is élte"*[33], illetve: *„Mert egy nap soha nem lehet valóságosabb, mint egy olyan ember tudatában, aki azt átélte."*[34] A paradoxon pontosan az, hogy nem létezik a szubjektumtól független, illetve attól eltávolítható valóság, hanem csak szubjektumok által meg-/átélt, azokon átszűrt valóságok vannak: *„a valóság osztható"*. Aki megéli a valóságot, az közvetít leghitelesebben, ugyanakkor éppen ő nem rendelkezhet külső (vagy egyszerűen csak más) nézőponttal, ugyanis az adott világ összes törvényének alá van vetve észlelése, egész valója. Az adott valóságdarabot a naplótöredékek hivatottak reprezentálni, de az újraalkotás elbeszélői síkján a szövegek szerzői nincsenek jelen. Az empirikus valóságkép felszámolódik.[35] A felfedezés, feltérképezés és a névadás a valóságban való orientálódás, az ahhoz való kötődés gesztusát fejezi ki. A név mint az ismeret jelölője definiálódik – az addig ismeretlen földdarab felfedezése után Ferenc József-föld lesz. Az elbeszélő Mazzini füzeteit, kéziratait is elnevezi: *„Úgy bántam a feljegyzésekkel, ahogy országával, névtelen öblökkel, fokokkal és szorosokkal minden felfedező bánik – elkereszteltem őket. Semmi se legyen névtelen."*[36] *Az utolsó világ* Cottája is neve megkeresésére indul egy újból felfedezett világban, amely kijelöli az ő helyét is a szövegvalóságban.

---

[29] Fröhlich 2001, 57.

[30] Ransmayr 2003, 250.

[31] Vö. Fröhlich 2001, 60.

[32] Uo., 57.

[33] Ransmayr 1999a, 43.

[34] Ransmayr 2003, 37.

[35] Vö. Fröhlich 2001, 54.

[36] Ransmayr 2003, 169.

A regényvalóság figurák szerinti osztódását jelzik azok a mondatok, amelyekben a jégnek a valóságra való metaforikus kiterjesztését olvassuk: *„Mindegyikük egy másik jégből tudósított."*[37] Vagy a Mazzini elutazása előtti beszélgetések Anna Korethtel: *„Aztán mégsem tudnak egymásra figyelni, és mégis egész estén át beszélnek; mindegyikük egy másik jégből."*[38]

A regény komplex valóságábrázolása, ami a tér-idő koordinátákat megosztó elbeszélői síkokban és a figurák perspektívái szerinti szegmentálódásban is megmutatkozik, még összetettebb lesz azáltal, hogy implicit módon folyamatosan érezhető a regényben a valóság és a fantázia, vagy gondolatjáték közötti feszültség. Mazzini utazása előtt számos dologba belekezd, így például a szőnyegén keletkezett borfolt eltávolításába:

„Két, talán három hónappal öregebben ismét a szőnyegen fog térdelni, úgy, mintha a só kiszórása és eltávolítása között csak az a rövid időszak múlt volna el, ami efféle munkáknál rendesen eltelik, és mindarra, ami most még előtte van, úgy fog emlékezni, mint egy pillanatra."[39]

Mazzini elképzeli magát, hogyan fejezi majd be megkezdett tevékenységeit, miközben az elvégzett cselekvések és az elképzelt visszatérés közötti távolság minimálisra zsugorodik – mintha egy elképzelt valóságból próbálná meg magát visszafelé nézni. *„Azok a tennivalók, amelyeket elkezd, aztán félbeszakít, kapcsolóelemül szolgálnak majd neki ahhoz a valósághoz, amelyet éppen elhagy."*[40] Az elbeszélői szálak által körvonalazódó valóságok egymásra íródnak: Mazzini valóságában helye van az expedíció 19. századi történetének, az elbeszélőnek pedig mind Mazzini, mind pedig az expedíció történetére van *rálátása.*[41] A (re)konstruálódó szövegvilágok párhuzamosan futnak, azok párhuzamos olvasása zajlik, úgy, hogy közöttük térbeli-időbeli távolság van: az expedíció története képezi az alapot. Mazzini metasíkja az expedíció útjának követése, illetve ismétlése és kitalálva újraalkotása. Az elbeszélő, aki közvetve látja a Payer/Weyprecht-dokumentációt, és a Mazzini-történet egy részét, maga vallja be – mint idéztük –, hogy adott esetben a hiányzó adatoknál megpróbálja *kitalálni* a részleteket: ekkor azonban átvált a valószínűségbe. Az eltűnt köztes történetének vége az elbeszélő számára is a fikcióban vész el, Mazzini számára viszont az expedícióba való beleíródás valóságként definiálódik.

A szövegek alapján kibontakozó valóság felvetheti a szöveghagyományokban gyökerező kultúra legitimitásának a megismerés szemszögéből vett érvényességét. Ez a kérdés túlmutat a regényvalóságon, de szintén egy megismeréskritikai mozzanatnak tekinthető: mit őriznek a szövegek – fikciót vagy valóságot? Amennyiben fikciót, akkor egy fiktív szövegeken alapuló kultúra konstruálta „valós" világban élünk…

2. Felülírt valóság

*Az utolsó világ*ban a kereső alany Cotta, a római, aki elindul megkeresni a száműzött költőt, Publius Ovidius Nasót és művét, a *Metamorphoses*t. Tomi, „a koszfészek", a vas-

---

[37] Ransmayr 1999a, 43.

[38] Uo., 45.

[39] Ransmayr 2003, 61; ford. módosítása tőlem, A. M.

[40] Uo., 57.

[41] Az elbeszélő többször maga használja a látás kifejezést, például: *„Látom* [ti. Mazzinit – A. M.], *amint Anna Koreth lakásán azon igyekszik, hogy érthetővé tegye útját a Spitzbergákra […]"* (Ransmayr 1999a, 45.)

város nehezen nyílik meg a kereső előtt. Cotta Ovidius személyében Rómát keresi a barbár világban, és egy *világköltemény*t a világ peremén: szövegek vannak mindenhol. Kőkúpokba vésett, rongyokra írott mondatok; a vasváros lakóinak elbeszélései – Echo és Fama történetei, Arachne szőnyegei, Pythagoras homályos utalásai csakúgy szövegekké, narratívákká rendeződnek, mint ahogyan Tomi lakóinak sorsa, átváltozásai. A keresett szöveg, a *Metamorphoses, Az utolsó világ* előszövege mindvégig jelen van a regény egészében. Pontosabban annak a címe. Ovidius műve ugyanis nem az a szöveg, amit intertextuális vonatkozásként említhetünk. Ha elfogadjuk, hogy a *Metamorphoses* az átváltozásoknak mint történéseknek mintegy az eredetiét adó, egyben mítoszgyűjtő és mítoszkibocsátó szövegvilág; azzal is tisztában kell lennünk, hogy ez a szöveg nem egyenlő a (regényen kívüli) ovidiusi világköltéménnyel. *Az utolsó világ* című regény lapjain az események hátterében álló mítoszt tartalmazó *Metamorphoses* is újraíródik, akárcsak Cotta teljes valósága – az a szöveg, aminek részleteivel a római a regényben találkozik, az utolsó világ számára íródott, a „valódi" mítoszszöveg modifikációja, annak 15 könyvéhez írt 15 fejezet. *Az utolsó világ* maga és annak mitologikus hátterét adó szövege a szubjektív olvasaton keresztül konstruálódik és válik „valósággá".

Thomas Anz a szöveghagyományozással, közvetítéssel való játékról beszél.[42] Ugyanakkor a valódi szöveg töredékeiben mégis megjelenik a regényben. Ezenfelül úgy tűnik, mintha *Az utolsó világ* történései a *Metamorphoses* referenciái lennének és megfordítva: a szöveg irányító instanciaként, „megírt sorsként" tűnik fel, vagyis a mítosz valósággá válik.[43] A józan ész által észlelt (empirizmus-racionalizmus) események mitikus formába történő átvitele, mítoszban való leképeződése játszódik le. Ezért is indokolt a regény végén az ovidiusi repertoár. Mintha az író ezzel is jelezné: adott („valós", utolsó világbeli) esemény vagy alak a mítoszban hogyan ábrázolódik, íródik (változik) át, mintha az író alkalmazná a *Metamorphoses*re magára annak alapelvét: *„Semmi sem őrzi alakját."*[44] – a mítosz maga is átíródik az utolsó világban. A regény íve a racionális világképtől a mítoszig húzódik[45] – éppen ellentétesen, mint Ovidius műve. A *Metamorphoses* a valóság premodern, *Az utolsó világ* annak posztmodern olvasatának tekinthető.

Cotta Mazzinira nemcsak abban hasonlít, hogy rájön arra, hogy saját magát kereste mindvégig – és saját magát akarja megtalálni a regény végén. Egy elveszett mítoszvilág megkeresése és újrakonstruálása történik, hasonlóan, mint *A jég és sötétség borzalmai*ban. Ott a bécsi apa az, aki idiótáknak nevezi az anya által mesélt történet hőseit – mintegy demisztifikálja a narratívát. *Az utolsó világ*ban Augustus jelenik meg a mítoszt elűző, illetve „száműző", megsemmisítő szerepben, azzal, hogy Ovidiust (és a költészetet) száműzi az ész birodalmából.[46] A kereső rómainak fokozatosan kell szembesülnie azzal a problémával, hogy lassan elveszti a logika, a racionalizmus kontrollját az események felett. Ovidius megtalálása így egyben a józan ész és Róma megtalálását jelentené,

---

[42] Anz, Thomas: *Spiel mit der Überlieferung. Aspekte der Postmoderne in Ransmayrs* Die letzte Welt. In: Wittstock, Uwe (Hrsg.): *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 120–132, ide ld.: 120.

[43] Uo., 124; 126.

[44] Ransmayr 1995, 15.

[45] Vö. pl. Gelhoff 1999, 21.

[46] Vö. uo., 51.

miközben Cotta érzékeli azt, hogy ugyanúgy „köztes világba" került, mint *A jég és sötétség borzalmai*nak Mazzinije:

„Csak Battus kővé válása döbbentette rá, hogy az ő világa nem a vas-, de nem is az örök városban van, hanem valami köztes világban él, melyben a logika törvényei már nem látszottak érvényesülni, de más törvényszerűség sem érvényesült helyettük, melybe belekapaszkodhatott volna, és amely meg tudta volna oltalmazni a megőrüléstől."[47]

Ez a köztes világ a mítosz valósága. Az utolsó világ narratívakomplexum, amit a talált és elbeszélt szövegek alakítanak. Szöveg a szövegben: *Az utolsó világ* magában hordja a *Metamorphoses*t, pontosabban annak egy modifikációját. A regény mitikus síkja úgy emelkedik ki a reálisból, mindenkorra felülírva azt, mint a mű végén az Olümposz hegye – az istenek lakhelye, a mítosz születésének origója. A római korábbi ismeret(elmélet-)koncepcióját, ami mentén eddig próbálta értelmezni, megfejteni az eseményeket, „Gestaltswitch"-szerűen felváltja, felülírja egy másik valóságszemlélet. Cotta felismeri, hogy Ovidius mindent leírt: a város lakóinak életét, sorsát, átváltozását – következésképpen ő is benne van a könyvben, az ő sorsa is ott kell álljon valahol a szétszórt szövegtöredékek között: ennek megkeresésére indul a mű végén. A mítosz sorsképző narratívává válik. Itt megismétlődik a megismerési paradoxon: hogyan találhatná meg a szerzőt, ha ő maga benne van a könyvben?

Volker Hage Ovidius és Cotta között húz párhuzamot, illetve végez egyfajta részleges azonosítást.[48] Eszerint – *A jég és sötétség borzalmai*ban megismert elbeszélői síkok összeolvadásához hasonlóan – a regény végén Cotta átváltozott Nasóvá. Úgy gondoljuk, a *párhuzam(os valóság)* indokolt, a teljes azonosítást, vagy a szubjektumok Hage által elképzelhetőnek vélt egymásba csúszásának lehetőségét (Cotta = Naso = esetleg Christoph [Ransmayr]) azonban maga a szöveg cáfolja meg. Igaz, hogy a kétszótagú név megengedi a hármas lehetőséget, de *Az utolsó világ* befejező soraiban ezt olvassuk: „[…] *Cotta néha felhajította a köveknek ezt a két szótagot, és mindjárt válaszolt is: »Jelen!« [sic], ha kiáltásának visszhangja utolérte: mert amit így megtörten és ismerősen vertek vissza a falak, az a tulajdon neve volt."*[49] A párhuzamot azonban mégis termékeny gondolatnak találjuk, hiszen Naso írja meg Cottát (Ransmayr pedig újraírja Nasót), aki megismétli a költő útját, így sorsában koncentrálódik mindaz, amit Ovidius is egykor idegenként átélt, az az út, amit megjárt, azok a gondolatok, amikkel egy az akkori világ peremét jelentő város számára jelentett – az a megismerési paradigma, amelyen keresztül ő maga is *láthatta* a világot. A magány, az elzártság arra ösztönözte, hogy a saját költészetébe emelje száműzetésének helyét, a mítosz homályába ültesse kétségeit és félelmét, és köztük saját alakját, Cotta képére átformálva. Cotta elébe mehet sorsának, megkeresheti a zászlócskát, amin az ő neve áll, de Nasónak nincs meg ez a lehetősége. Legfeljebb annyit tehet, mint Mazzini: az általa *feltalált* valóságban, a kitalált szövegben eltűnik a történésből. Hasonlóképpen regisztrálhatjuk fokozatosan az egyes szereplők eltűnését, hiányát is. Az eltűnések egyszersmind sejtetnek egy eljövendő *menschenleeres Bild*, azaz *„ember nélküli*

---

[47] Ransmayr 1995, 210.

[48] Hage, Volker: Mein Name sei Ovid. Anmerkungen zu Christoph Ransmayrs *Die letzte Welt*. In: Wittstock, Uwe (Hrsg.): *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 92–99.; ide ld.: 99.

[49] Ransmayr 1995, 275.

kép/valóság/tér" elképzelést. Ez az ember nélküli kép tehát azt is implikálja, hogy Ovidius saját magát is eltünteti az utolsó világból/világban:

„Akkor aztán ő [ti. Naso] maga is belépett az ember nélküli képbe, sebezhetetlen kavicsként legurult a hányók oldalán, kormoránként elsuhant a hullámverés habjai fölött, vagy diadalmas bíbormohaként kuporodott a város egyik utolsó, eltűnőfélben lévő falmaradványára."[50]

Ez egyben a *kimerülés* és a *csönd* (posztmodern) jegyek megjelenését is jelenti. Az *„immanens poétika"*[51] Naso alakján keresztül íródik tovább, akinek emellett szinte prófétai szerep jut az Aeginárról mondott beszéde által a Hét nemzedékhez címzett stadionban, valamint a világvége-történet kapcsán: *„Naso felismerte a katasztrofális véget, mint senki más […]."*[52]

A regény két alapvető ismeretelméleti pólusát a káosz és a rend, a racionalitás és irracionalitás már részben utalt ellentéte képezi. Ez jelenti Róma és Tomi szembenállását, ugyanakkor a mítosz – ilyen értelemben a káosz, a be nem látható mitikus tér – győzedelmeskedik a racionalitás fölött. Róma száműzi a költőt, a költő viszont megteremti saját valóságát a világ peremén – Cotta racionális valósága feloldódik a mítoszban. Ezzel az arisztotelészi rendszerre emlékeztető elveknek, mint a szükségszerűség és a valószerűség, kivonására kerül sor. Tomi, Rómával szemben *antitézis*sé válik a regényben. Cotta megért valamit, a mítoszban *felismeri* a saját nevét, *„idézet-voltát"*,[53] illetve ráismer arra, hogy a neve ott áll az utolsó világ lakóinak nevei között; akárcsak Mazzini neve az expedíció névlistáján. A római elindul megkeresni az ő „nevének", sorsának, talán átváltozásának jelentését. A megismerési paradoxon egyik állításához hasonlóan az átélő szubjektum számára manifesztálódik a jelentés – az olvasó számára ez a kérdés valószínűleg nyitva marad. Ugyanakkor az olvasó bizonyos fokig maga is részévé válik/válhat az utolsó világ szövegvalóságának: *„Aki olvasni szeretne, annak magának is vállalkoznia kell az utazásra […]"*[54] Maga az Olümposz is, mint a mitikus tér valamiféle szilárd fundamentuma, pozitív motívumként, *„Cotta megismerési folyamatának koronájaként"*[55] értékelhető. A *látás* mint domináns nézőpont indokoltságát a regény sorai is nyilvánvalóvá teszik: *„Vajon Naso mindenkinek* más-más ablakot *nyitott elképzeléseinek világára, mindenkinek olyan történeteket mesélt, amilyeneket az* akart, vagy képes volt *meghallani és befogadni?"*[56] A befogadó részint maga is formálja a történetet,[57] *Az utolsó világ* az olvasás allegóriájának is tekinthető.[58] Az Olümposz eredetként való megjelölése, valamint a tény, hogy Cotta nem találta meg Ovidiust, indokolhatja a Volker Hage által is megfogalmazott

---

[50] Ransmayr 1995, 274.

[51] Fröhlich 2001, 54.

[52] Ransmayr 1995, 153.

[53] Kulcsár-Szabó Zoltán: *Kommentár helyett „hymen"? A metatextualitás felszámolása Christoph Ransmayr Die letzte Welt című művében.* In: Tiszatáj 1999/6., 66–83.; ide ld.: 74.

[54] Vogel, Juliane: *Letzte Momente/Letzte Welten. Zu Christoph Ransmayrs ovidischen Etüden.* In: Berger, Albert/Moser, Gerda Elisabeth (Hrsg): *Jenseits des Diskurses: Literatur und Sprache in der Postmoderne.* Wien: Passagen Verlag, 1994, 309–321; ide ld.: 310. (ford. tőlem, A. M.)

[55] Gelhoff 1999, 28.

[56] Ransmayr 1995: 188.; kiemelések tőlem, A. M.

[57] Vö. Anz 1997, 122.

[58] Kulcsár-Szabó 1999, 75; 80.

kérdést, hogy vajon ismét a regény elejére kerültünk-e.[59] Körforgás vagy a vége felől olvasható történet. *Az utolsó világ* egyébként is több különböző történelmi idő egyes elemeivel működik, de a gondolat, hogy a valóság „visszafelé" olvasható, jól mutatja a posztmodern regényvilág ismeretelméletileg komplex, esetleg cirkuláris, körkörös, vagy még inkább spirális voltát: mintha minden saját magába íródna át és vissza – Róma Tomiba, Naso Cottába, a *Metamorphoses* tűzből, parázsból való visszaolvasása stb.

Kevés olyan elemzőt vagy kritikust találni, aki a regénnyel kapcsolatban nem tér ki a világvége, apokalipszis és az ezekhez társítható morális kritika kérdéseire. Mosebach az *Endzeitvision*t egyenesen a három regény összefogó koncepciójaként tárgyalja. *Az utolsó világ* ember nélküli képe azonban részben meghaladja a hagyományos világvége, végítélet stb. asszociációkat. Echo, aki – nevének megfelelően – Naso visszhangja, meséli el a költő világvége-történetét. A farkassá vált emberiséget elpusztítja egy százesztendős felhőszakadás. Egyetlen emberpár marad életben – Deucalion és Pyrrha –, az általuk eldobott kövekből és kavicsokból születik meg az *„utódfaj"*:

„Minden kavicsból egy szörnyeteg! […] És ami ennek az elhülyült, uralomvágyó, farkasmohóságú nemnek iszapjából előkúszik majd, az ásványi szilárdságú új fajzatot, a bazaltszívűt, kígyószeműt, érzéketlent, szerelem nélkülit, ezt a gyűlölettelent, rokonszenvtelent, gyásztalant […] ezt nevezte Naso az igazi emberiségnek."[60]

A történetből kiolvasható morális vagy antropológiai kritika arra irányulhat, hogy a jövő fikcionalizálása mindig a jelent is értelmezi.[61] A kő mint az erkölcsi kritika alapja jelenik meg:

„[…] miféle anyag volna alkalmasabb a megtámadhatatlan méltóság, tartósság, sőt örökkévalóság megsejtetésére, mint az idő leggyorsabb változásaiból kiemelt, minden lágyságon és minden életen felülemelkedő kő?"[62]

Az élet élettelennel való meghaladása fogalmazódik meg. Az első idézet a *negatív* ábrázolás eszközeivel él: érzéketlen (érzék/érzés nélküli); szerelem, rokonszenv, gyűlölet, gyász nélküli – mindaz, ami hozzátartozik az *„emberihez"*. A bazaltszív képtelen a szerelemre, de képtelen a gyűlöletre is. *„Lenni vagy kővé lenni"*, ez lesz a kulcskérdés, a *„S(t)ein"-probléma.* A világvége-gondolatnál finomabb vagy árnyaltabb olvasata is lehet az *„ember nélküli képnek"*. Az emberrel maga az értelmező és megismerő tudat tűnik el, ami az emberi valóság megszűnését jelenti. Ha nincs szubjektum, nincs valóság. Az utolsó világ azonban nem semmisülhet meg: *„[…] ahogy a* Metamorphoses *tartalmazza a világ egész történetét, úgy lesz az* utolsó *világ: Tomi, Cotta, a Római Birodalom, az Idő és a Tér, a világtörténelem, szerző és olvasó* mindenkori utolsó *világává."*[63] Ez a világ magát mindig újrakonstruáló mítoszokból áll.

A mítoszok háttérében a félelem leküzdése áll – egy narratív formában történő győzelem a legyőzhetetlen fölött. Az utolsó világ átváltozásai általában a vigaszt

[59] Ld. Hage 1997, 99.

[60] Ransmayr 1995, 160.

[61] Ld. Mosebach 2003, 13.

[62] Ransmayr 1995, 148.

[63] Bombitz 2001, 194–195.

célozzák: gyilkosság, halál helyett madárként való elrepülés – a kegyetlen valóság (halál)félelmeinek elfedése. Ebből a nézőpontból Echo világvége-története egyfajta *„antimítosz"*-részletnek tűnik,[64] hiszen az egyedüllét, a magány, a félelem fejeződik ki benne: Pyrrha és Deucalion, az egyetlen túlélők egyedül voltak, és Cottáról is többször ezt olvassuk. *„Még mindig egy játék a félelemmel és annak ellenében."*[65] A mítosz a költői fantáziából (fantáziában?) valósággá válik.[66] Az ismeret(elmélet) itt bizonyos értelemben mégis más absztrakciós szintre helyeződik: *„A »posztmodern megismerés« odáig megy, hogy megérti, hogy valami olyat képes elbeszélni, ami elméletileg nem feltétlenül felfoghatóan tűnik […]"*[67] A regény ilyen módon az értelmezés problematikájának metaregényeként is olvasható.

Az utolsó világ több idősíkot, korszeletet mutat egymás mellett. Olyan elemek ezek, amik nem illenek az adott időbe – vagyis Ovidius száműzetésének, de sokszor még a Római Birodalom fennállásának idejébe sem –, gyakorta az adott helyre sem (film, busz, német katona stb.). A regényben átdefiniálódnak a Tér és az Idő hagyományos kategóriái, és egy többszörösen rétegzett szöveg törvényeinek rendelődnek alá. A textus egyes helyei adott tér-idő koordináták mentén megnyílnak, és bizonyos fogalmakhoz (pl. költészet, diktatúra) különböző történelmi idők paraméterei társulnak. A (fordított) anakronizmusokkal *párhuzam* állítható ma és tegnap közé, mintha a történések egyfajta általános karaktert nyernének: a történések elcsúsztathatók, *behelyettesíthetők* más korokba. Egyik korról vagy korhoz sem kapunk teljes képet, töredékekkel kell szembesülnünk, sőt az egész regény egy szövegtöredék-halmaznak tekinthető; s mégis, a töredéken keresztül mutat az egészre.[68] Az egyes időszeletek a teljesség igénye nélkül felsorakoztatva állnak az Idő helyett, a történelmi kor általános-egészleges lefedéseként. Ezt a jelenséget, írói technikát nevezhetjük *„totális poétikának"*, amennyiben elfogadjuk, hogy egy rész, egy metszet, egy töredék képes az egészre, a totálisra mutatni. A ransmayri regényvilág totalizál, egyesíti, és ezzel egyszersmind felszámolja az idősíkokat – a regény ideje akkor és most és holnap, vagyis időtlen, atemporális. Kiel ezt a totalitást úgy fogalmazza meg, hogy a múlt, jelen és jövő egyetlen Mostban egyesül.[69] Ez az értelmezés a térre is átvihető, amennyiben a centrum-periféria ellentétben egy általánosítható relációt fedezünk fel. A töredékek összeadódnak, és egy *világmodell*t eredményeznek.[70]

3. Látható valóság

A regényvilágon belüli szöveg jelenléte, ami Ransmayr első két művében közvetlen módon a regényvalóság meghatározó instanciájaként volt jellemezhető, *A Kitahara-kór* című regényben implicitté válik. A háborús múlt szövegei a főszereplők valóságának

---

[64] Echo hangsúlyozza is, hogy ez a történet kilóg a sorból, mert nem kővé változással fejeződik be.

[65] Kiel 1996, 175.; ford. tőlem, A. M.

[66] Vö. uo., 182–183.

[67] Uo., 107.; ford. tőlem, A. M.

[68] Hasonló volt a romantika alapgondolata is a töredékekkel kapcsolatban – pontosan befejezetlenségében a legbefejezettebb, mert számot vet azzal, hogy nem lehet tökéletes egészet alkotni – a legtökéletesebb tehát a töredék.

[69] Kiel 1996, 49.

[70] Vö. Gelhoff 1999, 70.

gyakran nem közvetlen, hanem latens mozgatórugói, hol írott, hol pedig elbeszélt formában megjelenő töredékek: a Stellamouri békével kapcsolatos szövegek[71], Ambras elbeszélései elvesztett kedveséről, arról, hogyan vált nyomorékká stb. Míg az első két regényben a regényvalóság elbeszélői síkokra, illetve komplex tér-idő viszonyokra osztódik, *A Kitahara-kór* a valóságnak főként szubjektumok szerinti, vagyis a regény figurális építkezése révén elkülönülő olvasatát adja: Bering, Ambras és Lily a múlt és az ellehetetlenülő jelen által determinált sorsokat testesítik meg. A figurák e nézőpontjait választjuk mi is a regény elemzéséhez.

Bering azon az éjszakán születik, amikor bombázzák Moort. Ez volt az egyetlen alkalom, ezután béke következett – így Bering „beleszületik" a békébe, noha mégis a háború gyermekének nevezi az elbeszélő. Születése ilyen módon határkő; ő sem a háborúhoz, sem a békéhez nem tartozik még igazán: élete köztes történet,[72] Mazziniéhoz némileg hasonlóan. Jóllehet ezek alapján a később születettek közé tartozik, sorsát mégis meghatározza a háború, a moori kőfejtő munkatáborának árnya. Apja (és egyik fivére is) a háború miatt marad távol, a múlt az, ami idegenné teszi az apát a fiú, a fiút az apa számára.

Bering ugyanúgy különc, *„nehezen kezelhető"*, mint *A jég és sötétség borzalmai* Mazzinija. Az újszülött számára a világ hangjai idegenek, ezt próbálja saját üvöltésével elfedni. Bering ontogenezisének szöveghelyeit érdemes hosszabban idézni:

„A csecsemő, mint akit a földdel való minden érintkezés megrémít, nem tűrt el semmilyen szilárd helyzetet, ha kimerült anyja a kosárból magához vette az ágyba. Hiába próbálta bárhogy csitítani, szép szóval hiába nyugtatta, ő csak üvöltött. […] Bering anyja égi jelet sejtett és rémülten távolította el a kamrából a tyúkketrecet, mikor a csecsemő egy havas februári reggelen, jó órányi nyugalom és feszült hallgatózás után üvölteni kezdett – és hangja egy tyúk kárálásához hasonlított: az üvöltő kotkodált, mint egy tojóstyúk! […] Az üvöltő madár akart lenni."[73]

Bering madárember lesz. Mint *Az utolsó világ* esetében jeleztük, a madárrá változás egyfajta megszabadulást jelent az addigi emberi kötöttségekből: szenvedéstől, haláltól stb. Beringnek a világ zaja fájdalmat okoz, ami elől saját hangjába menekül. A „Koncert a szabadban" című fejezet szinte minden apró utalásában a szerelmi történet egyszeri átélését mutatja be; itt áll Bering és Lily egymáshoz legközelebb. A zenében Bering valami ismerőset fedez fel, létének, gyermekkorának, eredetének őselemét: mintha újra madárrá változna. Lily ringatása és a gyermekkori párhuzam azt igazolja, hogy a testőr a brazíliaihoz egyfajta gyermeki kötődéssel fordul.[74] A madárhang és az emberi üvöltés éles oppozíciója ellenére a koncert végén Bering mégis csatlakozik az üvöltéshez, és madárvoltát igazán halálában kapja vissza.

Mazzini és Bering között az említettek mellett további párhuzamok is felfedezhetők, különösen az apa/(család)-fiú-viszonyban. Bering *örökös,* akitől az afrikai háborús képek-

---

[71] *„Földjeinken a jövő sarjad* […] *Ne ölj"* (Ransmayr 1998., 32)

[72] Liessmann, Konrad Paul: *Der Anfang ist das Ende. Morbus Kitahara und die Vergangenheit, die nicht vergehen will.* In: Wittstock, Uwe: *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 148–157.; ide ld.: 165.

[73] Ransmayr, Christoph: *A Kitahara-kór* (Ford.: Adamik Lajos). Pécs: Jelenkor, 1998, 15-16.

[74] Vö. Bombitz 2001, 214–215.

től gyötört apa szakmája folytatását várja el: Bering azonban nem egyszerűen kovács, hanem szerelő, illetve műszerész lesz, aki minden géphez ért.[75] Az apa folyton ellenőrzi fia munkáját, és a hibákról füzetet vezet – a fiú meggyűlöli *„örökségét"*. Egy több vonalon futó és kibontakozó etikai konfliktus alapját éppen a család életének ellehetetlenülése okozza: az apa, aki képtelen túllátni háborús emlékképein, és az anya, aki bigottságában teljesen a vallás felé fordul. Bering nem „rossz" ember, annak ellenére, hogy Moorban nincs a hagyományos értelemben vett nevelés,[76] vagyis szilárd morális alap átadásáról nem beszélhetünk, csupán a háborús ideológiákból való ki-, illetve átnevelés működik a győztesek részéről. A madárember a helyzet élhetetlensége ellenére teszi a kötelességeit, jellemét pedig találóan ragadja meg a *„félénk kovács"* szerkezet, ami éppen első gyilkosságával azonos szövegkörnyezetben fordul elő. A fordulat, a negatív fejlődési irány kezdetét az a két lövés jelenti, amit a Moort fenyegető rablók egyikére lead. A gyilkosság kitörölhetetlen bélyeget hagy lelkiismeretében. Bering figurájában a tette, majd később a betegsége kitudódásától való *félelem,* és ezzel párosulva a *hiány* és a *vesztés* motívuma koncentrálódik. A madárember az utódnemzedék élhetetlenségét testesíti meg, és legnagyobb jellemhibájának éppen az bizonyul, hogy zavaros valóságlátása miatt, amit *A Kitahara-kór* metaforája is kiemel, képtelen eligazodni a világban.

Lily Beringgel ellentétben pozitív (morális) fejlődésen megy át. A múlt számára is meghatározó tényező. Ő a brazíliai, akinek gyermekként „fekete uniformist viselő" apja háborús bűnei miatt menekülnie kell, de annak lelepleződése miatt az ártatlan Lily anyjával Moorban ragadt; úti céljukat, Brazíliát már együtt nem érhették el. Az ő jelzője ugyanakkor a *„vadász"* is, aki néha öntörvényű igazságosztóként a Moort fosztogató rablóbandák tagjaira lesből lecsap fegyverével. A Brandba vezető úton azonban erős kontraszthatás mutatkozik meg – Bering szándékosan gyilkossá válik, míg Lily egy szakadékba dobja fegyverét. Lily Beringben magára ismer: *„Ilyen határozottan, ölésre ilyen rendíthetetlenül elszántan csak* ő [ti. Lily] *hasal vadászportyáin. Az éleslövész ott* – ő."[77] A tyúktolvajok Beringben gyermekkorának, személyiségének legmélyébe tapostak. A madárember leszámol a tolvajokkal – és Lily magát *látja*. Az azonosítás kényszere révén egy pillanatra összemérhetővé válik a két figura párhuzamos valósága, majd a következő sorokban ő, a vadász elhatárolja magát kísérőjétől: *„Vadász? De hisz az ott nem vadász, hanem orvlövész, gyilkos […]"*[78] Az erős ellenpontozás pedig mindkettőjükben gyűlöletet ébreszt a másik iránt. *„Én végeztem a disznóval, én."*[79] Mintha Bering első gyilkossága íródna újra (felül?), ahol ezek a szavak még önvádtól terhesek: *„Én, tényleg én öltem meg?* […] *én öltem meg, én lőttem agyon, én."*[80]

A szeretetre való egyfajta képtelenség Lily és Ambras esetében is regisztrálható. Lily igazán nem akar szeretni: ő határjáró, túlélő, nem vágyik tartós kötelékre: *„Jön, amikor ő akar, megy, ahová ő akar. Hagyd, hogy jöjjön, hagyd, hogy menjen, hagyd békén."*[81] Ambras pedig nem tud már mást szeretni, mint elhurcolt kedvesét, azt a *„nevető nőt"*, akit örökre elveszített.

---

[75] Vö. Liessmann 1997, 153 és Bombitz 2001, 213.

[76] Vö. Spitz 2004, 105.; 106.; 108.; 116.

[77] Ransmayr 1998, 257.

[78] Uo.

[79] Uo., 262.

[80] Ransmayr 1998, 44.

[81] Uo., 160.

Ambras, a kutyakirály számára a kőfejtő jelenti a valóságot örökre – a hely, ahol munkatáborban volt: „[…] ide *miért jött vissza? Ide, a tóhoz, Moorba. A kőfejtőbe"* – kérdezi Bering Ambrast. „Vissza *a kőfejtőbe? Én nem jöttem vissza. […] Én soha nem mentem el."*[82] Ez a mondat Ambras egész lényét visszaadja, és majdan vég(zet)ét is megmagyarázza. A múlt árnyéka kísért: a kő és egy nevető nő – az elvesztett kedves alakja. A Kutyák szigetén bekövetkező tragédia a Lilyvel eltöltött éjszaka után – minden levezethető ebből a mondatból, ez mintegy primer kontextust ad minden történés értelmezéséhez. Bering *„átváltozása"* Ambras üldözőjévé az emlékezetben visszavetített láger romjai között nem alaptalan: Bering korábban ugyanis a kőfejtőben egy munkást kegyetlenül megvert – Ambras emlékei pedig ezeket a képeket az egykori koncentrációs tábori embertelenségekkel azonosították. A kutyakirály az Echo által elmondott világvége-történet *„igazi emberiség"* gondolatának továbbvitele – a kőfejtővel, a kövekkel való kapcsolata, a dolgokhoz fixált *„izé"*-nyelve (*Dingsprache*) alapján jól ráillik a kövekből újjászülető ember leírása *Az utolsó világból*, különösen is az *„ohne eine Sprache der Liebe"* jelző – a szeretet nyelve nélküli ember.

A regények főszereplőinek e rövid elemzéséből is kiderül: a figurák jellemzők, tulajdonságok halmazából építik fel valóságukat. Ezek a jegyek múltjukban gyökereznek, de a történések során folyton felbukkannak és továbbíródnak. Emellett *A Kitahara-kór* esetében is értelmezhető a másik két regény felülírt valóságkoncepciója. Lily anyja átfesti férje mellképét: a fekete uniformisból lódenkabát lesz. Ambras számára múltja sorsformáló valósággá válik; a láger és a háború *„mítoszai"*[83] a háttérből befolyásolják a regény jelenét. Ahogyan Cotta nem hagyhatja el Tomit, a megírt utolsó világot, úgy Moor lakói sem léphetnek ki valóságukból. Cotta gesztusa, hogy nevének megkeresésére indul, azt jelentheti, hogy sorsa elé megy. *A Kitahara-kór* három figurája viszont megpróbál elmenekülni. A megjelenített világ azonban önmagát írja újra. Nincs kiút: a brazíliai Pantano éppúgy Moor *(„mocsár, pusztaság")*, a Kutyák Háza helyett a Kutyák szigete várja őket. *„Mindig a kövek után."*[84] *Az utolsó világ*ban megismert paradigma konklúziójaként felfogható ember nélküli kép implikációjaként Moor lakói utolsó, egyetlen Időben és Térben integrálódó, átfogó világban és valóságban élnek, mindannyian elkülönülve a saját valóságuknak és saját valóságukban. Az elkülönültség nem csak a „többiektől" való különállást jelent – vagyis Ambras, Lily, majd Bering is kívülálló Moor összes többi lakójához képest. A Kutyák szigetén egymáshoz mért elkülönülésük is megtörténik, hiszen mindannyian egy időre egyedül maradnak (akárcsak Cotta második trachilai útján). Ambrast ekkor keríti végképp hatalmába múltjának (visszaképzelt) valósága. Bering is egyedül van a csónakban, amikor – tévedésből – rálő Muyrára. Lilyt a sziget Moorra emlékezteti. *Felismerése* azonnali döntésre készteti – elhagyja korábbi világát, és útnak indul Santosba.

Beringet úgy jellemeztük, mint aki – jelképesen betegsége révén is – képtelen *meglátni* a lehetőségeket: *„Bering számára – Moor helyzetéhez viszonyítva – minden megadatott, ami egy jobb és tartalmasabb élethez szükséges. Élni azonban vakságában, félelmei, szűkössége*

---

[82] Uo., 173–174.

[83] Vö. Neumann, Thomas: *„Mythenspur des Nationalsozialismus". Der Morgenthauplan und die deutsche Literaturkritik*. In: Wittstock, Uwe: *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 188–193.

[84] Ransmayr 1998, 316.

és léthelyzetének viszonylagossága következtében a jelenben mégsem tud."[85] Bering számára hiányzik a valakihez való tartozás, kötődés.[86] A madárember láthatja ugyan a *következő világot* Brandban, de saját individuális története nem engedi meg a determinált valóságából való kilépést.

A regény utolsó fejezete az első közvetlen folytatása. Az első fejezet a véget ábrázolja. Három halott a *„brazíliai januárban"*.[87] Az első fejezet azt vetíti előre, hogy két férfinak és egy nőnek meg kell halnia. Ahogyan a cselekményben egyre inkább előrehaladunk, a regény három potenciális áldozatot kínál: Beringet, Ambrast és Lilyt. Bering és Ambras sorsa a fentiek értelmében érthető. Lily azonban képes arra, hogy meghaladja határait és kilépjen a paradigma determinációjából. Lily, az ártatlan (Lilie – liliom, tisztaság, ártatlanság[88]), aki jóllehet *„tudott ölni"*,[89] mégis *A Kitahara-kór* által kínált világban egyedül ő mutat pozitív fejlődést. A brazíliai rendszerszintű anomáliává válik, és mint határjáró képessé válik arra, hogy meghaladja a szövegvilág számára kijelölt sorsát.[90] Ambras és Bering, miután a *„puszta űrbe lépnek ki"*[91], zuhanásukban, halálukban egyfajta felszabadulást, megszabadulást élnek át: Ambras kezeit most magasan a feje fölé tudja emelni; Bering felhőket lát maga körül, mintha madárrá vált volna. Az ember eltűnése és természeti képbe való átmenet *(„átváltozás")* jellemzően domináns motívum.

A Kitahara-kór mint betegség a morális vakság[92] mellett egy több szinten értelmezhető metafora: Bering betegsége, aki képtelen meglátni az utat, ami egy élhetőbb életbe vinné. Nem teljes vakságról van szó, bár a vakságtól való félelem jelentős szerepet kap a regényben: Doc Morrison diagnózisában a látómezőben kialakuló folt(ok)at az éleslövészekre jellemző egy pontra koncentrálás, összpontosítás következményeként értelmezi. Ezen a ponton kapcsolódik össze a madárember erkölcsi vaksága és szeretetlensége is:

„Tisztán, mégis mély árnyékba merülve látta Lily arcát maga előtt, mintha a szeméből eltűnt sötétség most legbensejéből bukna fel, s az elveszített szerető arcával együtt a tengert, az eget, a világot is homályba borítaná."[93]

Az ember belső sötétségének a világra való átültetése hozza létre a homályba borított világ, a valóság képét. A látás tökéletlensége a kor végső értelmezhetetlenségét célozza – a szövegvilágon kívül állva nem láthatók meg tisztán annak határai, a figurák számára viszont pontosan a Morbus Kitaharából való kilépés nem lehetséges – a megismerési paradoxon a harmadik szövegvilágra alkalmazva. Végül magának az olvasónak is meg

---

[85] Bombitz 2001, 215.

[86] Vö. uo., 214–216.

[87] Ransmayr 1998, 7.

[88] Vö. Bombitz 2001, 219.

[89] Ransmayr 1998, 103.

[90] Vö. Bombitz 2001, 221.

[91] Ransmayr 1998, 364.

[92] Vö. Mosebach 2003, 241.

[93] Ransmayr 1998, 338.

kell küzdeni a regény értelmezésében keletkező foltokkal, ez pedig rájátszás az interpretáció végső megragadhatatlanságára.

A Kitahara-kór nyelvi építkezésében is reprezentálja a valóság szubjektumok szerinti osztódását. A szereplők közül leginkább Ambras rendelkezik tipikus nyelvhasználattal. Az *„izé"*-nyelve (*Dingsprache*) jelzi a kövekhez, dolgokhoz való kötöttségét; az emberi világ és az emberi kapcsolatok számára többé nem lényegesek: az ő múltja, jelene, jövője a kőfejtő. *A Kitahara-kór* által prezentált kapcsolatvilágok jellemzője egy blokkolt kommunikáció, amit a *„dialógustöredékek"* is szemléltetnek, amik gyakorta inkább a szereplők egymás mellett – és nem egymás*sal* – való beszélgetését adják vissza (ld. pl. Ambras által talán Beringnek címzett *„monológokat"* a kőfejtőbe kerüléséről, az elveszett kedveséről stb.[94]). A kommunikáció, illetve a dialógusok ellehetetlenülésének mintegy iskolapéldáját adja az a jelenet, amikor Ambras elmeséli, miért került a lágerbe – a kutyakirály és Bering háttal ülnek egymásnak a csónakban: *„Gazda és inasa a leysi öböl felé evezve […], háttal egymásnak, ki-ki magába fordulva, ültek a csónakban."*[95] A valóság szubjektum szerint való megosztottsága, a valóságok párhuzama mutatkozik itt is meg.

A ciklikusan visszatérő, gyakran az elbeszélői térbe is beszivárgó (Bering és Ambras esetében megfigyelhető) belső monológok, a szereplők gondolattöredékei[96] a valóságnak a szubjektumban való leképeződését, a történetnek az *én*be való integrálódásának egy fázisát jelenítik meg. Ezek gyakorta refrén vagy szlogen módjára ismétlődnek, sajátos kontextust adva a következő cselekményeknek vagy gondolatoknak, így például az egyik legdrámaibb példa Ambras elveszett kedvesének visszatérő szavai az utolsó fejezetekben: *„Egészséges vagyok. Jól megy a sorom. Hol voltál, kedvesem. Ne felejts el."*[97] Beringet a madártulajdonságaival kapcsolatba hozható kifejezéseken kívül (a *Varjú*, kotkodálás stb.) *„neveltetésének" („antiszocializációjának"*[98]*)* tipikus szavai is körülveszik, nyelvét meghatározzák. Főleg anyja vallásos-biblikus szókincsére lehet itt gondolni: Ambrast Sámsonnak képzeli, excellenciásnak szólítja stb. Muyra meggyilkolása után is eredetének ezen vallásos megnyilvánulásai törnek elő töredezetten, szakaszonként – hasonlóképpen, mint ahogyan születésekor Celina imádkozott.

Az elbeszélés tempójának lassítására, variálására gyakran megrövidülnek a sorok, mintha verssortöredékeket olvasnánk. Az egyes epizódoknak ilyen módon is elkülöníthető a maga nyelvezete, így például a békehozó Stellamourral kapcsolatba hozható emlékezés-felejtés-kultúra (Stellamour-party, a feliratok stb.). Ezenkívül előfordul, hogy a cselekmény a végkifejlet előrebocsátásával indul, majd elölről kezdve meséli el az egészet (ilyen az egész regény „utolsó-első fejezet" szerkezete is, vagy Bering első gyilkosságának elbeszélése).

Több elemzés[99] foglalkozik azzal, hogy *A Kitahara-kór* szerkezete, konkrétan az első és az utolsó fejezet viszonya a történet körforgását jelenti, a kezdet és a vég sajátos

---

[94] Vö. Spitz 2004, 101–102.

[95] Ransmayr 1998, 175.

[96] Ezek gyakorta a nyomdaképben is kiemelkednek a szövegből (általában dőlten szedve jelennek meg).

[97] Ransmayr 1998, 351.; 357.

[98] Vö. Bombitz 2001, 214.

[99] Ld. pl. Niekerk, Carl: *Vom Kreislauf der Geschichte. Moderne – Postmoderne – Prämoderne: Ransmayrs Morbus Kitahara.* In: Wittstock, Uwe: *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 158–180., illetve Liessmann 1997.

egymásba fonódását adja. Olvasatunkban ez a felépítés sokkal inkább a szereplők (történelmi és/vagy saját) múltban való körforgását, az ahhoz történő állandó visszatérést és onnan az újra kiindulást jelenti. Jól megfigyelhető ez Ambras lágeremlékeihez való folytonos, majd a Kutyák szigetén végső visszatérése vagy Bering ismétlődő madárember-eredete esetében. Ez utóbbi van jelen születésénél, a koncerten, a Brandba vezető út során történt gyilkosságban és halálában egyaránt. Bering történetében ez az eredethez (madár, madárhang stb.) való folytonos visszatérés és az attól való távolodás abszolút jellemző. Az emberi üvöltéshez való csatlakozással elveszít valamit, amihez igazán csak halálában térhet vissza. Amikor a szakadékba esnek Ambrasszal, akkor változhat ismét madarrá, visszatér a gyermekkor védett szférájába; a kezdet érzelmi telítettségű teljessége összekapcsolódik a kegyetlen véggel, a vég egyenlővé válik a kezdettel. A kiindulóponthoz való visszatérés egésszé formálja a művet. A kezdet és a vég azonosítása *A jég és sötétség borzalmai*ban is hasonlóképpen van jelen: *„A kitaláló úgy érezte, megtalálta a kapcsolatot gyermekkora dermesztő jégképeivel; csak később derült ki, hogy ez volt a véghez való kapcsolódás is."*[100]

„Naso a történeteket mesélte végig, Ransmayr a világot, egészen annak végéig […]"[101] – írja Schmidt-Dengler, és erre rímelnek rá a regény sorai is: *„[…] Naso végül úgy szabadította meg világát az emberektől és az emberi rendtől, hogy minden* [sic!] *történetét végigmesélte."*[102] Az utolsó világ mint paradigma mégsem tartható lezárt szövegnek, sőt a ransmayri regényvilág, ideértve *A jég és sötétség borzalmai*t is, inkább egy nagyon is nyitva maradt kérdésnek tekinthető: Cotta elindul megkeresni a maga nevét, de itt véget ér a szöveg. Az első regény hasonlóan egy folytatásra váró, vagy mondjuk úgy, lezáratlan, üres, lebegő, vagy a végtelenbe futó végpontú történettel vet számot:

„Tenyeremmel védem a hegyfokot, beborítom az öblöt, érzem, milyen száraz és hűvös a kékség, állok papírtengereim közepette, egyedül egy történet minden lehetőségével, krónikás, akinek nincs meg a vég vigasza."[103]

A Kitahara-kór Lilyje is útnak indul, maga mögött hagyva a végzetes szigetet, de a történetnek a (regényen túli) „végét" nem ismerjük. A történet vége, csakúgy, mint Cotta sorsa, a mítosz homályába vész. Talán nincs is vége, csak kezdete és újrakezdése. A szövegvilág utolsó képe kikerülhetetlenül ember nélküli, *A Kitahara-kór*ból ismert térkép egyetlen szavába sűrűsödik az osztható emberi valóság lényege és konklúziója: *deserto.*[104]

---

[100] Ransmayr 1999a, 39.

[101] Schmidt-Dengler, Wendelin: *„Keinem bleibt seine Gestalt". Christoph Ransmayrs Roman* Die letzte Welt. In: Wittstock, Uwe (Hrsg.): *Die Erfindung der Welt. Zum Werk von Christoph Ransmayr.* Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 109; ford. tőlem, A. M.

[102] Ransmayr 1995, 274.

[103] Ransmayr 2003, 252.; kiemelés tőlem, A. M.

[104] *„Lakatlan"* – a regény első fejezetében egy földfelmérő repülőgép repül el a Kutyák szigete fölött, amelynek pilótája a térképen a szigethez ezt a szót olvassa megjegyzésként.

Belák Henriett

Felmérhető-e a világ?

Egy sikertörténet természetrajza: Daniel Kehlmann

Öt regény – ebből kettő magyarul is olvasható –, egy elbeszélésgyűjtemény, egy esszékötet és egy poétikai előadás-gyűjtemény. Daniel Kehlmann, az 1975-ben született fiatal osztrák író humorával, ironikus megfogalmazásaival, lendületes és könnyed írásmódjával hívta fel magára a figyelmet. Első regénye, a *Beerholms Vorstellung* 1997-ben jelent meg, éppen akkor, amikor befejezte tanulmányait a bécsi egyetemen. Tehetségének megnyilvánulásában ez ugródeszkát jelentett, de Kehlmann mégsem ezzel indokolja írói pályájának sikeres kezdetét. Egyszerűen szerencséje volt, állítja interjúiban, hiszen egyik ügynök ismerőse segített neki abban, hogy első kézirata egyszerre több kiadóhoz is elkerülhessen, amit végül a bécsi Deuticke kiadó jelentetett meg.[1] A nemzetközi piacon is elismerést szerzett negyedik regényét, az *Én és Kaminski*t (2003, magyarul: 2003[2]) már több mint húsz nyelvre fordították le. Kehlmann átütő sikere azonban *A világ fölmérésé*vel érkezett el (2005, magyarul: 2006[3]), 35 nyelvre fordították le, és megkapta érte többek között a Candide-díjat (2005), a Heimito von Doderer-díjat (2006), a Kleist-díjat (2006). *A világ fölmérése* sikeréhez részben Kehlmann kiadóváltása is hozzájárulhatott, hiszen a Deuticke után a frankfurti Suhrkamp gondozta könyveit, a nem várt világsiker pedig már a Rowohlt védjegye. Kiadót, szerzőt egyaránt váratlanul ért a hatalmas érdeklődés, hát még az egymilliós eladott példányszám. Aki húszezerrel dicsekedhet, az a német könyvpiacon már „magas hasznot hajtó" szerzőnek számít.[4] Akkor egymillió példány? Nem kevés, pedig mindenki panaszkodik, hogy milyen keveset olvasunk. Pedig a siker tény, az adatok is ezt igazolják, tehát a könyvnek, *A világ fölmérésé*nek valamiért jónak kell lennie. Különösen, ha magyarul is a negyedik kiadásnál járunk.

Két német tudós, a természettudós Alexander von Humboldt (1769–1859) és a matematikus és csillagász Carl Friedrich Gauß (1777–1855) találkozik a regény fikciója szerint az 1828-ban megrendezett berlini természettudományi konferencián. *A világ fölmérése* a két híresség bizonyos életszakaszait mutatja be. Fejezetenként változik a főszereplő, egyikben Humboldt, másikban Gauß eseménysorozatát követhetjük nyomon. A két „zseni" kiegészíti egymást: Humboldt, akinek nincs családja, testvérével is csak levélben tartja a kapcsolatot eredményei publikálásai miatt, és Gauß, aki kényszerből nősült,

[1] Promi-Interview: *Daniel Kehlmann*. In: www.abimagazin.de, 2007/05.

[2] Daniel Kehlmann: *Én és Kaminski.* Budapest: Kortina Kiadó, 2003.

[3] Daniel Kehlmann: *A világ fölmérése.* Budapest: Magvető Kiadó, 2006.

[4] Ijoma Mangold: *Der red so komisch*. In: Süddeutsche Zeitung, 2006. 02. 09.

fiával is csak a gondokat ismeri. Az egyik arisztokrata felmenőkkel büszkélkedhet, míg a másik kispolgári családból származik, de mindkettő XIX. század eleji valós figura. A regény Gauß előkészületeivel indul, aki az első fejezetben a kongresszusi utazásra készülődik. Míg a másodikban Humboldt gyermekkorát, addig a harmadikban Gaußét ismerhetjük meg. Ezután kezdődnek meg az utazások, amint Humboldt a világ különböző tájait kutatja, Gauß pedig otthon ülve, dolgozószobájában tesz felfedezéseket. Önsanyargató kísérletek, fájdalmas gyalogtúrák, erőt próbáló hajóutak és hasonló erőfeszítések vezetnek el a két tudós sikereihez. Két különböző személyiség életútját párhuzamosan kísérhetjük végig; az egyik a földet, a barlangokat, hegyeket, völgyeket, folyókat méri föl, míg a másik földmérőként ténylegesen a földterületet méri, és otthonosan mozog a matematika világában. Mindkettőjük életében központi szerepet kap az idő: Humboldt diachrón módon az elmúlt évtizedek, évmilliók változásait szemléli, melynek során a természet adta anyag, a kő, a láva, majd a növény- és állatvilág, végül mi, emberek kerülünk vizsgálata tárgyává. Gauß nem megy ennyire vissza az időben, számára az emberi élet az egység, amivel az időt méri, hiszen az ember életében csak saját döntései előkészítésével és azok meghozatalával foglalkozhat. Kehlmann regényében így két zseni, két bogaras tudós a világról szóló felméréseinek folyamataiba és eredményeibe pillanthatunk bele. Habár mindkettejük történelmi személy, Kehlmann ügyesen szövi a cselekményt a valóság és a fikció összefon(ód)ásaival. Műfaját mondhatnánk történelmi regénynek, jó adag távolságtartással, habár a német kritikusok véleménye csak a „regény"-ben egyezik meg. Martin Lüdke elutasítja *A világ fölmérése*nek történelmi regényként történő besorolását, hiszen, mint mondja, *„ebből az inkább száraz anyagból, szó szerint, egy kalandregény állt össze".*[5] Thomas Steinfeld ennél messzebbre megy, a könyvet az esszéhez közelítőnek látja.[6] Maga a szerző sem tartja a történelmi regény kifejezést helyesnek, inkább múltban játszódó jelenkori regénynek aposztrofálja.[7] Hubert Winkels[8] véleményét, miszerint párhuzamos életrajzról lenne szó a regényben, Kehlmann határozottan visszautasítja: *„Fikcióval foglalkozom. […] regényt írtam, nem kettős életrajzot."*[9] Ugyanakkor fontos a két főszereplő „valósága", hiszen ők a könyv alappillérei, az egyik a „világot járt", a másik, az „otthonülő" hozza a tudományos felfedezéseket az olvasó képzelt világába. A csillagászat, a matematika, a fizika, a biológia, vagyis a tudományágak téziseinek feltárásáról szól talán a regény, német tudósok életrajzához körítve? Hubert Spiegel *A világ fölmérése*t méltató cikkében a tudomány és az ember kapcsolatát emeli ki.[10] Kikből lesznek tudósok, és ha azzá is váltak, miért nem képesek szocializálódni, fenntartani a normális családi életet? Talán ők volnának a tudomány példaértékű áldozatai? Kehlmann persze nem explicit módon válaszolja meg ezeket a kérdéseket, csak sejtetni engedi a felvilágosodás humanizmusát. Egy férfi életében mit

---

[5] Martin Lüdke: *Doppelleben, einmal anders. Der neue Roman über Carl Friedrich Gauß und Alexander von Humboldt vermisst die Welt und ist ein Geniestreich*. In: Frankfurter Rundschau, 2005. 09. 28.

6 Thomas Steinfeld: *Teutonische Angst vor der Freiheit.* In: Süddeutsche Zeitung, 2007. 01. 29.

[7] Daniel Kehlmann: *Ich wollte schreiben wie ein verrückt gewordener Historiker*. In: Frankkfurter Allgemeine Zeitung, 2006. 02. 09.

[8] Hubert Winkels: *Als die Geister müde wurden. Daniel Kehlmann lässt sehr gekonnt zwei Melancholiker des Wissens aufeinander los*. In: Die Zeit, 2005. 42. szám, melléklet.

[9] Walter Grond/Daniel Kehlmann: *Wie ein Verrückter Historiker*. In: Volltext, 2005. 4. szám.

[10] Hubert Spiegel: *Der Schrecken der Welt läßt sich messen, aber nicht bannen*. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2005. 11. 22.

jelent a nő? Szükséges szerepét érzi a regénybeli Gauß, hiszen sem gyereket nevelni, sem háztartást vezetni nem tud. De ha már megnősült, akkor sem képes a számok börtönéből szabadulni. Éjszaka jut eszébe a számítási hiba képlete, amit fel kell jegyeznie, mielőtt elfelejtené. A gond csak az időzítésben van, mert épp a nászéjszakáján történik mindez. Hasonló véleményen van a női nem szükségességét illetően Humboldt is, mert az ember csak akkor nősül, ha nincs fontosabb dolga, mondja a regényben. Thomas Steinfeld a tudomány elméleti oldaláról közelíti meg *A világ fölmérése*t: *„Az elmélet elbeszélése"* mottója szerint betekintést nyerhetünk a német tudomány egykori világába, a teóriák halmazába.[11] Ez az igazi kaland, mégpedig a szellem kalandja, vagyis a világ felmérése *„mint reális felvilágosodás"*, ahogyan Martin Lüdke írja.[12]

De nem kerülhetjük meg immáron a magyar recepció bemutatását sem, hiszen *A világ fölmérése* magyarul a negyedik kiadásnál tart. Báthori Csaba, a regény talán első kompetens recenzense részben a fenti, Steinfeld és Lüdke által fémjelzett nézetet vallja, miszerint Kehlmann regényében *„a felvilágosult eszmélet mámora"*, a kielégíthetetlen kíváncsiság, a megismerés utáni mohóság az egyik mozgatórugó.[13] Humboldt kísérletéhez legjobb munkaeszköz önmaga teste, nemcsak szemével, de többi érzékszervével is megbizonyosodhat hipotézisének beigazolódásáról: az emberi test valóban vezeti az áramot. Azonban emberekről van szó, akik éreznek és érzékelnek, akik zseniális képességük mellett mogorvák, egoisták, tapintatlanok és olykor sebezhetőek, ezáltal emberi gyengeségük, humanitásuk párosul a felvilágosodás zsenifogalmával. A tudás nem elérhetetlen, vagyis megszerezhető, a zsenialitás mellett az akarat és a kitartás jellemzi őket, amelyekkel a célok eléréséhez közelebb kerülhetnek. A magyar recepcióban ugyanakkor az empirizmus mellett átfogóbb és mélyebb tartalmak is megfogalmazódnak *A világ fölmérése*vel kapcsolatban. Például hogy mit jelent a XIX. századi ember számára németnek lenni, hogyan gondolkodik egy porosz és egy német, és ez milyen mértékben alakítja a tudománytörténetet; vagy ahogyan Bombitz Attila fogalmaz kritikájában, a német *„kultúra- és tudománytörténet […] a legmesszebbmenőkig pellengérre [van] állítva a regényben"*.[14]

A magyar kritikusok véleménye megegyezik abban, hogy a könyv *„olvasmányos"*, *„könnyedén olvasható"*, sőt Jánossy Lajos ajánlásával Kehlmann *„poétikáját feltehetőleg valóban tanítani lehetne. Irodalomfelmérő. Fogalmazás, külalak, helyesírás: ötös"*.[15] Ugyanakkor merőben más álláspontot képviselnek mind a szakma képviselői, mind az „egyszerű" olvasók az eladott példányszámokat nézve. Hihetnénk, hogy az osztrákok épp úgy szeretik *A világ fölmérése*t, mint a németek, pedig nem így van. Hiszen Kehlmann müncheni születésű, apja, Michael Kehlmann azonban osztrák (többek között Joseph Roth *Radetzky-indulója*nak megfilmesítője), Bécsben végezte tanulmányait és ott is él. Az osztrákok mégsem fogadták akkora érdeklődéssel a könyvet, mint a németek, habár Helmut Gollner osztrák kritikusként szó szerint *„nagyon, nagyon jó könyvnek"* értékelte.[16]

---

[11] Thomas Steinfeld, i. m.

[12] Martin Lüdke, i. m.

[13] Báthori Csaba: *Találkozások, párhuzamosok – Daniel Kehlmann: A világ fölmérése*. In: Magyar Narancs, 2007. 01. 25.

[14] Bombitz Attila: *„Az nem lehet, hogy ez volna minden."* Daniel Kehlmann: A világ fölmérése. In: Élet és Irodalom. 2007. február 16., 07. szám.

[15] Jánossy Lajos: *Felmérő*. Daniel Kehlmann: A világ felmérése. In: www.litera.hu. 2007. 02. 26.

[16] Helmut Gollner: *Auf dem Besuch beim deutschen Geist*. In: Literaturkritik, 2005. szeptember

De a magyar recenzensek rendesen kritizálnak is: Báthori Csaba hiányolja a *„metafizikai tartalmakat"*, Jánossy Lajos pedig *„ízléses kultúrhistóriai ponyvának"* titulálja a regényt.[17] A XXI. századi olvasó műveltségének kielégítése kritikájául Szilasi László pedig egyenesen *„afféle generáleuroamerikoid-biztonságijáték mainstream-szemét"* jelzővel illeti: *„[A világ fölmérését] megvette vagy egymillió német, én magam 2690 magyar forintot adtam érte, de mindnyájan tévedtünk, méghozzá jó nagyot, még csak nem is igazán rossz."*[18]

A vélemények tehát különböznek, de annyi bizonyos, hogy a regény sikere továbbra is stabil, s ezt a sikert Kehlmann előző regénye, az *Én és Kaminski* is mintha már előre jelezte volna. Mert míg *A világ fölmérése* távolabbi időket idéz fel, addig az *Én és Kaminski* a múlt század hihetetlen gyors paradigmaváltásait veszi kereszttűzbe. Ebben a különben kritikai sikerregényben két művészet iránt érdeklődő férfi találkozását és (ön)felfedezéseit kísérhetjük végig. A művészet egyik kézzelfogható ágának képviselője a régen elfeledett idős festőművész, Manuel Kaminski, akinek életrajzát akarja mindenáron egy fiatal újságíró, Sebastian Zöllner megírni és megjelentetni. Fontos szerepet játszik az idő itt is, hiszen a könyvnek gyorsan el kell készülnie, mielőtt a mester meghalna (miután nem tud többet festeni, képeinek ára az egekbe szökik). Zöllner majdnem mindenre képes, kitartó kutatás után találja meg az eldugott helyen lakó Kaminskit. Beszélgetéseket folytat a festő ismerőseivel, kiállításra kíséri, felkutatja régi szerelmét, besurran a családi ház titkos szobáiba. A parazita módjára élő Zöllner abban a tudatban él, hogy céljai elérésében semmi és senki nem gördíthet akadályt. De a Kaminskival történt személyes találkozása után rá kell döbbennie, hogy türelem, kitartás és alázat szükséges ahhoz, hogy közelebb férkőzhessen a festő múltjához, hogy a kinyert információkat könyvéhez felhasználhassa. Nála csak a kutatás tárgya, a festő Kaminski egoistább, végig a kezében tartja a dolgokat, és állítólagos vaksága ellenére, kifinomult érzékszerveinek köszönhetően, egyfolytában próba elé állítja az újságírót. Eléri, hogy halottnak hitt szerelme címét felkutassa, sőt el is vigye hozzá. Amikor kiderül, hogy a mester volt kedvese – aki éppen egoista viselkedése miatt hagyta el – újra férjhez ment és boldog életet él, vagyis Kaminskinak nincs már esélye, akkor Zöllner előtt is lezárul a nyomozás, a keresés e szakasza. Ekkor közli vele Kaminski, hogy a szerződést időközben már másnak adta át.

Kudarcok és sikerek, szűk látótér és hosszú utak, váratlan vélemények és konstans egoizmus váltja egymást a cselekményben. Csúszós, sáros gyalogtúra, hosszú, fárasztó éjszakai utak az autópályán, illetve képzeletbeli utazások az időben egy fiatal és egy idős egoistával; a végén a tapasztalat győzedelmeskedik. De nemcsak az idő múlásáról, és ezzel párhuzamosan a tapasztalat megszerzéséről szól ez a könyv, hanem a XXI. század egoizmusáról, társadalomkritikájáról, valamint arról a manipulációról, amely Körner Gábor az *Én és Kaminski* vélhetően egyetlen magyar recenzense szerint *„az emberek kölcsönös tükrözéséből"* jött létre.[19] Ugyanis éppen a *Reflexionen*, vagyis a *Tükröződések* festménysorozattal érkezett el a regénybeli Kaminski számára az egykori siker, mely nem véletlenül New Yorkban került végleges helyére. Fontos vélemények, fontos emberek megnyilatkozásai segítik az idősödő művészt. (Fontos megjegyezni, hogy míg a regényben felsorakoztatott festészettel foglalkozó nagy nevek, mint Matisse, Picasso vagy

---

[17] Báthori Csaba, i. m., Jánossy Lajos, i. m.

[18] Szilasi László: *Januári szerintem*. In: www.litera.hu., 2007. 01. 11.

[19] Körner Gábor: *Tükröződések*. Daniel Kehlmann: Én és Kaminski. In: Élet és Irodalom. 2004. február 2., 5. szám.

Guggenheim valós személyek, addig Kehlmann főhősei, Manuel Kaminski és Sebastian Zöllner fiktív alakok.) Kehlmann társadalomkritikájának gyökerei a művészetben keresendőek, de ennek megítéléséhez vissza kell menni egészen a romantika korszakához. Ez volt az ún. utolsó korstílus, ahol még együttesen jelen van az építészet, a szobrászat, a festészet, a zene, az irodalom stb. A XIX. században a művészet egyre polarizáltabb lesz, nincs letisztult nagy stílus, mint pl. a reneszánsz, ahol a korjegy mindenhol ugyanazt jelentette, és hosszabb időszakot is ölelt fel. A romantika után térben és időben is egyre korlátozottabb a művészet. Az ún. tiszta romantikus festészet mellett indul el a barbizoni iskola, a Courbet-féle realizmus és elkezdődik az impresszionizmus. Ez már nem a művészet minden ágát átfogó nagy korszak, „csupán" egy stílus, habár 1900 körül a rövid életű szecesszió próbálta megvalósítani a „Gesamtkunstwerk"-kel a tiszta korstílus feleleventését. Az első világháború után az irodalmi irányzatból kiinduló szürrealisták csoportjának egy része emigrál, a második világháborút már Amerikában vészelik át. A két világháború között a klasszikus avantgárdon belül két generáció él és alkot. A felmenő ifjúság és az „öregek klubja", mint Pablo Picasso és Henri Matisse – fontos személyek a fiktív Kaminski életében is –, már a háború előtt is alkottak. De az avantgárd már csak néhány emberre és helyre korlátozódik. A különböző irányzatok, az izmusok 1945-ig Európából indulnak ki, de ezután Amerika lesz a generátor.[20] Profi műkereskedők uralják a piacot, akik irányítani akarják a művészetet, sőt először ideológiát teremtenek, majd ezután jelennek csak meg a művészeti alkotások az általuk megteremtett közegnek megfelelően. Amerikai publicisták a *Times*ban teszik közzé írásaikat, értékítéletük a közönség véleményét alapvetően meghatározza. Kehlmann figurája, Kaminski a jelen és a szürrealizmus ideje között ingázik, és nem tudja igazán megvalósítani önmagát. A szürrealista festői stílus után váltania kell, hogy egy *Times*ban megjelent fontos cikk elindítsa új útján. *„Duchamp jelentős művész […]. Megkerülhetetlen"* (128), írja Kehlmann a regényben, a festészetben is, de különösen a kiállítások megszervezésében jól kiismeri magát.[21] Peggy Guggenheim, a New York-i *Art of this Century* igazgatója is szóba kerül a regényben. Manuel Kaminskinak pontosan harmincöt évvel ezelőtt Guggenheimben volt az utolsó kiállítása. Valós személyek és két fiktív főhős, fiktív helyzetek, s az üzenet: a következő századfordulón csupán a tehetség, a szaktudás nem elegendő a szakmai sikerhez. A fogyasztói társadalomban a kereslet-kínálat szabja meg, hogy ki a jó, kiből lesz elismert művész. Kehlmann receptet kínál a regényben: többéves pénzügyi támogatás nélkül Kaminski nem létezhetett volna, híres, befutott festők – Picasso, Matisse – támogatták nevükkel, és kellett hozzá egy legenda is (ezt manapság pr-fogásnak mondanánk), valami szóbeszéd, állítólagos vakságáról. Mi lett a következmény? Képei bejárták a világot. Végül egy jól megfogalmazott, építő jellegű kritika egy elismert művészetkritikus tollából, amelynek megjelenését követően még Picasso is vásárolt Kaminskitól festményeket. A kérdés már csak az, mi történik azzal a tehetséggel manapság, aki egyikkel nem, vagy egyikkel sem rendelkezik? Zöllner e kérdésére Kaminski válaszol: az igazságot a színekben kell keresni, nem a rajztechnikában. Középpontban az az optikai világ áll, amely Zöllner által közvetlenül, Kaminski részéről pedig csak adagolva kerül a felszínre. A látszat és a valóság váltakozásaiban Zöllner

[20] Míg korábban New Yorkban összesen negyven galéria működött, addig 1946 után már százötven. (Lásd Harry Bellet: *Összeomlás fél hétkor. A műkincspiac tényei és titkai*. Budapest, 2003.)

[21] Daniel Kehlmann: *Én és Kaminski*. Kortina Kiadó: Budapest, 2003.

személyiségfejlődése íródik le. Zöllner művészeti kritikusként olyan felfedezőútra indul, amelyen Kaminski élettörténetét és saját személyiségét kell megismernie, az utolsó állomáson pedig a teljes megsemmisüléssel kell szembesülnie.

Most Kehlmann számára *A világ fölmérése* jelenti a sikert. Volt azonban, láthattuk, az *Én és Kaminski* is kritikusi siker. De mi volt a sikerek előtt?

„Regényeim mindig a valósággal való játékról, a valóság megtöréséről szóltak" (16) – írja Kehlmann.[22] Látszat és valóság, fikció és valóság, benyomások és képzelgések, művészet és valóság, művészi valóság és idő. Ezek a kulcsszavak alkotják Kehlmann korábbi történeteinek bázisát. Első regénybeli hőse, Arthur Beerholm – a *Beerholms Vorstellung* (1997) című regényben – művészien forgatja a kártya lapjait; nem csalásról van szó, csupán a művészet legmagasabb fokának elsajátításáról. Beerholm sok tanulás, gyakorlás és erőfeszítés útján jut el a kártyajáték igazi művészetéhez, megtarthatja a publikumot elkápráztató előadását; ez a regény címe. A perfekció a cél, a nap huszonnégy órájának intervallumokra való felosztása kényszerébresztésekkel és önreakciók megfigyelésével, a gyakorlás nélkülözhetetlen kellékei. Egyéves önsanyargatás után eléri a régen kitűzött célt, vagyis elérkezik a művészi befolyásolás, a mágia – reneszánszi értelmű – végső stádiumához, ahol beleesik saját látszatvalóságának csapdájába.[23] *„Művészetünk mögött csalás áll. Mindig. [...] Meg kellett tanulnom, [...] megtéveszteni [...] mindenekelőtt önmagam."* (145)[24]

Hol kezdődik és hol ér véget a valóság, és ha megtalálni véljük, akkor meddig tart egyáltalán? Kehlmann második regényének, a *Mahlers Zeit*nak (1999) a kulcsfigurája adja meg erre a kérdésre a választ. Vagyis csak adná, de nem tudhatjuk meg, mivel az idő, az emberi élet végső pillanata megakadályozza őt ebben. David Mahler, a túlsúllyal küzdő, szívinfarktust kapott egyetemi tanár elsődleges célja, hogy hipotézisére megoldást találjon. Ismét az idő a kulcsszó, amely a visszafordíthatatlanságot jelképezi, de a fizikus megálmodja a természet és a törvényszerűségek elválaszthatatlan kapcsolatát, miszerint minél nagyobb a természet rendetlensége, annál nagyobb az idő intervalluma. Mahler élete versenyfutás az idővel. Egész életét az elméletnek, a termodinamika második tételének szenteli, vagyis az idő törvényszerűségén dolgozik. Az idő fintora, hogy túlsúlya és betegsége miatt egy végzetes szívinfarktus akadályozza meg abban, hogy személyesen vázolja fel elképzeléseit. Sajnálat, együttérzés helyének nem ad teret a szerző. Egy szánalmas figura álmának és valóságának lehetünk a szemtanúi, akinek végkimenetele az idő elmúlása, a visszafordíthatatlan természet törvényszerűsége.

Beerholm esetéből kiindulva, ahol az (ön)ámítás játszott fontos szerepet, hasonló figura képzelgéseibe pillanthatunk bele Julian élettörténetének esetében is, a *Der fernste Ort* (2001) című regényében. Miután a főhős úszóbalesetet szenved a tengerben, megpróbál előnyt kovácsolni az esetből, és mivel halottnak hiszik, kilép a valóságból. Elmenekül eddigi élete elől, és innét kezdve az olvasó sem tudja, hol a regénybeli valóság és fikció határa. A múlt és a jövő ötvöződik e kisregény-terjedelmű novellában, a jelen is pusztán pillanatfelvételként jelenik meg. Már a cím is, *A távoli hely* szó szerinti fordításban, sejteti a jelentől való elszigetelődést, a szakítást az aktualitással, az irányt: vissza a múltba és a nincstelen jövőbe. Álmodja Julian, a főszereplő az egész történetet, netán megbolondult,

---

[22] Daniel Kehlmann: *Diese sehr ernsten Scherze*. Poetikvorlesungen. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007.

[23] Daniel Kehlmann/Helmut Krausser: *Klassiker und Drecksäure*. In: Volltext, 2006., 1. szám.

[24] Daniel Kehlmann: *Beerholms Vorstellung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2000.

vagy tényleg meghalt? A helyes válasznak nincs jelentősége, állítja Helmut Gollner, az olvasót Kehlmann *terv szerint* ejti át, a valóság részekre való széthullásáról szól a könyv.[25]

Kehlmann regényének értelmezése, talán ezért a világsiker, egyszerűnek tűnhet. De a szerző minduntalan gondoskodik a meg nem szűnő „mi lenne, ha…" kérdésről, s ennek az olvasóban is folyamatosan újra és újra meg kell fogalmazódnia. Az első néhány oldal után azt gondolhatjuk naivan, hogy tudjuk már a megoldást, hogyan fejeződik majd be *A világ fölmérése*. Aztán szembe kell nézni azzal, hogy Kehlmann tudatos szerzőként rejtett csavarokkal működteti a szövegét, s az igazi megoldás, ha van olyan egyáltalán, mindvégig rejtve marad előttünk. *A világ fölmérése* új jelenség a kevés és jó könyvsikerek között. Az olvasó dolga fölmérni, mit nyer vele a világból. Nincsenek felesleges szavak, mindegyik súlyozott jelentőséggel bír Kehlmannál, az összetettség a gondolatiságban keresendő. Ennek szétszabdalása gondolatfoszlányokra, majd azok ismételt összegyúrása lehet a titok. Kinek higgyünk? Senkinek, se kritikusoknak, se magának a szerzőnek, írja Kehlmann, hiszen hogy kit ítélünk el, ki cselekedett jól, esetleg rosszul egy regényben, ezek a kérdések már az első sorok után megfogalmazódnak bennünk, óhatatlanul kirajzolódni látszanak.[26] Véleményünk a szereplőkkel kapcsolatban csak ritkán változik, inkább egyre mélyebben rögzül. Kehlmann elhiteti velünk, jó döntést hoztunk, amikor beskatulyáztuk szereplőit. És milyen megbízhatóak vagyunk, hiszen a véleményünk ugyanaz marad, sőt egyre nagyobb meggyőződéssel állunk ki a hányatott sorsú, rigolyás vagy éppen balek figurák személyisége mellett. Ugyanakkor intenzív érzelmeket egyikük iránt sem táplálunk, nem sajnáljuk, nem szeretjük meg őket. Hiszen a karakterek bemutatása gondolataik útján történik, amelyek egy irányvonalon, punktuálisan determináltak. És ezek általában személyiségük egy bizonyos síkjára vonatkoznak, külső személyiségjegyeiket csak korlátozottan ismerjük. Belső gondolatvilágukat is csak az adott cselekmény keretén belül ismerhetjük meg. További ismertetőjegyeik nem kerülnek felszínre, titokban maradnak előttünk, ezzel is szűkítve a lehetőséget arra vonatkozóan, hogy az adott karakter kizárólag egy sztereotípiát jelenítsen meg.

Kevés szereplő, hiánytalanul megfogalmazott mondatok, *„rövid, igen gyorsan és pergőn haladó"* cselekmény.[27] Ebben rejlene a szerző sikere? Helmut Gollner azzal indokolja Kehlmann jelentőségét, hogy a *„valóság felvázolása egyfajta utolsó álom- és szabadságígéretet jelent"*.[28] Wendelin Schmidt-Dengler magában a szerző írói fejlődésében látja a siker titkát. *„Úgy tűnik, hogy minden kehlmanni szöveg egy lépés a perfekció irányába"*.[29] Láthatóan ezzel *A világ fölmérése* maga mögé is utasít minden korábbi Kehlmann-művet. Visszatérve a világsikerhez, *A világ fölmérése* más is a többi mű ismeretében. A matematikából és a természettudományokból indul ki minden szöveg, de míg Beerholm, Mahler és Julian az irracionális mágiával foglalkozik, írja Hubert Winkels, addig Zöllner, illetve Humboldt és Gauß esetében megjelenik a humoros, ironikus, kritikai elbeszélőmód a művészet és a tudomány világában.[30] És *A világ fölmérése*nek nyelve is más: itt Kehlmann

---

[25] Helmut Gollner: *Let's Get Lost*. In: Falter, 2001., 38. szám.

[26] Daniel Kehlmann: *Diese sehr ernsten Scherze. Poetikvorlesungen*. Göttingen: Wallstein Verlag. 2007.

[27] Bombitz Attila, i. m.

[28] Helmut Gollner: *Let's Get Lost.* In: Falter, Wien. 2001.

[29] Wendelin Schmidt-Dengler: *Wider die Aufdringlichkeit des Sekundären*. In: Volltext, 2003/2.

[30] Hubert Winkels, i. m.

függő beszédet alkalmaz, melynek gyors változásai *„gunyoros móduszuk következtében hatnak elementárisan"*, írja elismerően Bombitz Attila.[31] De nem volt más választása, írja Kehlmann, mert az idő során a nyelv is változik.[32] Eltéréseket tapasztalunk egy múlt századi és egy mai szöveg között, másként beszéltek akkor és beszélnek ma. A két történelmi regényhősnek vagy a mai modern nyelvet kell használnia vagy a korabelit. *„Mindkettőt borzasztónak találtam."* Maradt a függő beszéd, nem kevés terhet róva vele az olvasóra.

Így aztán az olvasó számára az érzelgősség teljes mértékben ki van zárva, habár Kehlmann minden főszereplője hányatott sorsú. Szüleik meghaltak, egyeseket adoptáltak, nem tudnak vagy nem akarnak a szerelemben a boldogságra találni, vagy éppen érdeklődésük kizárólag a munkájukra korlátozódik, magánéletre nincs már idő. Egy vonás azonban mindegyikükben közös: különleges képességekkel rendelkeznek, egyszerűen zsenik. Agymunkájuk az átlagemberéhez képest a többszörösére képes, hihetetlen matematikai műveleteket hajtanak végre a másodperc töredéke alatt, vizuális memóriájuk határa ismeretlen számunkra. Mások a megszállottság és a kitartó munka eredményeként szenzációs felfedezéseket tesznek a világ különböző tájain, vagy éppen egy szűk szoba falai között. És a zsenialitásuk mellett az akarat és a kitartás az a mozgatórugó, amellyel a céljaik eléréséhez közelebb kerülhetnek. Újra és újra próbálkoznak, kitartásuk győzedelmeskedik a kudarcok felett, kínok közepette győz az akarat, és mindent kezdenek elölről, vagy éppen folytatják megkezdett munkájukat. Betegség, halál, boldogtalanság az ára az eredmény felmutathatóságának. De az eredményre az olvasó számára csak ritkán derül fény. Kehlmann zseniális figurái életük utolsó perceiben is azért küzdenek, hogy a felállított hipotézisekből verejtékes munkával tézis legyen, de az idő, az a néhány másodperc megakadályozza álmaik megvalósítását.

A kitartás és a folyamatos munka párosa jellemzi Kehlmann szereplőinek személyiségét. Erre biztatja olvasóit maga az író is, aki szerint egy jó történet alapja a sok olvasás. Egy író akkor lesz sikeres, ha más szerzők műveit forgatja, ami nemcsak egy adott időszakra vonatkozik, hanem az író egész életére, vagyis olvas, kutat, elemez, és ismét olvas. Hiszen eldönteni azt, hogy ki a jó szerző, csak akkor tudjuk, ha van összehasonlítási alapunk. Ennek ugyancsak az olvasás a feltétele, és kísérője a természet adta kíváncsiság.

---

[31] Bombitz Attila, i. m.

[32] Walter Grond/Daniel Kehlmann, i. m.

Elmozdult képek?

Panek Zoltán születésének 80. évfordulóján Láng Gusztávval beszélget Fűzfa Balázs

„Mindig túlbeszélt mindenkit, az csak természetes, hogy túléli mindazokat, akiknek alig volt egy gondolatuk az élet folyamán."
(Lászlóffy Aladár)

– Tisztelt Professzor Úr, kedves Gusztáv! Húsz évnyi együttdolgozásunk legemlékezetesebb „szellemfigurája" kétségkívül Panek Zoltán… Élénken élnek bennem az anekdoták, a gyönyörűbbnél gyönyörűbb történetek, melyek Veletek megestek abban a varázslatos világban, a hatvanas-hetvenes években Erdélyben. De élénken élnek a Panek Zoltán szerzőségével jelzett szövegek, szójátékok, szösszenetek is, melyekből Te nyilván több csokorral tudnál mesélni bármikor; ám tartogassuk ezeket kicsit későbbre…!

Az író, akiről beszélgetünk, utolsó másfél évtizedét Budapesten élte le. 2001-ben halt meg ebben a városban, majd Kolozsvárott, Házsongárdon temették el. A Lászlóffy Aladártól idézett mottó a sírbeszéd befejező mondata, melyet eredetileg Panek Zoltán írt édesapjáról.

A 80 éve született író Szatmárhoz kötődik. Ugyanabba az iskolába járt, mint Dsida Jenő, s melynek padjait koptattad Te is: Szatmárnémetiben, a „láncos templom" szomszédságában lévő Kölcsey Gimnáziumba. (S ezeket a folyosókat rótta néhány évtizeddel később Kovács András Ferenc is.) Emlékszel esetleg rá ezekből az időkből?

– Szatmárnémetiben két magyar fiúgimnázium működött, mondhatni, időtlen idők óta (tudtommal még a két háború közötti román impérium alatt is); egy református – ez áll a „láncos templom" mellett, s ez lett mára a Kölcsey – és egy katolikus, a „kirkat", mert teljes neve „Királyi Katolikus Gimnázium" volt, legalábbis 1940–44 között, a „kis magyar világban". Ez ma az Eminescuról elnevezett román gimnázium. Ez az iskola (mármint az épülete) az egykori Pázmány Péter utca és az ugyancsak egykori Szent Imre herceg utca sarkán áll (a mai utcaneveket nem tudom). Egy olyan épületsort zárva le, melyek mind katolikus egyházi ingatlanok voltak: a rövid utca ellenkező sarkán állt a jezsuita rendház és konviktus; utána következett a vincés iskolatestvérek kis rendháza, majd a Kálvária-templom, s aztán a gimnázium. A jezsuita rend működtette, számos világi tanár alkalmazásával. (A teljesség kedvéért: a Pázmány Péter és Eötvös József utcák sarkán álló jezsuita konviktussal szemben állt a neológ zsinagóga.)

Panek Zoltán katolikus volt, bár saját bevallása szerint különösebben szigorú vallási nevelést nem kapott családjától. Édesapja vallásosságára (talán) jellemző, hogy édesanyja szerint – ahogy Panek Zoltán idézi – „ilyen katolikust a kerítésből is törhettem volna". Ettől függetlenül gimnáziumi tanulmányait 1948-ig, az érettségiig (egyben a romániai „tanügyi reformig", amely lényegében az iskolák államosítását jelentette) a katolikus gimnáziumban folytatta. 1948 után a két magyar gimnázium helyett egy állami magyar fiúlíceum létesült Szatmáron, éspedig a volt református gimnázium épületében. Ez a mostani Kölcsey.

Én az első két gimnáziumi osztályt a Szatmári Irgalmas Nővérek erdődi algimnáziumában végeztem, úgyhogy Panek Zoltánnal diákként nem találkoztam. Ennek ellenére ismertem, bár nem tudtam róla. Nagyanyám ugyanis előfizette számomra (és kérésemre) a *Diákszó* című iskolai lapot, melyet – ezt persze csak jóval később tudtam meg – Panek Zoltán (is) szerkesztett. Emlékszem belőle egy humoros hírre; közeledett a bizonyítványosztás, és erre a napra a *Diákszó* „földrengést" prognosztizált, melynek során a nyújtófák, fakanalak elhagyják helyüket, és félő, hogy a nebulók fején, hátán koppannak. Azért emlékszem erre a „diákhumorra", mert tizenegy éves fejjel szó szerint értettem, s nagyapámnak kellett az „átvitt értelmet" megmagyaráznia, miközben szemmel láthatólag mulatott naivságomon. Az emiatt érzett röstelkedésem tette maradandóvá az emléket, gondolom. De jellemző az is, hogy Panek Zoltán létéről – már ha valóban ő írta ezt a kis krokit – ilyen fura és áttételes módon vettem tudomást. Furcsa az is, hogy erről vele sohasem beszéltem. Kár, mert most tudnám, az ő írása volt-e az első „újságolvasmányom".

– *Panek Zoltán már 1957-ben feltűnést keltett első regényével* (Minden külön értesítés helyett). *A hetvenes-nyolcvanas, „hosszú évtizedfordulón" pedig sorra jelentek meg érett kötetei, egyik a másik után látott napvilágot* (A földig már lépésben, *1977;* Emberbolondok, *1978; s még ugyanebben az évben egy reprezentatív válogatás:* Elmozdult képek, *1978; aztán:* Pilátus a konyhában, *1980;* Prométheusz felmentése, *1980;* Boszorkánygyűrű, *1982;* Függő játszmák, *1983). Főképpen novelláskötetek ezek, de nagyobb, regény típusú szövegek, illetve tárcagyűjtemények is akadnak közöttük. Sőt,* A földig már lépésben *egyenesen „analitikus regény", s mint ilyen, a kor magyar prózájának egyik kiemelkedő alkotása. Lehetséges, hogy ezek a művek részei az erdélyi irodalmi tudatnak, csak a magyarországi szakma és közönség beszél róluk „kevesebbet"? Hol van, s hol lenne a helye szerinted Panek Zoltánnak az egyetemes magyar irodalom kánonjában? Születésének 80. évfordulója hozhat-e változást az utókor értékelésében?*

– Néha úgy érzem, túl könnyen és felelőtlenül bánunk a *kánon* szóval. (Ezt elsősorban magamra mondom.) Lehet, hogy a kánon annál sokkal megállapodottabb, sokkal nagyobb történelmi távlatot igénylő struktúra, semhogy azonosítsuk a kortárs kritika még oly tiszteletre méltó rangsorolásaival. Ez utóbbiak legfeljebb a *kánonjavaslat* nevet érdemlik. S hogy e javaslatot elfogadja-e az irodalmat éltető közönség, az majd évtizedek múlva derül ki. Ezért Panek Zoltán helyét is korai még méricskélni. Meggyőződésem, hogy az általad felsorolt művek „élnek", legalábbis abban az értelemben, hogy rejtett hatásuk – elsősorban a bennük jelentkező nyelvi bátorítás, a hagyományozott, bízvást archetipikusnak tekinthető történetek „eltérítése" új kontextusok felé – jelen van az újabb irodalmi nemzedékek számos művében. Lehet, hogy eljön az idő, amikor valaki e nemzedékekből számot vet ezzel, és „újra felfedezi" Panek Zoltánt. Ez persze nem kis mértékben szerencse dolga is. De mivel „a szerencse az erőst segíti", hiszem, hogy bekövetkezik.

De hogy ne térjek ki egészen kérdésed elől: az én értékrendemben Panek Zoltán századunk magyar prózájának megújítói között van. Éspedig azon újítók között, akik a prózát igyekeztek megtisztítani az esztétikai szempontból funkciótlan elemektől. Minden történet, minden narratíva tartalmaz olyan „kötőanyagot", mely mindössze megértéséhez szükséges, de esztétikai szerepe nincsen. (Legfeljebb közvetve, amennyiben a történet, éppen esztétikai hatása érdekében, megkívánja, hogy megértsék.) Panek Zoltán történetei ebben az értelemben nem követhetőek, mivel kötőanyaguk alig van. Nem értelmezendő történetet mond el, hanem az értelmet magát. Ha rokon példát keresnék, Páskándi Géza „töredéklírájában" találnám meg. De az ő elfogadtatása is várat még magára.

– Az előbbi kérdésben szereplő felsorolásból az is sejthető, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben nemigen szaporodtak a Panek-művek. Idézett búcsúztatójában Lászlóffy Aladár is azt mondja: „életműépítése hamarabb abbamaradt, mint az élete". Te mennyire követted barátod magyarországi pályáját? Átköltözésének lehetett köze „elhallgatásához"? Egyáltalán, miféle okoknak tulajdonítod a műveinek megfogyatkozását?

– Az „átköltözés" utáni „elhallgatás" úgyszólván tipikus erdélyi (vagy általában kisebbségi, sőt még általánosabban emigráns) írósors, melyet a régi barátok és olvasók részint sajnálattal vesznek tudomásul (ezek az irodalomkedvelők), részint kárörömmel (ezek az irodalomban elsősorban önmagukat kedvelők). Utóbbiaktól származik az egyik – széles körben terjesztett – magyarázat, mely szerint az író alkotóereje elapad, ha elszakad gyökereitől. (S itt közbevetőleg megjegyezném, hogy „elhallgatni" bőbeszédűen is lehet, művek sorával leplezetten. Vannak ugyanis írók, akik „idegenbe költözve" is új meg új könyvekkel lepik meg közönségüket, ezek azonban – esztétikai színvonalukat tekintve – alatta maradnak korábbi, „gyökeres", azaz otthon írott munkáiknak. Kérdés persze, hogy ez minden ígyen minősített esetben igaz-e, s nem csak egy előítélet „pszeudo-kritikai" megnyilatkozása. Reményik Sándor *Eredj, ha tudsz* című költeménye, majd Kós Károly *Kiáltó Szó* című röpirata óta – az első közvetlenül Trianon előtt, a második közvetlenül utána jelent meg – a szülőföld elhagyását bűnnek bélyegezte a kisebbségi közvélemény. A „kivándorló" író alkotóerejének elapadását pedig – hiába, a legjózanabb elmék sem mentesek bűn és bűnhődés mitikus egyensúlyának, az „erkölcsi világrend" helyreállításának óhajától – e bűn méltó és megérdemelt büntetésének. Az Antheusz-monda e modern változata azonban nem mindig fedi a valóságot. Néha csak azért szigorúbb a kritika – és természetesen az általa befolyásolt olvasói érdeklődés is – az áttelepedés után született művekhez, mert gyengébbnek *akarja látni* őket, az említett erkölcsi tételt igazolandó.)

Panek Zoltán nem hitt ebben a „gyökér-elméletben". Nemegyszer elmondta, hogy gyökere a petrezselyemnek van, nem az írónak. S azt is, hogy neki nincs kisebbségi identitástudata, mely megváltozik, ha átlépi a román–magyar határt; neki magyarságtudata van, mely a világ minden pontján ugyanazt az önazonosságot szavatolja számára. S ezt a petrezselymes párhuzamot ne tartsuk csupán „panekes" fordulatnak, mert Szűcs Jenő egyik igen tanulságos gondolatmenetével vág egybe. („Panekes" csupán a frappáns tömörítés.) „…a nemzeti közösséghez való tartozás *lényegét tekintve* másféle, *más természetű* kapcsolat, mint az »organikus«, »természetes« viszonyra utaló »gyökér« képzete" – írta a kiváló történész. „Akkor már sokkal inkább Ernest Renan híres meghatározása (1882): »*Egy nemzet léte – nap mint nap megismétlődő népszavazás*«. A nemzeti hovatartozás: a nemzeti közösség *tudatos vállalása* minőségében más képlet, mint valami mitikus-»organikus« kapcsolat. […] A »gyökér« és a *plébiscite*… más-más típusú nemzeti tudat igen régi szimbóluma. Az előbbi szervesebbnek tűnik és erősebbnek, mégis bizonytalanabb; az utóbbi bizonytalanabbnak tűnik, mégis erősebb."[1] Hosszacskán idéztem ebből a már 1970-ben olvasható tanulmányból, de számomra annak idején revelatív erejű volt. Hogy Panek Zoltán olvasta-e, nem tudom, de hogy én beszéltem neki róla, azt igen. S azt is, hogy „szíves szóbeli közlésemet" egyetértően fogadta. A '70-es évek elejétől kezdett ugyanis kiéleződni az erdélyi (a kisebbségi) irodalom szerepét illető véleménykülönbség. Egyik oldalon álltak azok, akik ezt a szerepkört elsősorban a kisebbségi lét – és annak anomáliái – felmutatásában látták; másik oldalon azok, akik az erdélyi irodalom

[1] SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához* = SZ. J.: *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974, Gondolat, 183.

legfontosabb feladatának a kortárs európai modernséghez történő felzárkóztatását tekintették, olyan autentikus értékek létrehozásával, melyek egyenrangúként illeszkednek az összmagyar irodalmi kánon(ok)ba. Az ellentétet a szóhasználat is tükrözte. Az „első tábor" szívesen élt a maga szerepmegfogalmazása során metaforákkal (erre persze a cenzúra úgyszólván kényszerítette is), mint a „gyökér", a „népszolgálat", a „kisebbségi helytállás". A „második tábor" menekült a metaforák jelentésbizonytalanságától, és megpróbálta fogalmi pontossággal leírni a saját szereptudatát. A *gyökér* és a *plébiscite* jelezte identitáskülönbség így csapódott le stiláris szinten is.

A két felfogásnak természetesen volt közös nevezője is. Mindenekelőtt a magyarságtudat s az ettől (kisebbségi körülmények között) elválaszthatatlan identitásőrzés. Az első tábor ezt igyekezett tematizálni is; a második közvetett szolgálatukra vállalkozott az irodalmi-költői nyelv és kifejezési eszközök korszerűsítésével. Az erdélyi olvasók nagy része – a kisebbségi elnyomás ezt érthetővé teszi, úgyszintén a mindenkori közönség konzervativizmusként jelentkező paradigmarögzültsége – az első táborral rokonszenvezett. A második tábort ez szakadatlanul védekező és vitázó helyzetbe kényszerítette.

De térjünk vissza az „elhallgatás" feltételezhető okaira. Az egyik lehet az „értelmező közösség" elmaradása, illetve megváltozása. Azok a szerkesztők és kritikusok, akik Erdélyben elismerték Panek Zoltán írói értékeit, s írói rangját mintegy tekintélyükkel biztosították, Magyarországon nem számítottak „kánonképző" tényezőnek. Hiába tudott az íróról a magyarországi irodalmi közvélemény, úgyszólván elölről kellett kezdenie önnön elismertetését. Egy olyan olvasótábor közegében, melynek többsége az erdélyinél is konzervatívabb. A magyarországi olvasóknak az erdélyi irodalomról alkotott képét – s ennek megfelelően olvasói elvárásait – ugyanis sokkal nagyobb mértékben határozza meg a két háború közötti írók *erdélyisége*, mint az erdélyi közönségét. Egyszerűsítve és sarkítva: nem modernséget vár az erdélyi írótól, hanem „helyi színt" és kisebbségi öntudatot, esetleg szenvedéstörténetet, mellyel azonosulhat.

Ez önmagában nem ok az elhallgatásra, de – az író alkatától függően – befolyásolhatja alkotókedvét. Panek Zoltán, az Erdélyben elismert író hatvanévesen lett volna kénytelen vállalni ezt az újrakezdést. Talán fárasztónak találta. Talán túlságosan hiú volt ahhoz, hogy ezt a megalázónak érzett helyzetet elfogadja.

Az eset tünetértékű. A mai napig folyik (vagy akadozik?) a vita arról, hogy van(nak)-e sajátosan kisebbségi kánon(ok), s ha igen, van-e létjogosultsága(uk). De ettől az elméleti vitától függetlenül a magyarországi kritika csak a legritkább esetekben számol velük. Ez érthető is, hiszen a kritikusnak egy kaméleon színváltozó képességével kellene rendelkeznie, ha minden „határon túli" író megítélésekor más és más értékrendet használna mérőeszközül. A magyar kritikának úgyszólván a lehetetlent kellene megvalósítania egy olyan összmagyar kánon létrehozásával, amelybe minden magyar nyelven alkotó literátor belefér – illetve „belemérhető" –, ugyanakkor tartalmazza az említett kisebbségi kánonok sokféleségét is. Egységes és pluralista egyszerre. És kanonizálható értelmezései is érvényesítik mindazokat az egymástól legalább árnyalatokban biztosan eltérő olvasatokat, melyek az anyaországi és a kisebbségi „horizontokat" megkülönböztetik. Emlékszel a mesére, melyben a király (talán éppen Mátyás) azt szabja feltételül az „okos lánynak", hogy jöjjön is meg nem is, hozzon is meg nem is, felöltözve is meg nem is? Valami ilyen feladat megoldását kellene kifundálnia a magyar kritikának, s ez máig még nem sikerült neki, legalábbis nem olyan leleményesen, mint a mesebeli okos lánynak. Ezért a kisebbségi író, ha a magyar irodalmi életbe kerül, egy kicsit úgy érzi magát, mint a partra vetett hal; nem a saját közegében van. Még egyszer leszögezném: ez nem „gyökerek" kérdése, nem az élményforrások hiányáról van szó, hiszen azokat egy érett

író biztosabban viszi magával mindenhová, mint a fogkeféjét. Sokkal inkább a befogadás biztonságáról.

A magyarországi közönség konzervativizmusa azért is kedvszegő a Panek Zoltán típusú író számára, mert egy olyan közegbe érzi kényszerítve magát, melyből éppen menekülni szeretett volna.

De persze nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget sem, hogy egy író hatvanéves korára „kiírja magát". Thomas Mann ugyan a hatvanadik évtől számította az epikus szerző fénykorát, mert addigra kialakul az írásmódja, eléri a tapasztalatokon nyugvó életbölcsesség megfelelő fokát, és testi vágyai is redukálódnak annyira, hogy ne zavarják a rendszeres munkában. Egy amerikai irodalomszociológus viszont kimutatta, hogy a világirodalom nagyjai azt/azokat a művet/műveket, mellyel/melyekkel bevésték nevüket az egyetemes halhatatlanságba, csaknem kivétel nélkül negyvenéves koruk előtt írták. Panek Zoltán, úgy tűnik, nem a hatvan felett ki- és beteljesedő írók közé tartozik; Pesten ütvén tanyát, egy kicsit nyugalomba vonult.

Kritikushoz illően, jó hosszan mondtam el, hogy valójában nem tudok válaszolni kérdésedre. De talán azért nem, mert a jelenségnek – az „elhallgatásnak" – nem egyetlen oka van. Lehet, hogy a további kérdésekből és válaszokból erre a rejtélyre is derül valamennyi fény.

*– Az a prózapoétika, melynek mentén Panek Zoltán alkotott, véleményed szerint miképpen csatlakoztatható a kortársak munkáihoz s irodalomesztétikai igényeihez? Merre kell keresnünk a paneki cselekményvezetés, tárgy- és motívumválasztás, humor és irónia forrásvidékét, illetve „társaságát"? Vagy „társtalan" íróról volna szó – esztétikai értelemben szólva? Esetleg épp ellenkezőleg: legjobb szövegeiben, ún. „op-art-novelláiban" vagy másutt, hangnem és stílus tökélyre fejlesztett, plasztikus arányérzékében, esetleg groteszk paraboláiban, melyeknek jellegzetes figurája Prométheusz, Diogenész, Julius Caesar, Pilátus, netán örkényes egyperceseiben (*Csillagpor-sorozat, Vakolat, Krimi, Dráma *stb.) vagy belső monológra építő szövegszerkesztésében a posztmodernhez való közeledés jegyei fedezhetők fel?*

– Minden író társtalan, miután megtalálta a maga útját, és elindult rajta. „Sem rokona, sem ismerőse", mondta a nagy előd. De bátorító példaképei minden írónak vannak. Panek Zoltán a maga számára emlékezetem szerint Kosztolányit választotta. Valószínűleg azért, mert Kosztolányi is elsődlegesnek tekintette a *mondat*ot. Panek Zoltán sem hibátlan regényeket, novellákat akart írni a szó kompozíciós értelmében, hanem hibátlan mondatokat. Azért, hogy halmozásukkal megteremtse a lehetőségét annak a mondatnak, mely mintegy magába sűríti és kiteljesíti az őt előkészítő mondatsorozat értelmét. Mondatalkotásában az aforizma a minta, s annak valamennyi kelléke: a szójáték, a paradoxon, a filozofikus kisugárzások. A Panek-mondat ezért a nyelv, a szókincs helyzeti energiáival játszik; rejtett lehetőségeiket váltja valóra. Ez néha a játék túlhabzásához vezet; az olvasót a hibátlansággal sem lehet sokáig fárasztani. De ugyanez az elszántság vezet a remeklésekhez is. Melyek között első helyre *A földig már lépésben* című regényét tenném.

Ez a regény is „társtalan". Azon egyszerű oknál fogva, hogy a hozzá hasonló regénynyelvi újításokat csak egyszer lehet megírni. A történetmondó regény olyan séma, melyet végtelenségig lehet ismételni, mindössze új eseményekkel töltve fel azt. Az események újak, a regény azonban a régi marad. Az *eseménytelen* regény – Panek regénye – e séma tagadása, minden séma és természetesen a megismételhetőség tagadása is. Ahhoz, hogy Panek Zoltán folytassa – vagy „kiteljesítse", de hát *egy* regény nem lehet kiteljesedés? – regényírói pályáját, egy egész *másképpen* új regényt kellett volna írnia. Lehet, hogy ehhez nem érzett elég erőt, s talán ez is oka volt korai elhallgatásának.

A novellista jobban győzte ezt a versenyt önmagával. Annak, amit máshol az ősmintává lett történetek „eltérítésének" neveztem – például ahogy Jeremiásné siránkozik urának hallgatagsága miatt a *Jeremiásné siralmai*ban –, ugyancsak megvan a maga sémája Panek Zoltán novellisztikájában, de ennek a sémának az ismétlődése ebben a műfajban sokkal kevésbé bántó, mint a regényben. Talán azért – bármily prózainak tűnik ez a megokolás –, mert rövidebb időt szentelünk felismerésére, és mire felismertük a sémát, már túl is vagyunk az olvasáson. De ki olvasna el egy bűnügyi regényt, ha a közepénél kitalálja, hogy ki a gyilkos?

– Panek Zoltánnak költői sors is jutott osztályrészül (például: Mélyrepülés, *1970). Milyennek látod úgynevezett „intellektuális költészetét" a nemzedék kritikusa szemszögéből – de immár két-három évtized fénytörésében?*

– Költőnek közönségesen azt tartjuk, aki „rendszeresen" – azaz ifjúkorától élete végéig – ír verseket. Ebben az értelemben Panek Zoltán nem volt költő; a versírás egyfajta műfaji kitérő volt a prózaíró számára élete egy-egy szakaszában. Volt – vagy lehetett – ebben egy kis erőfitogtatás is, annak bizonyítása, hogy ilyet is tud. (Csak feltételezésként utalnék barátságára Lászlóffy Aladárral, mely – mint minden „irodalmi barátság" – korántsem volt mentes némi vetélytársi érzülettől. De erről bőven értekezik Széles Klára Lászlóffy Aladárról írott könyvében. Lászlóffy Aladár költő, aki írt prózát is, éspedig sikeresen. Talán ez is ösztönözte Panek Zoltánt, hogy ő meg olyan prózaíró legyen, aki költőként is sikeres.) De valószínűbb, hogy a *műfaji kíváncsiság* volt az ihletője. A szándék, a vágy, hogy kipróbálja a líra lehetőségeit a próza által feszélyezett élményei kifejezésére. Panek Zoltán prózája is erősen szubjektív, ezt a személyességet azonban történetmondásba, párbeszédekbe, helyszínrajzokba építve közvetíti. Bármennyire le- és szétbontja az *elbeszélés* műfaji normáit, *valamennyit* kénytelen volt tiszteletben tartani belőlük annak érdekében, hogy ne veszítse el az olvasó(k) érdeklődését a szövegek „hosszabb távú" befogadása során. Ezen azt értem, ami a líra és az epika *terjedelmi* különbségében is kifejeződik. Egy epikus mű esetében – gyakran több száz oldalon keresztül – az olvasót az köti a szöveghez, hogy kíváncsi a történet végére. A krimiben, hogy ki a gyilkos; a szerelmi történetben, hogy szerencsés vagy boldogtalan a végkifejlet; egyáltalán arra, hogy milyen sors vár a bonyodalmak végeztével a szereplőkre. A lírai mű keltette várakozás ehhez képest rövid távra szól, már csak azért is, mert megköveteli a *visszacsatoló* olvasást. A vers minden egyes sorának csak az előző sorok ismeretében, emlékezetben tartásával van értelme. Terjedelme ezért kénytelen a memória végességéhez, határaihoz alkalmazkodni.

Panek Zoltán elbeszélő prózájában a lírai elemek elsősorban a párbeszédekben vannak jelen. E párbeszédek nemcsak replikák, hanem egymás mellett „el-"beszélő párhuzamos – és önelemzően vallomásos – monológok is. A párbeszédjelleget a másik fél jelenléte, illetve az epikus helyzet tartja fent. A versekben elsősorban ezeket a párbeszédszerűséget fenntartó elemeket mellőzi Panek; egy közérzet helyzetektől és címzettől független kivetítésére törekedve. Egy rövid példa: *„Álmában / az író / (olykor) / írástudatlan / boldog"*. Látható: e líra vezérelve a paradoxon. Egy élmény, egy közérzet, egy létállapot *fonákja.* Stilémája az *oxymoron*: „írástudatlan író". Tömörsége „kikövetkeztető" megértést követel: ha az írástudatlan író boldog, akkor az írástudó író boldogtalan. Az írás tehát boldogtalanná tesz, s hogy miért, azt csak találgathatja az olvasó. De paradox magának a szövegnek a léte is, hiszen nyilván az „írástudó" vetette papírra; a „boldoggá tevő" tudatállapot kifejezése csakis a „boldogtalanná tevő" írás vállalásával lehetséges.

A legtöbb Panek-vers stílusa ilyen. Mindegyikben találunk aforisztikus mondatokat. *„Milyen boldogság tudni: / nyugalom senkinek sem adatik / küzdelem nélkül"*. Vagy: *„Az embe-*

rek – tömegméretekben – igenis el tudják viselni az életet: sorsot álmodnak belé". Még szerelmes verseiben is aforizmákat „termel" a vallomás: *„Akik búcsúznak, megalázzák egymást"; „Amit látok: / abban nekem van jogom kételkedni"; „Minden szolgalélek tudja: / lázadni csak értelmetlenül szabad"*. Épp ily gyakran találkozunk Panek Zoltán elbeszélő stílusának kedvelt eszközével, a metaforateremtő szójátékkal is. *„A költő nem könnyűdalénekes. / Nem könnyű neki a dal". „Homorú a dal, / ha konkláve nézi." „Szembogaram nekimegy a falnak…"; „…beszorzom a bánatom, nem oszthatom senkivel…"* E stíluseszközök jellegzetesen „elmeszülemények", a ráció fölényét biztosítják (vagy keresik) az érzelmek elemzése érdekében. Ezért „intellektuális" ez a líra – de hát Panek Zoltán prózája is az.

Természetesen vannak Panek Zoltán versei között az ide válogatott idézetekhez képest megejtően érzelmes, lírai darabok is. Különösen tájélményei indítják – sokszor gyermekkori emlékeket felszabadító – vallomásokra. Talán ez is az életmű paradoxonai közé tartozik; ez a „gyökeresség" ellen hevesen tiltakozó író/költő fogalmazta meg talán leghitelesebben a szülőföldhöz – nem Erdélyhez, hanem a „valódi" szülőföldhöz, a Túr menti avasi tájhoz – fűző eltéphetetlen érzelmi szálakat.

– Barátod messze földön híres szakácsművész is volt. Kérlek, adj nekünk ebből a „művészeti ág"-ból is egy kis ízelítőt: receptet, történetet, anekdotát?! Egyébként életében központi szerepet játszott az evés, ugye? Vagy inkább maga a főzés szórakoztatta? – Mondd, miképpen lehetséges, hogy a hatvanas-hetvenes évek Ceauçescu szorongatta Romániájában, nemritkán az éhínség határán, olyan gourmand-ok is élhettek, mint Panek Zoltán vagy Láng Gusztáv? Hogyan tudtátok magatoknak megteremteni a „semmiből a mindent"? – s ezt persze most konkrétan és jelképesen is kérdezem.

– Nagyanyámtól örökölt, múlt század eleji *Larousse*-om szerint a *gourmand* jelentése „nagyevő", az „ínyenc" pedig franciául *gourmet.* Ezt nem helyreigazításként mondom, hiszen egyrészt az enyémnél modernebb szótárak, úgy látszik, nem ismerik ezt a finom megkülönböztetést, másrészt Zoltán valóban nagyevő is volt, szakácskodó ínyencsége mellett. A Túr partján táboroztunk, velünk volt Mester Zsolt is egyik fiával, s az én egyik fiam. Egy nagy bográcsöhömöt (más néven slambuc vagy öreglebbencs) főztem; mindenkinek bőven jutott, még maradt is jócskán a bográcsban. Zoltánt azonban izgatta a maradék; nekiállt, és azt is megette. Utána nyögdécselt, s a kérdésre, hogy mi baja, panaszosan felelte: „Öhöm-mérgezésem van." De az étel nevében rejlő szójáték sem hagyta nyugton, s nem sokkal később megírta *Vágyom az öhömre* című karcolatát. (Lám, a bográcsöhöm is lehet ihlető múzsa.)

Ami a Ceauçescu-kori közellátást – vagy inkább a közellátás teljes hiányát – illeti, ez Panek Zoltánnak külön gondot okozott, mert cukorbeteg volt, s kímélő étrendjéhez szinte semmit sem talált a boltokban. Bevásárlókörútjainak szerény esélyeit a kőkorszakbeli vadász viszontagságaihoz hasonlította. *„Ősapu elindul"*, mondta egyszer a telefonba, *„hátha szerez egy mamutcombot."* Nem tudom, szórakoztatta-e a főzés, de lévén az is alkotás, igyekezett pontosan fogalmazni a tűzhelyen is, akárcsak mondataiban. Másrészt megszállottja volt a szabadságnak – *Madársikoly* című versében írja: *„küzdés a szabadság – / halálig érte / repül a madár"* –, s szakácsteljesítményeivel is jelezte, hogy nem szorul feleségre, háziasszonyra. Volt ebben persze egy kis pótcselekvés is; egy naivul szerelmes férj és egy megrögzött, szabadságát betegesen féltő agglegény élt benne egyszerre – két lábon járó paradoxon. Hogy mikor melyik énje kerekedik felül, ezt ő maga sem tudhatta, ezért aztán élte és élvezte a konyhában a maga látszatfüggetlenségét. Egyik feleségével azért veszett össze, mert az asszonyka azt találta mondani, hogy a kocsonyát ecetes hagymával kell enni. „Nem *kell…*", szögezte le Zoltán, „…legfeljebb *lehet*. De lehet anélkül is." A kis házi vita során aztán feledésbe merült a kocsonya is, a hagyma is

ecetestől, hogy a továbbiakban a lehetőség szabadságáról és a választás jogáról szóljon. Írásaiban önmagát stilizálta regényhőssé, mondhatnók e történetke kapcsán, de lehet, hogy regényhőseit stilizálta köznapi énjévé.

Néha nálunk szállt meg, amikor legénylakását átadta Kolozsvárra látogató unokaöccseinek, az „ikrek"-nek. Telefonon bejelentkezett, majd kisvártatva becsengetett. „Megjött az albérlő" – mondta vidáman, s kiült a konyhába beszélgetni és poharazni. De főzni nem is próbált; feleségem főztjével mindig meg volt elégedve. Végül is az ő háziasszonykodása nem fenyegette szabadságát.

– Utolsó kérdésem nem kapcsolódik közvetlenül Panek Zoltánhoz, ám közvetetten érinti az ő munkásságát is. Amikorra ez az interjú megjelenik, lényegében eltűnnek a határok Magyarország nyugati felében. Még pár év, s Magyarország, illetve Románia között is megszűnik a rossz emlékű nemzetállamhatár. Ezzel „hivatalosan" sem épül tovább az a korpusz, amelyet „romániai magyar irodalom" vagy „erdélyi magyar irodalom" néven illettünk majd' egy évszázadig. Te, aki a transszszilvanizmus kutatója is vagy, miképpen éled meg ezt a történelmi pillanatot? S amire most a kérdés elsősorban irányul: nem félő-e, hogy az ún. erdélyi magyar irodalom, melynek Panek Zoltán kétségtelenül az egyik legfigyelemreméltóbb tehetsége volt, e nagy történelmi átalakulással, miközben elveszíti önmeghatározásának egyik alapját (hál' istennek!) – a politikai határokat –, azonközben valamiképpen elveszíti az olyan értékeket is, mint Panek Zoltán és az ő munkái?

Mindezt azért kérdezem, s úgy értem: nem tartom kizárhatónak, hogy az eddig fennálló – s bizony „öröknek" gondolt – politikai határ befolyásolta irodalomértésünket is. S emiatt az is lehetséges, hogy bizonyos szerzőket erősen alulértékeltünk (lásd például Dsida Jenő Nélküled a közelmúltig *igencsak hiányos recepcióját!), míg másokat a kisebbségben való létezés relativitása kissé megemelt a kánonban. Utóbbiak számára egy nagyobb korpuszban már értelemszerűen – amint az anyaországi irodalommal való újraegyesülés megtörténik – csak egy alacsonyabb lépcsőfokon jut hely. – Másképpen s egyszerűbben szólva-kérdezve: milyen hagyomány-átíródásokra számítasz a következő években az erdélyi és az egyetemes magyar irodalom vonatkozásrendszerében? Ha lehet, két választ, mégpedig egy Panek Zoltán-osat és egy Láng Gusztáv-osat kérek erre a kérdésre!*

– A határok egyelőre nem tűnnek el, hiszen Magyarország és Románia között fog húzódni a „schengeni" vesztegzár. Abban az értelemben azonban igazad van, hogy nem lesz – már most sincs – vámhatár, különösen a szellemiek vonatkozásában. Erdélyi irodalom azonban lesz. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a „határtalanság" nem szünteti meg sem a román nemzetállamot, sem a román alkotmány azon cikkelyét, mely szerint „Románia egységes nemzetállam". Az első tényből következik, hogy az erdélyi magyarság változatlanul kisebbségként él Romániában, a másodikból pedig, hogy kollektív jogokra vagy autonómiára Románia jóvoltából ezután sem számíthat. A magyarországitól különböző életfeltételek tehát fennmaradnak, ami természetesen az irodalom életében is érezteti hatását. Kós Károly írta a *Kiáltó szó*ban: *„Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transylvania […]* van, *aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk,* mert akartuk hinni, *hogy nincs…"* Az erdélyi magyarság a maga művelődésbeli önállóságát kénytelen megőrizni, ha identitását Romániában megtartani akarja. S ez a *regionális önállóság* a magyar irodalmi élettel szemben is megmarad. Természetesen nem azzal az önvédő indulattal, amely „romániaiságát" jellemzi, de sohasem olvad a felismerhetetlenségig a magyarországi irodalomba. Ennek megfelelően ragaszkodni fog a maga regionális értékrendjéhez, irodalmi kánonjához is.

Ez nem jelenti „kilépését" az összmagyar irodalomból. Meggyőződésem azonban, hogy a kisebbségi magyar irodalmak ezt az „összmagyart" a sokféleség, a pluralitás

érdekes egységévé tették; a magyar irodalom veszítene színeiből, ha ez a sokféleség megfakulna. Mint ahogy a magyar nyelv is veszített azzal, hogy a regionális köznyelvek közötti természetes és a nyelvfejlődésben elengedhetetlen kölcsönhatást a politikai határok szinte lehetetlenné tették csaknem egy évszázadon át.

Azt azonban nem hiszem, hogy jelentős és látványos kánonátírásra kerül sor az Európai Unióhoz tartozásunk miatt. Az erdélyi irodalomból eddig is az került be a magyarországi köztudatba, ami igazi érték volt; ezután sem lesz másképp. Éppen csak az erdélyi olvasóközönség és kritika befogadókészsége – legalábbis árnyalatokban – más volt e szerzőkkel és művekkel kapcsolatban, mint a magyarországi. S ezek a recepcióban kimutatható *másságok* a fenti okok miatt ezután sem tűnnek el majd. Vonatkozik ez a magyarországi irodalom erdélyi fogadtatására is; a „kisebbségi olvasó" kicsit másképp értelmezi és – saját kisebbségi létéből következő értékrendje szerint – másképp értékeli a magyar irodalomnak az ő számára „határon túli" termékeit. Mert ne feledjük, hogy minden határnak két oldala van; aki Pestről nézve „inneni", az Kolozsvárról nézve „túli". E hely- és irányhatározókban – ezt is sokan megírták – lényegében a központ és a periféria viszonya és a központ által diktált értékkülönbsége rejlik. De mi lesz akkor, ha a határon túl, a központ számára a „túli"-ban képződnek olyan értékek, melyek a perifériát egycsapásra a központ szerepére jogosítják? Az „innen" és a „túl" értékviszonya megfordulhat. Mikes Kelemen korában a magyar próza minden terméke „perifériku s" volt Rodostóhoz képest – s ami egyszer megtörtént, megtörténhet bármikor és akárhányszor. (Tekintsd ezt, kérlek, eszmefuttatásom „panekes" részének. Ami semmit sem von le meggyőződéses komolyságából; annál sokkal jobban tisztelem barátom emlékét.)

Szombathely–Táplánszentkereszt, 2007 őszén

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Sziládi Üzem

axel springer SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.